Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

Public Domain. Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

sa i472 Vakya Padiyam

Bhar Bhartrihari

H22

But thought nor word can seize eternal truth

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES.

No. CXVI.

Śrī Citrodayamañjarī.

No. V.

THE

VÂKYAPADÎYA

(3rd Kāṇḍa)

WITH

The commentary Prakîrṇakaprakâśa

OF

Helârâja son of Bhûtirâja.

EDITED BY

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ

Curator of the Department for the Publication of Oriental Manuscripts, Trivandrum.

Part I.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1935.

U862

All Rights Reserved.]

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११६.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी ।

ग्रन्थाङ्कः ५.

वाक्यपदीयं

(तृतीयकाण्डम्)

भूतिराजतनयहेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाशाख्य-

व्याख्योपेतम्

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण
के. साम्बशिवशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

(प्रथमो भागः — साधनसमुद्देशे शेषाधिकारमारभ्य
लिङ्गसमुद्देशान्तम् ।)

तच्च
अनन्तशयने
महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन
राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

कोल्लमाब्दाः १११०. क्रैस्ताब्दाः १९३५.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

Sa i55-1112

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलात्मजनिस्तथा सहजया लक्ष्म्या च सम्भावितः ।
स्वातिज्योतिरिवादितः समुदितश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥

भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्वञ्चिवसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुल्लत्सुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदड्डिण्डिमा
श्रीचित्रोदयमञ्जरी सुमनसां सर्वस्वमुज्जृम्भताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

PREFACE.

It is a matter of no small pride to the Department for the Publication of Oriental Manuscripts that the Śrī Citrodaya Manjari Series is now enriched with the publication of the complete work of Prakīrṇakaprakāśa. Though scholars in the East and in the West have long been looking for the work, it has not been possible to include it in any of the Sanskrit Series as complete manuscript of the work could not be obtained. The work was begun to be published some years back in the Benares Sanskrit Series, but for want of requisite manuscripts the publication came to an abrupt end when the portion up to the genitive case in the Sādhana-Samuddeśa was printed. The State of Travancore, the reputed treasure house of ancient manuscripts, containing the complete manuscripts of Prakīrṇakaprakāśa like the Śami tree impregnated with fire, attracts explorers for the unearthing of the manuscripts.

In my search for manuscripts I came across five copies of the work of which two were found in the Palace Library, Trivandrum, the third was lent by Mr. Vishnu Namboori, Kaduthurthi, the fourth belonged to Mr. Nilakanthan Moothathu, Kidangur, and the fifth was obtained from Mr. Subrahmanya Moothathu, Puthiyal Illom. It can be seen that the last three manuscripts came from North Travancore. All the manuscripts were useful in filling up the gaps found therein and with their help I was able to examine the work for the Press. When some people wanted to get hold of the manuscripts from me, the Advisory Board helped me in defeating their attempts. The present volume is the result of my laborious study of the manuscripts. I am glad to observe that my present position as the Curator for the Publication of Oriental Manuscripts has also been of use to me in revising my studies in Vyākaraṇa the secret of which as contained in the three Kāṇḍās of Vākyapadīya has come down to me from successive teachers of Vyākaraṇa. It may be mentioned here that I studied Vyākaraṇa under the late Thuravār Nārāyaṇa Śastrial who got his knowledge of the Śāstra from my revered father, the late Vaikom Kriṣṇa Śastrial. When I think of the study of Vākyapadīya, my heart leaps with joy and the various secrets of Vyākaraṇa-Śāstra cross my memory; but alas, for lack of competent students who could grasp and assimilate my teaching, all of them perish within me. Enough of this incidental matter.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

The first two Kāṇḍās namely Āgama Kāṇḍa and Vākya Kāṇḍa in the Vākyapadīya deal with such of the principles and siddhāntas of the science of grammar, as can be classified as possessing some common characteristics, while the third Kāṇḍa called Prakīrṇaka-Kāṇḍa treats of those topics which, having been scattered (Prakīrṇaka) in various places do not possess any common attributes, but are well-established by Bhāṣyakāra and Vārtikakāra; and the present work giving a clear exposition (Prakāśa) of such topics bears the significant name Prakīrṇakaprakāśa.

From the statement of Bhartṛhari,

"काण्डे तृतीये न्यक्षेण भविष्यति विचारणा ।"

it is clear that the subject that are fully discussed in the first and second Kāṇḍās are generally touched upon in the third Kāṇḍa also. Hence the third Kāṇḍa may be said to contain not only the scattered topics left out in the first two Kāṇḍās, but all facts of Śabda Śāstra, which are of highly subtle and abstruse character, and the Vākyapadīya thus attains its completeness on account of the comprehensive nature of the third Kāṇḍa. On the first two Kāṇḍas of the work Puṇyarāja has written a commentary named Prakāśa which has been published in the Benares Sanskrit Series. It is probable that the commentary on the third Kāṇḍa was called Prakāśa in common with the name of the commentary of the first two Kāṇḍās.

The Prakāśa now issued is the commentary on the third Kāṇḍa which is called Padakāṇḍa or Prakīrṇakakāṇḍa. This Kāṇḍa consists of 14 Samuddeśas beginning from Jātisamuddeśa and ends with Vṛttisamuddeśa. But the present volume begins with a part of the Sādhana Samuddeśa as the preceding ones have already been published in the Benares Sanskrit Series. The esteemed editor of the previous parts, Manavalli Gangādhara Śastriar thus openly discloses the imperfect nature of the manuscript materials at his disposal for editing the commentary on the third Kāṇḍa of Vākyapadīya:—

"तृतीयकाण्डस्य तु पूर्वोदाहृतं हेलाराजकृतव्याख्यासहितं खण्डितमशुद्धं चैकमेव पुस्तकं न कार्यनिर्वहणायालमिति विरतः ।"

Fortunately for us, we are not in such difficult situation as stated above. The scholarly reader will find that the exposition made by the commentator on the basis of authoritative

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

rules followed by clear and cogent reasoning is of a grand and diginified nature. In as much as the commentator resorts to the rules of Nyāya, Vaiśeṣika, Yoga or Vedānta systems of philosophy in establishing facts of Vyākaraṇa, I think his commentary may be taken to be an ideal work for all commentators on Śastraic subjects.

The author Bhartṛhari says that his preceptor was no less proficient in Nyāya and other systems of interpretation than in his own Darśana (Vyākaraṇa),

"न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।
प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसङ्ग्रहः ॥"

In the same way, it can be seen that the pāṇḍitya of the commentator in Śabda Śāstra supplemented by his proficiency in other branches of knowledge has been of immense use to him in arriving at impartial conculusion.

From the colophons

'भूतिराजतनयहेलाराजविरचिते प्रकीर्णकप्रकाशे साधनसमुद्देशः समाप्तः ।'

found at the close of each Samuddeśa of Prakīrṇakaprakāśa it is evident that it was written by Helārāja, proficient in various branches of Śastras.

From the following lines which describe the family of the commentator and the learning of the author Bhartṛhari at the close of the third Kāṇḍa of the commentary,

"मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् काश्मीरदेशे नृपः
श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।
मन्त्री लक्षण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो
हेलाराज इमं प्रकाशमकरोत् श्रीभूतिराजात्मजः ॥

तमोध्वंसः सूर्यादिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि
प्रदीपः साफल्यं क्वचिदपि तथाप्यत्र विषये ।
प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावाः कृतधियां
न शक्या निह्नोतुं स्फुरदभिनवस्फाररुचिराः ॥

निराकाङ्क्षेण वपुषा गता विश्वजनीनताम् ।
तृतीया वागवस्थेयं प्रतिष्ठामुपयात्वितः ॥

त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।
तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुराः
हरेर्भाष्याब्धिपीयूषच्छटाच्छुरितविग्रहाः ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

it is seen that the commentary was written by Helārāja son of Bhūtirāja belonging to the family of Lakṣaṇa who was a minister of Muktāpīḍa, king of Kashmir. It is not known when the commentator lived. But from the following two quotations which are ascribed to his Guru,

(1) तथाच —

"तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।"

इति सत्तैव भावशब्दवाच्या गुरवः क्रियेति मन्यन्ते इति' ।

(2) "तथाचोक्तं गुरुभिः —

द्वेर्विनः परिमाणाख्याद् दशदर्थात् तदित्यतः ।
शतिजस्येति सङ्गते दाशतेति निपातनात् ॥"

and of which the first is traceable in the Vākyapadīya, he may be taken to be a disciple of Bhartṛhari himself. As the date of Bhartṛhari is said to be the latter half of the 7th Century A. D., the same date may be assigned to his disciple Helārāja also. As Puṇyarāja tells us the following at the close of his commentary on the second Kāṇḍa,

"शशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वैतद् वाक्यकाण्डं समासतः ।
पुण्यराजेन तस्योक्ता सङ्गतिः कारिकाश्रिता ॥

गुरवे भर्तृहरये शब्दब्रह्मविदे नमः ।
सर्वसिद्धान्तसन्दोहसारामृतमयाय च ॥"

it is probable that he too was a disciple of Bhartṛhari. From this it appears that Puṇyarāja and Helārāja, the two disciples of Bhartṛhari, combined together to write a complete commentary named Prakāśa on the Vākyapadīya, that the first wrote commentary on the first two Kāṇḍas and that the second, on the third Kāṇḍa. If this conjecture is right, it supports the contention that Helārāja was a contemporary and disciple of Bhartṛhari. It is however certain that the commentator cannot be later than 14th century A. D. as he is found quoted thus,

"कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्व इति हेलाराजो व्याख्यातवान् ।"

in the Pāṇinidarśana of Sarvadarśnasaṅgraha of Sāyaṇa Mādhava who flourished in the 14th Century A. D.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

We learn from the Prakīrṇakaprakāśa that the commentator has written certain other works which are as follows :—

Other works of the commentator.

(1) Kriyāviveka
(2) Vākyapadīya Śabdaprabhā
(3) Advayasiddhi
(4) Vārtikonmeṣa.

One more fact regarding the commentator can be gleaned from the above references. It is held in some quarters that Helārāja was a Buddhist. We are however of opinion that he could not have belonged to the Buddhist persuasion, in as much as no Buddhist is known to have tried his hand at Advayasiddhi.

More about the commentator can be known if we are fortunate enough to come across his other works. We hope to deal with the Vyākaraṇa Sidhāntas arrived at by the commentator in the second part of the work which will be published ere long. Expressing once more our grateful thanks to the owners of the manuscripts, we place the volume before the learned public.

Trivandrum,
3-9-1110.

K. SĀMBAŚIVA ŚĀSTRĪ.

——

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

श्रीः ।

निवेदना ।

काचिदियमाहोपुरुषिकास्मदधिकरणस्य, यदनन्यसाध्यः प्रकीर्णकप्रकाशस्य समग्रः प्रकाश इह साध्यते । प्रसाध्यते च समुचितेनानेन प्रकाशेन श्रीचित्रोदयमञ्जरी । बहोः किल कालात् पौरस्त्यपाश्चात्यसामान्येन पण्डितवर्गेण प्रतीक्ष्यमाणोऽयं प्रकाशः स्नेहविरहात् प्रवर्त्तिहानाच्च प्रकाशकानां चक्षुषोरलक्षणीयः सम्पूर्णमात्मानं नादर्शयत् । उपक्रान्तेऽपि काशीयसंस्कृतग्रन्थावलावस्मिन् प्रकाशे परिशुद्धतममातृकानुपलम्भाद् विकलविकलः कश्चिदंश एवादौ प्रकाशं गतः, यः साधनसमुद्देशे षष्ठ्यां क्वचित प्रतिष्टम्भितः । अस्मद्वञ्चिवसुमती च सञ्चितानेकग्रन्थरत्ना पूर्णमिमं प्रकाशमन्तर्दधती शमीव शिखिगर्भा मन्ये प्रकाशनाय तिष्ठमाना सञ्चिकीर्षुमाकर्षति । एवमिह कृतदृष्टेः समक्षमुदितं मातृकापञ्चकेन ।

तत्र द्वे श्रीमन्महाराजग्रन्थशालान्तर्गते । अपराश्च तिस्रः—

१. कट्टुत्तुरुत्ति विष्णुनम्पूरिस्वामिका,

२. किटङ्ङूर् नीलकण्ठन्मूत्ततुग्रन्थशालीया,

३. पुत्तियल् इल्लं सुब्रह्मण्यन्मूस्तुवशवर्त्तिनी चेति ।

सर्वा उत्तराः काममुत्तरवञ्चिसमुद्भकाः । पञ्चानामासां परस्परास्विलपूरणपर्याप्तानां साहायकेन परिशेषप्रसाधनाय कुतुकितोऽहं ता इमा आत्मसात्कर्तुमास्थितप्रबलप्रयत्नानां पराजयायोपदेशकसमितिदत्तहस्तावलम्बः पुरः प्रावर्त्तिषि । मन्येऽभिमन्ये च फलमिदं तादृशो मत्प्रवृत्तेरयं प्रकाशः । श्रीहरिनिबद्धत्रिकाण्डीसम्पुटितं गुरुपरम्पराप्राप्तं शब्दागमरहस्यं संवादेन द्रढयितुमप्याश्रितसाम्प्रतिकाधिकरणाधिकारोऽहमद्य तदंशे सफलाधिकारः सम्पन्न इति साधु जितमनेन धन्यधन्येन । ते खलु सुगृहीतनामानो गुरुचरणाः स्मरणीयाः श्रीनारायणस्मरणेन, येषां तथैव श्रीकृष्णानुस्मरणेन स्वे गुरुचरणाः स्मरणीयाः अस्य मे तातचरणाः । वल्गत्यद्यापि मे हृदयं त्रिकाण्डीस्मरणेन । स्फुरन्ति च तानि तानि तत्त्वानि । परन्तु ग्रहणधारणपटूनां जिज्ञासूनां विरहाद् भवन्ति चात्मन्येव जीर्णानीत्यलमधिकेनाप्रकृतेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नाम्ना प्रकीर्णकप्रकाशोऽयमागमकाण्डेन पदकाण्डेन च व्यवस्थापितेषु तत्त्वेषु प्रातिस्विकेषु च सिद्धान्तेषु कमपि सामान्यधर्ममननुप्रविष्टानां ततस्ततः प्रकीर्णानां भाष्यकारवार्त्तिककारादिकूटस्थाचार्यस्थापितानां सिद्धान्तानां सङ्ग्रहशः सोपपत्तिश्च क्रियमाणः कश्चित् प्रकाश इति निकाममन्वर्थनामा ग्रन्थः ।

प्रस्थानम् ।

'काण्डे तृतीये न्यक्षेण भविष्यति विचारणा ।'

इति भगवद्भर्तृहरिनिगदिताया विचारणाया विषया मन्ये भवन्ति सामान्यतः प्रथमद्वितीयकाण्डसमवेताश्च । अतोऽयं प्रकाशो न केवलं प्रकीर्णानां काण्डद्वयप्रतिपादितावशेषाणां, किन्तु समेषामपि शब्दागमरहस्यानामिति दुर्निरूपो दुर्विवरश्च स सोऽर्थः सिद्धान्तितः प्रकाश्यत इति सम्पूर्णेयं त्रिकाण्डी काममनेन तृतीयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामनपह्नाप्यमानेन । अस्ति च कश्चित् प्रकाशो नाम तयोरपि द्वयोः प्रथमयोः पुण्यराजविरचितः सम्प्रति प्रथते काशीयसंस्कृतग्रन्थावलावन्यतमो घटकः । स्यादयमपि नाम्ना प्रकाशः पूर्वतनं प्रकाशमनुगच्छन् सनामा ।

तृतीयस्य प्रकीर्णकापरपर्यायस्य पदकाण्डस्य व्याख्यासौ प्रकाशः । सत्स्वप्यस्मिन् काण्डे जात्यादिषु वृत्त्यन्तेषु चतुर्दशसु समुद्देशेषु साधनसमुद्देशैकदेशादारभ्यैवेह प्रसिद्धीकरणमाद्रियते काशीयसंस्कृतग्रन्थावलौ पूर्वावशेषस्य प्रसिद्धीकरणात् । तावतोंऽशस्य प्रसाधकैश्च मानवल्ल्युपाख्यगङ्गाधरशास्त्रिमहाभागैः "तृतीयकाण्डस्य तु पूर्वोदाहृतं हेलाराजकृतव्याख्यासहितं खण्डितमशुद्धं चैकमेव पुस्तकं न कार्यनिर्वहणायालमिति विरतः ।" इति यथार्थमनपह्नुवानैः परिशुद्धमातृकाणां दौर्लभ्यं प्रकटमुद्घुष्यते । भाग्यवशाच्च न तादृशे सङ्कटे वयं प्रविष्टा इति पूर्वमेवाबादिष्म । युक्त्युपपत्तिसनाथानि प्रमाणान्युपष्टभ्य क्रियमाणमिदं विवरणं किमप्यसाधारणं गाम्भीर्यमाश्रयतीति ननु भोः पश्यन्ति पण्डिताः — शाब्दिकेऽपि सिद्धान्ते प्रस्तुते तत्र तत्र नैयायिकीं वैशेषिकीं यौगिकीं वैदान्तिकीं च पद्धतिमनसूयमजहतामेषां प्रकाशकृतामर्थविमर्शनसरणिः काप्यन्यादृशी मन्ये विवरणकाराणां मातृकायते ।

"न्यायप्रस्थानमार्गांस्तानभ्यस्य स्वं च दर्शनम् ।
प्रणीतो गुरुणास्माकमयमागमसङ्ग्रहः ॥"

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति भगवद्भर्तृहरिदृष्टया दिशा व्याख्यातुरप्यागमान्तरीयसंस्कारसहकृतज्ञानं निर्मत्सरेण तत्त्वनिगमनेन यथावत् सफलमिति निकाममादरणीयम् ।

अस्य प्रकीर्णकप्रकाशस्य प्रकाशको नैकशास्त्रपारदृश्वा श्रीहेलाराज इति सर्वतःप्रकाशम् । "भूतिराजतनयहेलाराजविरचिते प्रकीर्णकप्रकाशे साधनसमुद्देशः समाप्तः" इत्यादितत्तत्प्रकरणीयपरिसमाप्तिवाक्यानि चास्मिन्नर्थे प्रकटं प्रमाणम् । तृतीयकाण्डावसाने च प्रकाशकारीयं वंशमहिमानं भगवद्भर्तृहरेः पाण्डित्यापदानं च पुरस्कुर्वाणा इमे श्लोका दृश्यन्ते —

"मुक्तापीड इति प्रसिद्धिमगमत् काश्मीरदेशे नृपः
श्रीमान् ख्यातयशा बभूव नृपतेस्तस्य प्रभावानुगः ।
मन्त्री लक्ष्मण इत्युदारचरितस्तस्यान्ववाये भवो
हेलाराज इमं प्रकाशमकरोत् श्रीभूतिराजात्मजः ॥

तमोध्वंसः सूर्यादिभिरिह कृतो यद्यपि भुवि
प्रदीपः साफल्यं क्वचिदपि तथाप्यत्र विषये ।
प्रयात्येव प्रायो जगति खलु भावाः कृतधियां
न शक्या निह्नोतुं स्फुरदभिनवस्फाररुचिराः ॥

निराकाङ्क्षेण वपुषा गता विश्वजनीनताम् ।
तृतीया वागवस्थेयं प्रतिष्ठामुपयात्वितः ॥

त्रैलोक्यगामिनी येन त्रिकाण्डी त्रिपदीकृता ।
तस्मै समस्तविद्याश्रीकान्ताय हरये नमः ॥

सूक्तिश्रियः स्फुटा एता जयन्ति जगतां गुरोः ।
हरेर्भाष्याब्धिपीयूषच्छटाच्छुरितविग्रहाः ॥"

एभिरयं काश्मीरदेशीयमुक्तापीडनृपालमन्त्रिणो लक्षणाख्यस्य वंशभवः श्रीभूतिराजात्मजो हेलाराजोऽस्य प्रकाशस्य कर्तेत्यादि सिध्यति ।

जीवितसमयश्चास्य हेलाराजस्य न शक्यमिदन्तया निश्चेतुम् । प्रकीर्णकप्रकाश एवास्मिन् — 'तथाच

"तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।"

इति सत्त्वैव भावशब्दवाच्या गुरवः क्रियेति मन्यन्ते' इति, तथाचोक्तं गुरुभिः —

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"द्वेविंनः परिमाणाख्याद् दशदर्थात् तदित्यतः ।
शतिजस्येति सङ्घाते दाशतेति निपातनात् ॥"

इति चाध्यर्धां कारिकामसौ स्वगुरुकृतां प्रमाणयति । तत्रापि प्रथममर्धं श्रीभर्तृहरिप्रणीतवाक्यपदीयगतमिति सर्वसम्प्रतिपन्नम् । अपरा चैका कारिका किमीयेत्यविप्रतिपन्नो न निश्चयः । सर्वथा भगवद्भर्तृहरिशिष्यत्वमस्य बाढमबाधितम् । यद्येवं क्रिस्त्वब्दीयसप्तमशतकोत्तरार्धजीविभर्तृहरेः समसमयजीविनोऽस्यापि जीवितसमयः स एव सम्भवेत् । अन्यच्च प्रथमद्वितीयकाण्डयोः प्रकाशाख्यव्याख्यायाः कर्त्रा श्रीपुण्यराजेन द्वितीयकाण्डपरिसमाप्तौ —

* "शशाङ्कशिष्याच्छ्रुत्वैतद् वाक्यकाण्डं समासतः ।
पुण्यराजेन तस्योक्ता सङ्गतिः कारिकाश्रिता ॥
गुरवे भर्तृहरये शब्दब्रह्मविदे नमः ।
सर्वसिद्धान्तसन्दोहसारामृतमयाय च ॥"

इति कथनात् सोऽयं पुण्यराजः श्रीभर्तृहरिगुरुशिष्यः सम्भवितुमर्हति । आभ्यां च पुण्यराजहेलाराजाभ्यां समालोच्य प्रथमयोरेकेन तृतीयस्य चान्येन व्याख्याकरणं प्रतिज्ञाय समानं प्रकाश इति व्याख्यानामाभ्युपेत्य प्रवृत्ताभ्यां मन्ये सम्पूर्णोऽस्य वाक्यपदीयस्य प्रकाशः स्यात् सम्पादितः । यद्ययमभ्यूहो बलीयान्, इतोऽपि सिद्धमस्य हेलाराजस्य श्रीभर्तृहरिसमकालजीवित्वं पूर्वोक्तजीवितसमयं व्यवस्थापयितुमनुकूलम् । क्रिस्त्वब्दीयचतुर्दशशतकजीविना श्रीसायणमाधवाचार्येण स्वकीये सर्वदर्शनसङ्ग्रहे पाणिनिदर्शने — 'कर्मप्रवचनीयेन वै पञ्चमेन सह पदस्य पञ्चविधत्व इति हेलाराजो व्याख्यातवानि'ति निरूपणात् सर्वथा क्रिस्त्वब्दीयचतुर्दशशतकादनर्वाचीनत्वं चास्य सिध्यति ।

मदसीयाश्चान्याः कृतयोऽस्मात् प्रकीर्णकप्रकाशादवगताः —

अन्याः कृतयः ।
१. क्रियाविवेकः,
२. वाक्यपदीयशब्दप्रभा,
३. अद्वयसिद्धिः,
४. वार्त्तिकोन्मेषः ।

* अयं शशाङ्कशिष्यः श्रीचन्द्राचार्यशिष्यो भर्तृहरेर्गुरुर्वसुरातनाचार्यः सम्भाव्यते ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति । सम्प्रत्यासामनुस्मरणसौकर्याद् भवत्यन्यदप्यागो निर्मृष्टमस्मिन् — यदयं स्यात् सम्भवेद् बौद्धाचार्य इति । न खलु नाम बौद्धीयानामद्वयसिद्धिः श्रूयते । आसामन्यासामदसीयानां कृतीनामुपलब्धौ काममवशेषं चरितमस्य निष्कृष्टं प्रतिपादयेम, यदि दैवमनुकूलं तदुपलम्भकं प्रसीदति । नचिराच्च प्रकाशयिष्यमाणे द्वितीये भागे तदुपोद्धाते शाब्दिकमस्य सिद्धान्तरहस्यं प्रकाश्य धन्यः सम्पत्स्ये इति परमद्य निवेदयन् तेभ्यस्तेभ्यो ग्रन्थस्वामिभ्यः कृतज्ञतामनुस्मरन् सद्योऽस्मि कृतकृत्यः प्रकाश्यमिमं महाजनसमक्षमुपहरामि ।

अनन्तशयनम्,
२६-८-१११०.

के. साम्बशिवशास्त्री.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

॥ श्रीः ॥

वाक्यपदीयं

भूतिराजतनयहेलाराजकृतप्रकीर्णकप्रकाशाख्य-व्याख्योपेतम् ।

साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः ।

इदानीं षष्ठ्यर्थः सप्तमः कारकभेदो विचार्यते । स च शेषलक्षणः सम्बन्धः । तत्रास्य कथं कारकभेदत्वं, कथं च शेषत्वमित्येतदुपपादयितुमाह —

सम्बन्धः कारकेभ्योऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।
श्रुतायामश्रुतायां वा क्रियायां सोऽभिधीयते ॥ १ ॥

कारकेभ्यः कर्मादिविशेषलक्षणेभ्यः षड्भ्योऽन्यो यः सम्बन्धः स शेष इत्युपयुक्तेतरवचनशेषशब्दाश्रयेण 'कारकाणामविवक्षा शेष' इति भाष्यं व्याख्यातम् । क्रियाकारकपूर्वक इत्यनेन कारकत्वं व्याचष्टे शेषस्य । तथा हि — राज्ञः पुरुषः, वृक्षस्य शाखा, पशोः पादः, पितुः पुत्रः इत्यादावश्रूयमाणक्रियाविषये स्वस्वामिभावावयवावयविभावजन्यजनकभावादौ सम्बन्धे ददातिस्थितिजन्यादिक्रियाप्रभाविते पूर्वभाविकारकत्वमुत्तरावस्थायामप्यनुगतमिति भवत्येव शेषः कारकम् । राजा हि पुरुषाय ददाति यतस्ततो राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावोऽवतिष्ठते । तत्र क्रियाकारकसम्बन्धः कारणभूतः । शेषसम्बन्धस्तु फलभूतः । क्रियाकारकसम्बन्धो हि वृत्तः स्वाश्रये शेषसम्बन्धं फलं निवेश्योपरमते । तत्र[1] च पूर्वं कर्तृसम्प्रदानरूपौ राजपुरुषावभूताम्[2] । शेषसम्बन्धकाले तु कर्त्रादिविशेषरूपतानवगम इति तच्छेषभूतं सामान्यं कारकत्वमवतिष्ठते । करणादिसाधनभेदोपाख्यानिमित्ताभावात् कारकेभ्योऽन्यः कारकाणामविवक्षा शेषः । कारकपूर्वक इत्यत्र[3] च कारकत्वैकार्थसमवायिनः कर

---

१. 'त्र पू' ख. पाठः. २. 'न्याकारत्व', ३. 'त्र का' क. पाठः.

G P T 2009. 500. 2-10-1106. B

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

itized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

णादयः साधनभेदाः कारकशब्देनोच्यन्ते, न तु कारकसामान्यमपि । द्रव्याणां हि सिद्धस्वभावानामयःशलाक(ल्प ? ल्पा)नां परस्परसम्बन्धाभावात्[२] क्रियाकृत एव सः । क्रिया हि निःश्रयणीवं द्रव्याण्युपश्लेषयति । तथाच भाष्यं — 'प्रातिपदिकार्थानां क्रियाकृता विशेषा उद्भवन्ति कर्म करणमि'-त्यादि । तत्र कर्मादिरूपव्यतिरेकेणान्यस्य विशेषस्यादृष्टेः शेषाख्यः सम्बन्धः कर्मादिरूपोऽवतिष्ठमानोऽनुभूतकर्मादिविशेषे स्वाधारे पदमुपनिबध्नन्नविवक्षित-कर्मादिभेदरूपमात्मानमुद्दर्शयति । ततश्च राजपुरुषयोर्वर्तमाने दातृत्वसम्प्र-दानत्वे एव फलावस्थायामनुद्रिक्तस्वं[३]स्वरूपे सामान्यरूपेण सम्बन्ध इति व्यप-देशमर्हतः । तथाचानुल्लिङ्गितविशेषरूपा सप्तमीयं कारकयोनिः परिगण्यते शब्दार्थसम्प्रत्ययभेदात् । अन्यो हि सम्प्रत्ययो राज्ञो पुरुषाय ददातीति । न ह्यस्मान्नियमेन स्वस्वामिभावनिमित्तं दानं प्रतीयते, करणादिनापि निमित्तेन दानसद्भावात् । अन्यस्तु राज्ञः पुरुष इति स्वस्वामिभावावगमात् । अतश्च प्रतीतिभेदादन्यत्वे सिद्धे कर्मादिविशेषेणेव शेषाख्येनाप्यनेन प्रातिपदिकार्थो भिद्यमानोऽभिधीयते । तदयमश्रूयमाणक्रियाविषयः सम्बन्धः, स्वस्वामिभावादि-निमित्तानां दानादिक्रियाणामश्रुतेः । सम्बन्धलक्षणकार्यान्यथानुपपत्त्यानुमीय-मानाश्च दानादिक्रियाः संनिहिता एवेति तन्मुखेन समन्वयोपपत्तिः, सम्ब-न्धिनोः फलस्यापि च सम्बन्धस्यं क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वनिबन्धनमस्त्येव कर्मण इवेति सर्वमुपपद्यते । ग्रामस्य समीपादागच्छति वृक्षस्य पर्णं पततीत्या-दावस्त्येव समीपसमीपिभावादौ सम्बन्धे क्रियाकारकपूर्वकत्वम् । समीपस्य हि ग्राम आश्रयः । एवं पर्णस्य वृक्ष इति । अयमेव सर्वत्र न्यायः । आगमनादिक्रियां प्रति तु ग्रामादेरकारकत्वमुच्यते । श्रूयमाणक्रियाविषयस्तु सम्बन्धः कारकभेद एवाविवक्षितकर्मादिविशेषः सम्बन्धसामान्यस्वभावः । क्रियाकारकसम्बन्ध एव च स इति न तत्पूर्वकः । तद्यथा नटस्य शृणोतीत्यादि । करणादिसंज्ञाना-मत्र निमित्ताभावादप्रवृत्तेः दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितकर्मत्वाभावात् कारके-भ्योऽन्योऽयं शेषः कारक एव । तथाचोपयोगग्रहणमर्थवदित्युक्तम् । एवं मातुः स्मरति, न माषाणामश्नीयात्, सर्पिषो जानीते, इत्यादौ कर्मादिकारक-

१. 'वद् द्र', २. 'न्ति', ३. 'स्वरू' ख. पाठः. ४. 'ज' क. पाठः.
५. 'स्य च क्रि' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

itized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

भेद एवाविवक्षिततद्रूपः शेष[1] एवेत्युक्तम् । अत्र च शेषे षष्ठी विभक्तिरुक्ता । सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वाच्च द्वाभ्यामपि सम्बन्धिभ्यां षष्ठीप्रसङ्ग इति चोदितं 'षष्ठी शेष इति चेद् विशेष्ये प्रतिषेधः' इति । राज्ञः पुरुष इति पुरुषशब्दादपि षष्ठीप्रसङ्गे प्रतिषेधः कार्य इत्यर्थः । सम्बन्धस्य चोद्भूतत्वात् प्रथमा विशेष्यान्न प्राप्नोतीति सापि विधेयेत्युक्तं 'तत्र प्रथमा विधिः' इति । अत्रोभयत्रापि परिहाराय 'उक्तं पूर्वेण' इत्यभिहितम् । प्रातिपदिकार्थसूत्रे 'पदसामानाधिकरण्ये उपसंख्यानमधिकत्वादि'ति चोदिते, 'नवा वाक्यार्थत्वादि'त्युक्तम् । तदेवात्रातिदेशायानूदितम् । राज्ञ इत्येतत्पदसमन्वयवशेन पुरुषस्य सम्बन्धित्वमवगम्यत इति वाक्यार्थोऽत्र सम्बन्धोऽन्तरङ्गे पदार्थमात्राश्रये संस्कारे निमित्तं न भवति बहिरङ्गत्वादिति वीरः पुरुषो नीलमुत्पलमित्यादिवदत्र षष्ठ्यभावः प्रथमा च सिद्धेत्यर्थः । यद्येवं राजशब्दादपि वीरादिशब्दादिवानेन न्यायेन षष्ठी न स्यात् प्रथमा च स्यात् । नैतदस्ति, विशेष्यगतस्यैवाधिक्यस्य वाक्यार्थत्वात् । तद्धि प्रधानं प्रथममजहत्स्वरूपमेवोपकार्यतामपेक्षिते गुणे समापद्यत इति तस्यैवाधिक्यं वाक्यार्थः कथ्यते । गुणस्य तु प्रधानोपकाराय प्रवर्तमानस्य स्वात्मप्रतिष्ठस्योपकारकत्वासम्भवादुपक्रम एव प्रधानोपयोगक्षमं[2] सम्बान्धिसामान्यापेक्षया रूपान्तरं विपरिवर्तते । तदुक्तं भाष्ये — 'अर्थरूपमेवैवञ्जातीयकमि'ति । तथाच गुणाच्छेषषष्ठी न्याय्या । समानाधिकरणं तु विशेषणं नीलादि प्रधानेनोत्पलादिना सहैकात्म्यमिवापद्यमानं न व्यतिरेकं भजत इति[3] न तत्र षष्ठी भवति ॥ १ ॥

एतद्वस्तुसतत्वं प्रतिपादयति —

द्विष्ठोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते ।
तत्राभिधीयमानः सन् प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ २ ॥

द्विष्ठ एकः सम्बन्धः । तत्र चैकैव षष्ठी न्याय्या । षष्ठीद्वये सम्बन्धद्वयं प्रतीयेत । सा चैका षष्ठी भवन्ती गुणादेव भवति न प्रधानात् । यस्मादसौ सम्बन्धो द्वयोरपि सम्बन्धिनोः स्थितस्तयोर्गुणप्रधानभावेनैकवाक्यत्वात् । प्रधानानुरोधित्वाद् गुणानामेकत्वरूपपरिवर्तनस्यौचित्यात् तत्रैव फलतीति गुणादेव सम्बन्धकार्या षष्ठी न्याय्या । तथाहि — गुणेषु व्यतिरेकमाधिक्यमुद्दर्शयाति सम्बन्धः । स्वरूपं प्रधानं तु[4] स्वरूपादप्रच्यवमानमेव सम्बन्धमनुभवति । एवं

१. 'ष इत्युक्त', २. 'म', ३. 'ति त' ख. पाठः. ४. 'तु रू' क. पाठः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

itized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

हि तस्य प्राधान्यं भवति, यदि गुणानुरोधेन रूपपरिवर्तनं नासादयति। गुणाश्रयतया च सम्बन्धस्याभिधाने षष्ठ्या प्रधानगतमपि रूपमुपभुक्तं स्पृष्टमेवाभिहितमेवेत्यर्थः। एतत् तदुच्यते — प्रधानगतस्याधिक्यस्य वाक्यार्थत्वं गुणसम्बन्धेन प्रतीतेः। परस्परसाकाङ्क्षस्य पदसमूहस्य वाक्यत्वात्। राज्ञ इति हि स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्या पुरुषेऽपि स्वत्वलक्षणमतिरेकमावेदयते। तथाच पुरुषादन्तरङ्गात् प्रथमैव भवतीति बहिरङ्गस्य सम्बन्धस्य पदान्तरसमन्वयान्यथानुपपत्त्यैव गमितत्वात्, प्रातिपदिकार्थ एवाधिक्यस्यानुप्रवेशात्। यदा तु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् पुरुषस्य राजेत्युच्यते, तदा गुणात् पुरुषादेव षष्ठीति न व्यभिचरति लक्षणम्॥ २॥

उक्तमिदं 'क्रियाकारकपूर्वकः सम्बन्ध' इति। तत्र क्रियाकारकसम्बन्धोऽस्य निमित्तम्। स च फलभूतात् सम्बन्धादनुमीयमानो न विशेषेणानुमातुं पार्येत, अपितु सामान्येन, एवंस्वभावत्वादनुमानस्येति कुतोऽयं विशेषावसाय इत्याह —

निमित्तनियमः शब्दात् सम्बन्धस्य न गृह्यते।
कर्मप्रवचनीयैस्तु[3] स विशेषेऽवरुध्यते॥ ३॥

पितुः पुत्रः, पशोः पाद इत्यादौ सम्बन्धिस्वरूपविशेषावधारणादेव नियतस्थितिजननादिक्रियाप्रभावितत्वं सम्बन्धस्य प्रतीयते। राज्ञः पुरुष इत्यादौ तु याच्ञाविनिर्मयापहारप्रभृतिभिरपि स्वस्वामिभावस्य सम्भवाद् यद्यपि नियतनिमित्तत्वं नावधार्यते, तथापि दानादीनामन्यतमाविनाभावात् क्रियानुमीयत एव सम्बन्धिस्वरूपादिति नायं कर्मप्रवचनीयविषयः। क्वचित् तु शब्दसामर्थ्यान्निमित्तविशेषो[5] नावधार्यते। निमित्तसामान्यावधारणं तु सोऽयमेवंविधो विषयः कर्मप्रवचनीयानाम्। तैरन्वादिभिर्निमित्तनियमेनावच्छिद्यते सम्बन्ध। तथाहि — शाकल्यस्य संहितामनु प्रावर्षदित्यत्र संहिताप्रवर्षणयोर्हेतु(हेतु)मद्भावो निशमयतिक्रियाजनित इत्यनुनावेद्यते। तया क्रिययास्यान्यत्रानु निशम्येत्यादौ साहचर्योपलब्धेः। कर्म प्रोक्तवन्त इति च कर्मप्रवचनीयेष्वतिक्रान्तक्रियाप्रकाशनाङ्गीकारात् सम्प्रति क्रियामयं न द्योतयति। क्रियापदस्य चाश्रुतेः द्योत्याभिधायकाभावे तन्निष्ठद्योतकत्वाभावात् स्वरूपेण तु सम्बन्धो

---

१. 'पविप', २. 'स्यानतु', ३. 'स्तु विशेषेष्वव' क. पाठः. ४. 'यमा', ५. 'यतवि' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

itized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

विसक्त्यैव प्रतिपाद्यत इति नापि तद्वाचकः । क्रियापदाक्षेपे तु नास्य सामर्थ्यं कारकविभक्त्यभावादिति सम्बन्धविशेषावद्योतकत्वं स्थापितं कर्मप्रवचनीयानाम् । तदुक्तमनन्तरकाण्डे —

"क्रियाया द्योतको नायं न सम्बन्धस्य वाचकः ।
नापि क्रियापदाक्षेपी सम्बन्धस्य तु भेदकः ॥"

इति । एवमधि ब्रह्मदत्ते पञ्चालाः इति परिपालनादिक्रियानिमित्तत्वं स्वस्वामिभावस्याधिनावेद्यते । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति इति परपराजयनादिक्रियाकृतोऽनुकार्यानुकरणभावोऽर्जुनाभिमन्य्वोः सम्बन्ध इति प्रतिना प्रकाश्यते । एवमन्यत्रापि यथायोगमनुगन्तव्यम् । तदयमश्रुतक्रियाविषये सम्बन्धे कर्मप्रवचनीयानां महिमा । श्रुतक्रियाविषये तु श्रूयमाणैव क्रिया नियतं निमित्तमवधार्यते ॥ ३ ॥

तत्र त्विदं विचार्यते — शेष इत्येव सिद्धायां षष्ठ्याम् 'अधीगर्थ—' (२-३-५२) इत्यादिना पुनर्विधानं किमर्थम । कर्मणि शेष इति च सामानाधिकरण्येन विशेषणानुपपत्तिः । कर्मत्वविवक्षायां हि न शेषः, कारकाणामविवक्षा शेष इत्युक्तेः । फलभूतशेषविवक्षायां च तिरोहितत्वात् कर्मत्वस्येत्याशङ्क्याह —

साधनैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।
प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ ४ ॥

कर्मादीनि साधनानि शेषस्य व्यपदेशार्थान्यत्रोपादीयन्ते, नतु स्वार्थम् । शेषे षष्ठी । कस्मिन् शेषे । कर्मणि करण इति वा भूतावस्थागतकर्मत्वादिरूपाश्रयेण शेषस्य विशेषणात् कर्माद्येकार्थसमवायिनि फलभूते शेष इत्यर्थोऽवतिष्ठते । तथाच विशेषणोपपत्तिः । षष्ठी तु सिद्धापि प्रतिपदम् 'अधीगर्थ—' (२-३-५२) इत्यादिना नियतविषयतया विधीयते । पुनर्विधानेन समासो यथा निवर्त्येतेति । पुनःश्रुतिर्हि नियमार्था । तथाच षष्ठ्येव भवतीति वाक्यार्थः । नियमे चान्यनिवृत्तिः प्रधानम् । अन्यश्च प्रतियोगी व्यवच्छेद्यः । स चात्र षष्ठ्यभावः । स च समासे भवतीति सामर्थ्यात् समासनिषेधोऽयमवतिष्ठते । तदेतदुक्तं 'प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यते' इति । सूत्रव्यापार एवानेन वार्त्तिकेन च दर्शितो नापूर्वोऽर्थः । क्व पुनरयं समासप्रतिषेधः । यत्र समासस्य प्राप्तिः । क्व च प्राप्तिः । गुणेषु मातुः स्मृतमिति ॥ ४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

तथाह्यत्र—

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।
शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ ५ ॥

'कृद्योगा च षष्ठी समस्यते' इत्युक्तम् । तथाच 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२-३-६५) इति या षष्ठी, तत्र भवत्येव समासः धर्मानुस्मरणमर्थानुस्मरणमित्यादौ । न ह्येष षष्ठ्या नियमः 'कर्तृकर्मणोः कृति' (२-३-६५) इति पुनः कर्मग्रहणाच्छेषग्रहणस्य निवृत्तेरित्यपूर्वविधानमिदं न षष्ठ्येवेति षष्ठीनियमद्वारेण समासप्रतिषेधमावेदयते । मातुः स्मृतमित्यादौ तु निष्ठाप्रयोगे 'न लोकाव्यय —' (२-३-६९) इत्यादिना 'कर्तृकर्मणोः कृति' इतीयं षष्ठी निषिद्धेति 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (२-३-५२) इत्यनेनैव कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सामान्येन सिद्धायां पुनर्विधानात् समासप्रतिषेधार्था विज्ञायते । ननु च 'क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके भाव उपसङ्ख्यानम्' इत्यनेनात्र षष्ठी । नैतत् । 'शेषविज्ञानात् सिद्धमि'त्यस्य प्रत्याख्यानाच्छेषषष्ठ्येवेयम् । पुनर्विधानेन समासाभावं ज्ञापयति । एवमपि मातुः स्मृतमिति प्रयोगानुपपत्तिः । स्मरतेः सकर्मकत्वात् कर्मणि निष्ठाप्रसङ्गान्मातृसामानाधिकरण्यान्माता स्मृतेति स्यात् । सम्बन्ध्यन्तरापेक्षायां तु मातुः स्मृताया इति प्रयोगो न्याय्यः । सत्यमेतत् । 'कर्मादिष्वकर्मकवद्वचनमि'ति तूक्तम् । तथाचात्राकर्मकवद्भावे क्तप्रत्ययान्तेन कर्मणोऽनभिधानाच्छेषविवक्षायां तत्र षष्ठी पुनर्विधीयमाना समासप्रतिषेधाय सम्पद्यत इति स्थितमेतत् । एवं 'ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' (२-३-५१) इत्यादौ प्रतिपदविधाने सर्पिषो ज्ञानं मधुनो ज्ञानमित्यादिसमासप्रतिषेध उदाहार्यः । ननु चात्र समासे कृते सम्बन्धमात्रं प्रतीयते, नतु करणपूर्वकः सम्बन्ध इति विग्रहवाक्यार्थाभिधाने सामर्थ्याभावादत्र समासो न भविष्यतीति किमनेन यत्नेन । नैतदस्ति । वाक्येऽपि न शाब्दः सम्बन्धविशेषावसायः, सादृश्यात् । तथाहि — कर्मषष्ठ्यामपीदृशमेव वाक्यम् । तत्र यथार्थप्रकरणादिना जानातेर्विदर्थत्वसंप्रत्यये कर्मषष्ठ्या भवति समासस्तत्त्वज्ञानं वर्णज्ञानमित्यादौ, तथा सर्पिषो ज्ञानमित्यत्रापि प्रकरणादेरविदर्थत्वसम्प्रत्यये करणषष्ठ्यापि भवेत् समास इति शेषग्रहणानुवृत्त्यात्रापि षष्ठ्याः पुनर्विधानमाश्रित्य परिहरणीयः स इति स्थितम् । विभक्तिविधानस्य च स्वादिविधिनैकवाक्यत्वेऽप्यवयववाक्यानां स्वव्यापारस्यानिवृत्तेः प्रतिपदविधानत्वे न काचिदनुपपत्तिः ॥ ५ ॥

१. 'णमि' क, पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्विष्ठः सम्बन्धो गुणेषु व्यतिरिच्यत इत्युक्तम् । गुणप्रधानभावस्य चैकत्र विरोधात् भाष्य उक्तं 'न तर्हि इदानीमिदं भवति राज्ञः पुरुषस्ये'ति । तत्र प्रतिसमाधानमुक्तं 'भवति बाह्यमर्थमपेक्ष्ये'ति । एतद् भाष्यं व्याचष्टे—

अन्येन व्यपदिष्टस्य यस्यान्यत्रोपजायते ।
व्यतिरेकः स धर्मौ द्वौ लभते विषयान्तरे ॥ ६ ॥

राज्ञः पुरुषस्य कम्बल इत्यादौ राज्ञा विशेषणेन व्यपदिष्टस्य विशेष्यतया ज्ञापितस्य पुरुषस्य प्रधानभूतस्यान्यत्र कम्बलादौ प्रतियोगिनि प्रधाने व्यतिरेक आधिक्यं सम्बन्धो जायत इति स भिन्नविषयौ गुणप्रधानभावलक्षणौ द्वौ धर्मौ प्रतिपद्यते । व्यपदिष्टस्येति भूतकालोपादानेन सम्बन्धिद्वययोगो[1] भिन्नकालगुणप्रधाननिमित्तो न विरुध्यत इत्याह ॥ ६ ॥

ततश्च—

प्राधान्यं स्वगुणे लब्ध्वा प्रधाने याति शेषताम् ।
सहयोगे स्वयोगेऽतः प्रधानत्वं न हीयते ॥ ७ ॥

अतो विषयभेदाद्धेतोः पुरुषस्य राजानं सम्बन्धिनं प्रति प्राधान्यं[2] न निवर्तते । स्वस्मिन् हि तत्र गुणे अप्रधाने राजलक्षणे प्राधान्यं पूर्वमेव तेन लब्धम् । कम्बलादौ त्वपरस्मिन् प्रधाने शेषभावं गुणत्वं यातीति तत्र स्वस्य कम्बलादेर्योगे पूर्वप्रतीतं प्राधान्यं नापगच्छति, विषयभेदात् । गुणप्रधानभावस्यैकत्राविरोधादित्यर्थः । सहयोग इति[3] प्रसङ्गान्निदर्शनमभिन्नयोगक्षेममाह । 'सहयोगेऽप्रधाने' (२-३-१९) इत्यनेनाप्रधानात् तृतीया विधीयते पुत्रेण सहागत इति । तत्र पुत्रो देवदत्तस्येति यथा विशिष्यमाणस्तदपेक्षया प्रधानमप्यागमने सहार्थसामर्थ्यादागतसम्बन्धानुमीयमानागमनसम्बन्धोऽप्रधानमिति भवति ततोऽप्रधानलक्षणा तृतीया, तथा पुरुषो राजापेक्षया प्रधानमपि स्वविशेष्यापेक्षयाप्रधानत्वाद् राज्ञः पुरुषस्य धनमिति षष्ठीं प्रतिपद्यत इति सिद्धम्[4] ॥ ७ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
साधनसमुद्देशे शेषाधिकारः ॥

---

१. 'ग' ख. पाठः. २ 'न्यं नि', ३. 'मिति' क. पाठः, ४. 'द्धमिदम् ॥' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

एवं तावत् कारकात्मा विभक्त्यर्थो विचारितः। प्रथमा तु 'अभिहिते प्रथमा' इत्येवं कैश्चिद् विहिता। तिङादिभिराभिहिते कर्मादौ कारके प्रथमा। पच्यते ओदनः, मांसपचनो वह्निः, गोघ्नोऽतिथिः, प्रस्कन्दनः स्तम्भः, निशा नीशाणा पचति देवदत्तः इति यथाक्रमं कर्मादिकर्तृपर्यन्तकारकाभिधानं तिङादिनोदाहृतम्। कृतः कट इति कृता कर्माभिधानम्, औपगव इति तद्धितेन सम्बन्धाभिधानं, चित्रगुरिति समासेन। राज्ञः पुरुष इत्यत्र परस्परापेक्षयोः सम्बन्ध मात्रे वाक्यपर्यवसाने अन्यतरपदनिबद्धया षष्ठ्या द्विष्ठसम्बन्धाभिधाने परस्मादभिहितलक्षणैव प्रथमा। अत्र तु लक्षणे चोदितम् 'अभिहितलक्षणायामनभिहिते प्रथमाविधिरि'ति। वृक्षः पर्वतः इत्यादौ तिङादिभिरनभिहिते कस्मिंश्चित् कारके प्रथमा न प्राप्नोतीति विधेयेत्यर्थः। अत्र परिहारः 'अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ती'त्युक्तः। क्रियानुषङ्गमन्तरेणाव्यवहार्यः पदार्थ इति सामान्यरूपा अव्यभिचरितसम्बन्धा सर्वत्रास्तिक्रिया सन्निधीयत इति, वृक्षोऽस्तीति वाक्याप्रयोगादभिहिते तिङा कर्तरीयं प्रथमा। तदुक्तं भाष्ये— 'न सत्तां पदार्थो व्यभिचरती'ति। अवधृतपदार्थाधिकरणत्वाच्छब्दप्रयोगस्यावधारणस्य सत्तापेक्षत्वादुपचारसत्तासमाविष्टः सर्वः पदवाच्योऽर्थः शब्दार्थ इत्यर्थः। तथाच प्रागुक्तं—

''प्रवृत्तिहेतुं सर्वेषां शब्दानामौपचारिकीम्[1]।
एतां सत्तां पदार्थो हि न कश्चिदतिवर्तते॥''

इति। नास्ति बध्यते नीयत इत्याद्यनुषङ्गोऽपि निरूपितस्य सतो भवति इत्यौत्सर्गिकी सर्वत्रेयं सत्ता। तथाच विरोधिभिरविरोधिभिश्च धर्मैरेतस्यामवस्थित एव शब्दः समन्वेतीति प्रागेवोक्तं तत्रैव च निर्णीतम्। एवमपि 'अभिहितानभिहिते प्रथमाभावः' इति चोदितम्। प्रासाद आस्त इत्यादावासिक्रियापेक्षयाधिकरणशक्तिर्नाभिहिता। सदिक्रियापेक्षा त्वभिहिता कृता। ततश्चाभिहितलक्षणा प्रथमा प्राप्नोति। तथा फलिता वनस्पतयः, तारस्वराः परभृताः इत्यादौ समानाधिकरणसम्बन्धे प्रातिपदिकार्थव्यतिरेकाभावान्न किञ्चित् केनचिदभिहितमित्यभिहितलक्षणा प्रथमा न स्यात्। नीचैः उच्चैरिति चास्तिपदाध्याहारेणाधिकरणशक्तिप्रधानस्याव्ययस्यासम्बन्धान्न केनचिदभिधानमिति कथं प्रथमा॥

एवं 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्येतदप्यनेनैव दृष्टान्तेन लक्षणमलक्षणम्। अपरमप्यत्र दूषणं—'शतृशानचोश्च निमित्तभावात् तिङभाव-

१, 'अनपायिनीम्।' ख. पाठः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्तयोरपवादत्वादि'ति । इह विभज्यान्वाख्यानपक्षे देवदत्त पच् ल् इति स्थिते यावत् तिङ उत्पत्तिर्नास्ति तावत् तिङ्समानाधिकरणत्वाभावात् प्रथमा न प्राप्नोति । तथाच देवदत्तशब्दादविशेषेविहिताः सर्वे स्वादयः स्थिता इति लटः स्थाने द्वितीयाद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये विधीयमानौ शतृशानचौ प्राप्नुतोऽपवादभूतौ, न तु तिङः । तेषां तु लिडादिरवकाशो भवेत् । स एव च प्रथमाया अपीति पचति देवदत्त इति लट्समानाधिकरणः प्रयोगः प्रथमान्तो न स्यात् । तदेवं लक्षणान्तरे प्रत्याख्याते 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाण —' (२-३-४६) इत्याद्याचार्यीयमेव लक्षणं न्याय्यमवस्थापितम् । तत्र विचार्यते — ङ्याप्प्रातिपदिकस्य स्वादिप्रकृतित्वेन विज्ञातत्वात् प्रातिपदिकस्यैवार्थ इति लब्धे, अर्थविशेषणं प्रातिपदिकग्रहणं नोपयुज्यते । तथाच तदसंयुक्तमेवार्थशब्देन । अनर्थकात् प्रथमां विधातुम् अध्यागच्छति पर्यागच्छतीति अनर्थकस्यापि च निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञोपसङ्ख्याता । यद्येवं, संज्ञासामर्थ्यात् प्रथमा भविष्यति । नहि विभक्तिविधानाद(न्यः ? न्यस्य) प्रातिपदिककार्यस्य सम्भवः । किञ्च 'अधिपरी अनर्थकौ' (१-४-९३) इति गतिसंज्ञाबाधनार्थात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधेर्लिङ्गादर्थवत्कृतमेषां भवतीत्यनुमीयते । अन्यथा क्रियाविशेषद्योतकत्वाभावे गतिसंज्ञाप्राप्तिरेव न स्यात् । स्वादिविधाने च भिन्नवाक्यतापक्षेऽविशेषेणोत्पद्यमानाः स्वादयः सिद्धा एव । अत्रैकवाक्यतापक्षेऽपि प्रत्ययनियमे प्रकृतापेक्षत्वान्नियमस्य कर्मण्येव द्वितीया न तु करणे इत्यनर्थकादव्यावृत्तिरेव । अर्थनियमो वाश्रयणीयः कर्मणि द्वितीयैव इत्यादि । एवञ्च कृत्वाव्ययेभ्योऽपि निःसङ्ख्येभ्यः स्वादयो विद्यन्ते इत्युच्चैर्नीचैरित्यिप्यत्र नोदाहृतम् । अव्ययाल्लुग्वचनमप्यत्र ज्ञापकमस्ति । क्रमव्यतिक्रमे च प्रयोजनाभावात् पाठक्रमायाता प्रथमैवात्र । तस्मादर्थविशेषणमेव प्रातिपदिकग्रहणम् । सामर्थ्यमलब्धमपि व्याप्त्यर्थं प्रातिपदिकमात्रार्थे प्रथमां विधत्ते, नाव्ययादेव ॥

तत्र प्रातिपदिकसामान्येन विशेष्यमाणोऽर्थः सत्तेति केचिदाहुः । सा हि सर्वत्रार्थेष्वव्यभिचरितसम्बन्धा प्रथमं प्रतीयमाना विभक्त्यादिसम्बन्धनिरपेक्षस्य प्रातिपदिकमात्रस्यार्थ इति व्यवस्थाप्यते । कल्पितान्वयव्यतिरेकवशेन हि शास्त्रीयार्थनिर्णयः । तत्र च शुद्धस्य प्रातिपदिकस्य वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ

१. 'च' क. पाठः. २. 'पात् सर्वस्त्वादय इति स्थि', ३. 'ल', ४. 'त्वे वि' ख. पाठः. ५. 'र्यस' क., 'र्यस्यात्र स' ख. पाठः. ६. 'भ्यो नि' ख. पाठः. ७. 'सा स' क. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

विभक्त्यर्थानननुगमेऽपि सत्तामात्रानुगमात् तदर्थत्वानिश्चयः[1] । निरधिकरणा च सत्ता न सम्भवतीति द्रव्याधिकरणैव तदर्थः । तावति हि निरपेक्षः शब्दः । लिङ्गादौ प्रत्ययापेक्षणाद् मात्रग्रहणाच्चेहेयानर्थो व्यवस्थाप्यते । ततश्च पञ्चक-पक्षेणास्य[2]ाविरोधः । येनाप्युक्तं प्रातिपदिकार्थः सिद्धतेति, तेनापि नामपदाना-माख्यातपदवैलक्षण्येन सिद्धस्वभावार्थाभिधायित्वमुक्तं न तु साधनसम्पाद्यता सिद्धतास्याभिप्रेता, येन शब्दान्तरप्रयोगसमधिगम्यत्वात् तस्याः प्रातिपदिक-मात्रार्थता न भवेदिति चोद्येत। धर्ममात्रे च शब्दस्य विश्रान्त्यभावान्निमित्तेना-त्मरूपतामापादितो निमित्ती प्रातिपादिकार्थ इति केचित् स्फुटमेवाचक्षते । नि-मित्तं जातिगुणक्रियाः । निमित्ती तदाश्रयः, समवायवशात् सिरोहितरूप इव । अत एव निमित्तेनात्मरूपतामापादित इत्युच्यते । न तु भावतो रूपान्तराप-त्तिरत्र विवक्षिता । तदाच्छुरणमात्रं तु तथैवाध्यवसायात् । न चात्र विरम्य-व्यापारः, उपाध्युपरक्तस्यैव द्रव्यस्य शब्दात् प्रतीतेः । न तु प्रतिपा(द्य ? द्यं) प्रातिपदिकाच्छुद्धं द्रव्यं पश्चादुद्भूतलिङ्गादिविशेषं प्रतीयते । एवं ह्येकपदोपा-त्तेनापि तेनापत्यादिनेव प्रातिपदिकार्थो व्यतिरिच्यते। न चैवं, तस्माद् विशिष्ट-स्यैवार्थस्य प्रातिपदिकवाच्यत्वाल्लिङ्गोपरक्तस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वाद् मात्रग्र-हणादधिकव्युदासे कुमारी वृक्षः कुण्डमिति लिङ्गग्रहणस्योदाहरणं दत्तम् । यथाहि कर्माद्यधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न भवति, मात्रग्रहणात् सम्बोधने प्रथमाविधेश्च लिङ्गात्, तथा लिङ्गाधिकेऽपि न स्यादिति लिङ्गग्रहणं क्रियते । परिमाणग्रहणं प्रस्थादीनां परिच्छेदकनिमित्तस्तद्वत्यभेदेन प्रयोगः साधुर्यथा स्यादिति । प्रस्थः परिमाणमेषां व्रीहीणां प्रस्थो व्रीहयः[3] । एवं द्रोणो व्रीहयः । खारी आढकमिति । सोऽयमित्यभेदोपचारे हि भेदापहानान्मानमेयसम्बन्धो न प्रतीयते । आनन्तर्यादिसम्बन्धान्तरमपि[4] वा प्रतीयेतेति परिमाणाधिके प्राति-पदिकार्थे मानमेयसम्बन्धनिमित्ताभेदोपचाराभिव्यक्त्यर्थं प्रथमा विधीयते । असति तु प्रथमाविधानेऽस्मिन् 'तदस्य परिमाणम्' (५-१-५७) इति योग-विभागात् तद्धितः पक्षे वाक्यं[5] वा स्यात् । इदानीं तु वचनसामर्थ्यात् त्रयमपि भवति । तदेतद् वक्ष्यति—

"मानमेयाभिसम्बन्धविशेषेऽङ्गीकृते तथा ।
प्रस्थादीनामसाधुत्वं तद्धितेन विना भवेत् ॥

१, 'र्थनि', २. 'स्य', ३. 'यः खा' ख. पाठः. ४. 'न्धोत्तर', ५. 'क्यं रया' क. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तद्धितो योगभेदेन वाक्यं वा स्याद् विभाषितम् ।
परिमाणाधिके तत्र प्रथमा शिष्यते पुनः ॥"

इति । क्रियानिमित्तस्य चात्र परिमाणशब्दस्याश्रयणादुन्मानादेरपि ग्रहणम् । शुक्लादीनां तु मतुब्लोपात् तद्वति वृत्तावभेदविवक्षायामेव प्रातिपदिकार्थग्रहणादेव प्रथमासिद्धिः । एवं विंशत्यादीनां गुणिनि वृत्तौ । वचनशब्देन पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या सङ्ख्योच्यते । तेन सङ्ख्यायामभिहितायामपि प्रथमानेन विधीयते । तद् यथा एको द्वौ बहवः । द्वितीयादयस्तु यथायथं कर्मादिष्वेभ्यः सिद्धा एव, कर्मादिविशिष्टानामेकत्वादीनामेतैरप्रत्यायनात् । मात्रशब्दोऽवधारणार्थ इति कर्मादिविशिष्टे प्रथमा न भवति । तत्र वा द्वितीयादयो बाधकाः । सम्बोधनविशिष्टे प्रथमाविधानाद् वा लिङ्गात् कर्माद्याधिके तदभावसिद्धिः । नहि व्यतिरेकवति प्रातिपदिकार्थे प्रथमाया भावे सम्बोधने विधिरुपपद्यते, अनेनैव सिद्धत्वादिति मात्रग्रहणं प्रत्याख्यातम् । मीयते अनयेति मात्रा सङ्ख्या । तस्याः समाहारद्वन्द्वेन निर्देशः । तत्र सङ्ख्यायामभिहितायामेकादिभ्यो यथा स्यादिति मात्रग्रहणस्य प्रयोजनं वचनग्रहणेनैव सिद्धमित्यन्यतरच्छक्यमवक्तुमित्युक्तं भाष्ये । साकल्यार्थं तु मात्रग्रहणं परिमाणशब्दस्य रूढित्वशङ्कापनोदनेनोन्मानादिग्रहणार्थमिति केचित् ।

अवधारणार्थत्वेन स्थिते मात्रशब्दे 'पदसामानाधिकरण्ये उपसङ्ख्यानमधिकत्वाद्' इत्युक्तम् । 'न वा वाक्यार्थत्वादि'ति चात्र परिहारोऽभिहितः । अनपेक्षितेतरेतरपदार्थसमन्वयव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधिर्वीरपुरुष इत्यादावित्यर्थः । तदेवं यथान्यासमेव प्रथमाविधिर्युक्तः ॥

सम्बोधनेऽपि प्रथमोक्ता । तत्र सम्बोधनस्वरूपं व्याचष्टे —

सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।
प्राप्ताभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ १ ॥

परिसमाप्तरूपस्य पदार्थस्य क्रियायां विनियोगार्थं यदा(भि)मुखीकरणं तावन्मात्रं सम्बोधनं प्रातिपदिकार्थाधिकं रूपम् । मात्रग्रहणेन कर्मादिसाधनरूपतां सम्बोधनस्यापावर्तयति । य एव हि गमनादौ नियुज्यते कर्ता स एवाभिमुखीकृतः । सम्बोधनविधितोऽभिमुखीकृतस्य च नियोगोत्तरकालं क्रियासाधनात् परम्परया क्रियोपकार(क)तामनुभवति सम्बोधनं, न तु साक्षात् कारकम् ॥१॥

१. 'नाधिकं अभि' ग. पाठः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

क्रियापेक्षेऽपि च सम्बोधने विशेषणविशेष्यभाववद् वाक्यार्थता नास्ति अपितु कर्मादिसाधनवद् पदार्थत्वमेवेत्याह —

सम्बोधनं न वाक्यार्थ इति वृद्धेभ्य[1] आगमः ।

निश्चायकं प्रमाणमागमः । इतरपदैरपेक्ष्येण सम्बोध्यमानतावगतेः[2] पदार्थ एव सम्बोधनं क्रियाकाङ्क्षित्वेऽपि । तद् यथा कर्मादीनां नानपेक्षित-क्रियाणां साधनत्वमवकल्पते इति समाश्रयितव्या[3] क्रिया न चातो वाक्यार्थ-त्वम्, एवं सम्बोधनस्यापि । गम्यमानक्रियं त्वेकपदमपि वाक्यं वृक्ष इत्यादि-वदिति वाक्यार्थोऽपि सम्बोधनं भवत्येव ।

इदानीं प्रकृतं निगमयति —

उद्देशेन विभक्त्यर्था वाक्यार्थात् समपोद्धृताः ॥ २ ॥

संक्षेपवचनमुद्देशः । तेन हेतुना । विभक्तीनामर्थाः कर्मादिकारकस्व-[4]भावाः पारमार्थिकादखण्डाद् वाक्यार्थादनेककारकविशेषणविशिष्टक्रियास्वभा-वात् पृथगपोद्धारबुद्ध्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामपोद्धृताः । यथाहि वाक्यादख-ण्डात् पदापोद्धारः, तथा वाक्यार्थात् पदार्थापोद्धारः । विभक्त्यर्थश्चापि पदार्थ एव । तत्रापि त्वपोद्धारे पदार्थाद् विभक्त्यर्थापोद्धारो व्याख्येयः । वाक्यार्थ एव तु स्थितलक्षणोऽसत्यस्तु पदार्थ इति वाक्यार्थादित्याह । अन्ये त्वाहुः — उद्देशेन वाक्यार्थावयवेनोपलक्षितादि[5] वाक्यार्थादिति वाक्यार्थैकदेशभूतात् पदा-र्थादेव विभक्ता इत्ययमेव स्पष्टोऽर्थ इति ॥ २ ॥

इदानीं विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थादन्यत्वे शास्त्रीयं लिङ्गमाह —

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाववचनादवसीयताम् ।
अन्यो द्रव्याद् विभक्त्यर्थः सोऽव्ययेनाभिधीयते ॥ ३ ॥

'अव्ययं विभक्ति—' (२-१-६) इति विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययं समर्थेनोत्तरपदेन समस्यत इत्युक्तम् । अधिस्त्रीति । तत्र यदि द्रव्यमेव विभ-क्त्यर्थो भवेत्, तदा स्त्रीशब्देनैव तस्योक्तत्वादव्ययमप्रयोगार्हमेव । तदस्याप्र-युज्यमानस्य कुतः समासः । तस्माद् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावशासनादवसीयते[6] प्रातिपदिकमेव कर्मादीनि साधनानि नाभिधत्त इति । तथाह्यधिकरणशक्ति-मव्ययं पदमभिदधदुत्तरपदेनानुभवति समासम् ।

१. 'पूर्वेभ्य', २. 'ध्यता', ३. 'यां चैक', ४. 'सु' ख. पाठः. ५. 'दिक', ६. 'तः स्याद् वा' क. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति ।"

इत्यादिना पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामयमर्थः साधितः । सम्प्रति लिङ्गदर्शनेनोपोद्बलितः । ननु च पञ्चकप्रातिपदिकार्थपक्षे विशिष्टस्य निर्भागस्य द्रव्यस्य प्रातिपदिकेनोक्तत्वाद् विशेषद्योतनाय विभक्तय इवाव्ययमपि प्रयोगार्हं स्यात्, द्योतकानां नियमाभावादिति कथमेतल्लिङ्गं युज्यते । सत्यमेतत् । किन्तु त्रिकपक्षे लिङ्गमिदमुपन्यस्यते । तथाहि — 'अव्ययं विभक्ति—(२-१-६) इति विभक्त्यर्थ उपलक्षितः । पञ्चकपक्षे तु द्रव्यात्मभूतस्य विशेषस्य विभक्तिभिः प्रकाशनात् पदेनैवार्थ उपलक्ष्येत, समुदायवाच्यत्वात् तस्य, न केवलया विभक्त्या । पञ्चकपक्षेऽपि वा नियतस्य शक्त्यात्मनो विशेषस्य प्रातिपदिकमात्रादप्रतीतेर्विभक्तीनामेवासौ विषयः । तथाच प्रातिपदिकवाच्यादनियतशक्तेर्द्रव्यादन्यो नियतशक्तिर्विभक्त्यर्थ इति युक्तमुच्यते । एवञ्च कृत्वान्वयव्यतिरेकौ पूर्वाभिधाने द्योतने वा यथायोगं पक्षद्वये व्याप्रियेते ॥ ३ ॥

ननुच समानकर्तृकयोः पशौ कर्तरीत्येवमादेर्लिङ्गात् द्रव्यस्य साधनत्वावगमात् कथं द्रव्यादन्यो विभक्त्यर्थ इत्याशङ्क्य शक्तेः साधनत्वमुपपादयितुमाह—

द्रव्यं तु यद् यथाभूतं तदत्यन्तं तथा भवेत् ।
क्रियाभेदेऽपि तस्यासौ द्रव्यात्मा नापहीयते ॥ ४ ॥

सर्वावस्थास्वनपायाद् एकस्वभावं द्रव्यं सदैवाचलमिति वृक्षं वृक्षेणेत्यादौ साधनवैचित्र्यं निर्निबन्धनं स्यात् । वृक्षं पश्य, वृक्षेण फलितमित्यादिक्रियानानात्वनिमित्तो द्रव्यस्य भेद इत्यपि मिथ्या । क्रियानानात्वेऽपि ध्रुवं द्रव्यं स्वरूपान्न प्रच्यवते । सम्बन्धिभेदमात्राद् वस्तुनोऽन्यथात्वायोगात् ॥ ४ ॥

एवञ्च कृत्वा —

तस्माद् यत् करणं द्रव्यं तत् कर्म न पुनर्भवेत् ।
सर्वस्य चान्यथाभावस्तस्य द्रव्यात्मनो भवेत् ॥ ५ ॥

करणभावेनावधृतं द्रव्यं कर्मतया न प्रख्यायेत । उपलक्षणं चैतत् कारकान्तरेषु । कर्मतया चावगतं शेषतया न विज्ञायेत । एकत्वाच्च द्रव्यस्य

---

१. 'हि' क. पाठः. २. 'ष्य' ख. पाठः. ३. 'क्तिःप्र' क. पाठः. ४. 'कोऽपू', ५. 'य', ६. 'योमेऽपि', ७. 'स्थान' ख. पाठः. ८ 'क्षे फ' क. पाठः. ९ 'णद्र', १०. 'वा' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

साधनस्य प्रासाद आस्ते आसने शेते इति ल्युटाभिधानादधिकरणस्य सप्तमी न स्यात् । शक्तेस्तु साधनत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदात् सदिक्रियापेक्षायामधिकरणशक्तावभिहितायामप्यासिक्रियापेक्षायां तु तस्यामभिहितादन्यत्रानभिहित इति पर्युदासाश्रयणात् सप्तमी सिध्यति । तथाच वार्तिकम् — 'अनभिहिते[1] हि विधानम्' इति । अथ क्रियान्तरयोगे करणस्य कर्मात्मतया परिणामः, तदा सकलस्यैव द्रव्यस्वभावस्य वस्त्वन्तरापत्तिः स्यात्, न करणांशस्यैव, तस्य द्रव्यादन्यत्वात् । शक्तेस्तु साधनत्वे क्रियाभेदेन तद्भेदेऽपि तदाधारस्य द्रव्यस्यान्वयिनोऽवस्थानात् । शक्त्यन्तरत्यागोपादानयोगे युक्तः करणादिरूपतया सम्भवः । असमर्थस्य च द्रव्यस्य क्रियासिद्धावनङ्गत्वात् सामर्थ्यमेव तदाधारं साधनं युक्तम् । न चैतावता द्रव्यस्यापि साधनाधारत्वात् साधनभावः कल्पयितुं न्याय्यः । नहि देवदत्तस्य पचिसाधनत्वे तदाधारस्य पीठस्यापि तत् कल्प्येत[2] इति शक्तय एव साधनं न तु शक्तिमद् द्रव्यम् । समानकर्तृकयोः इति तु शक्त्याधारद्रव्यैं[3]गतैकत्वाध्यारोपनिमित्तं समानत्वं कर्तृशक्त्योः । पशौ कर्तरि हस्तिसूचकयोः कर्त्रोरिति पशौ द्रव्ये यः कर्ता हस्तिसूचकयोर्द्रव्ययोर्यौ कर्तारा-विति व्याख्येयम् । अथवा कर्तृशक्त्याश्रयः पशुरेव कर्तेति सामानाधिकरण्यम् । 'कर्मणि द्वितीया' (२-३-२) इत्यादावपि शक्तीनां सङ्ख्यायोगात् तदाधारं द्रव्यमेव निर्दिश्यते । तेन कर्मैकार्थसमवेतायां सङ्ख्यायां विभक्तय इत्यर्थः । निराधारायाश्च शक्तेरनुपपत्तेर्द्रव्यमेव शक्त्याविष्टं साधनं लकारवाच्यम् । तच्च विशेषात्मकमेव क्रियाकारि[4], नियतेन त्वात्मनानभिहितं पदान्तरेणाभिव्यज्यत इति देवदत्तः पचतीत्यादिसामानाधिकरण्येन प्रयोगोपपत्तिरिति सर्वं सुस्थम्[5] ॥ ५ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
साधनसमुद्देशः सप्तमः ॥

---

१. 'ते वि', २. 'ल्प', ३. 'व्यैक', ४. 'कारकं नि', ५. 'स्थितम्' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अथ क्रियासमुद्देशः ।

इह साध्यापेक्षत्वात् साधनस्य साधना(न्तर ? नन्तरं) समुद्दिष्टायाः क्रियायाः शास्त्रीयं लक्षणमाह —

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।
आश्रितक्रमरूपत्वात् तत् क्रियेत्यभिधीयते ॥ १ ॥

इह 'क्रियावचनो धातुरि'ति पूर्वाचार्यलक्षणे 'अस्तिभवतिविद्यतीनां धातुत्वं वक्तव्यमि'ति चोदितम् । तथाहि — यथा किं करोति, पचतीति पचादीनां करोतिना सामानाधिकरण्यात् क्रियाविशेषवाचकत्वाध्यवसायः, न तथा भवत्यादीनाम् । नहि भवति किं करोति भवतीत्यादीति न ते क्रियावचनाः स्युः । किञ्च परिस्पन्दस्वभावा लोके क्रिया प्रसिद्धा । अस्तिभवतिविद्यतीनां च न परिस्पन्दस्वभावोऽर्थ इति सकलधातुव्यापकं क्रियालक्षणं भाष्ये प्रणीतं 'कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिये'ति । तत्र विचार्यते — सर्वेषां वा कारकाणामेकः प्रवृत्तिविशेषः, प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिरिति । आद्ये पक्षे फलभूता भूति पक्त्यादिकोन्या वेति द्वैतम् । तत्र न तावत् सर्वेषामेकः प्रवृत्तिविशेषः । असम्भवात् । नहि यैव करणस्य प्रवृत्तिः सैव कर्तुः, यैवाधिकरणस्य सैव सम्प्रदानस्येत्यादि । अनेकाश्रयाया एकस्याः क्रियाया अदर्शनात् । तस्मात् प्रतिकारकं भिन्ना वा प्रवृत्तिः क्रिया । इत्थं च क्रियावाची धातुरिति सकलकारकव्यापाराभिधायी धातुः प्राप्तः । किमतः । इदमतः । सर्वकारकाभिधायी लकारः स्यात् । धातूक्तव्यापारसाधनो हि लो धातोः परः प्रयुज्यमानो न्याय्यः । नैतदस्ति । कर्तृकर्मणोर्लस्यानुशासनात् तद्व्यापार एव लान्तात् प्रतीयते । ननु न शब्दनिमित्तेन नामार्थेन भवितव्यम्, अपित्वर्थनिमित्तेन शब्देनेति साधनमात्रे लोऽनुशिष्यताम् । भवेदेतद्, यदि साधनमात्रव्यापारो लान्तादवगम्यते, कर्तृकर्मव्यापार एव तु प्रतीयत इति शब्दशक्त्यनुसारेणानुशासनं युक्तम् । न तर्हि साधनमात्रव्यापाराभिधायी धातुः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदनवगमाद्, उपायान्तराभावाच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थानुसरणस्य । सत्यमेतत् । किन्तु देवदत्तः काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ विशेषेण पचतेर्धातोः सर्वकारकव्यापारस्वीकारोपलब्धेरखिलकारकव्यापाराभिधायी धातुरित्यु(पागमत् ? पगमात्) । प्राधान्यात् तु कर्तृकर्मणोर्लकारो-

---

१. 'ति प्रतीय' ख. पाठः. २. 'का वा प्रवृत्तिः स्यादन्या', ३. 'दावपि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

त्पत्तेस्तद्व्यापार एव लन्तात् प्रतीयत इत्येकीयमतम् । अन्ये मन्यन्ते— सम्प्रदानादिव्यापारे धातोर्न वृत्तिः । करणादिव्यापार एव तु वृत्तिः । तथाच करणादावेव स्वातन्त्र्यविवक्षा नापादानादौ । इत्थं चाधिश्रयणोदकासेचने-त्यादिना कर्त्रादीनामेव व्यापारः क्रियेति वार्त्तिककारो दर्शयति । अतश्च कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति क्रियायाः स्वरूपमात्रं कथितं, नतु धातुवा-च्यत्वम् । यस्य कारकस्य या प्रवृत्तिः सा क्रिया । ततो बहुकारकविषयत्वेन बह्व्य एव पाकक्रियाः । काचिदेव धातुनाभिधीयते कर्मगता कर्तृगता वा पच्यते पचतीति । अत एव कर्तृकर्मणोरेवोत्पद्यते लकारः तद्व्यापारैस्यवं धातुनाभिधानात् । अन्ये तु विशेषपदे भरं कृत्वा प्रवृत्तीनां विशेषः प्रवृत्ति-विशेष इति सकलकारकजन्या विक्लित्त्यादिरूपा भूतिः फलभूता कारकप्रवृत्तेः क्रियेति व्याचक्षते । अपरे पुनः कारकमत्र प्रधानं विवक्षितं कर्तृरूपं, न पुन-रप्रधानं करणादि । बहुवचनं त्वनेकक्रियाभेदेन कर्तृभेदात् । कर्तृग्रहणमेव न कृतं कर्मणि लकारदर्शनात् तस्य व्युदासो मा भूदिति । तेन यत्र सम्भ-वति कर्म तत्र तद्व्यापारोऽपि क्रिया । यद्येवं तदपेक्षयैव बहुवचनं व्याख्येयं, कर्मार्थत्वाच्च प्रवृत्तेस्तदपि प्रधानम् । नैतदस्ति । कर्मणोऽसर्वविषयत्वात् । कर्ता पुनः सर्वत्र स्थित इति व्यापकत्वात् स एवात्र प्रधानं कारकं विवक्षि-तम् । अत्र च 'अन्यथा शुष्कौदने कारकाणि प्रवर्तन्ते । अन्यथा मांसौदने' इति भाष्यमेव लिङ्गमाह । तथाहि — मांसौदने संरम्भवत्त्वेन प्रवर्तते कर्ता । शुष्कौदने मन्दप्रस्थानेन । यथा च संरम्भेण मन्दतया च प्रवृत्तिं दर्श-यति, अतोऽवसीयते कर्तैव कारकग्रहणेनाभिधीयत इति । तथाहि चेतन-त्वात् स एव तथा प्रवर्तते । तदेवम्प्रकारा ससंरम्भा तद्विपरीता वा प्रवृत्तिवि-शेषरूपा क्रियेति भाष्यकारेण स्वयमेवोदाहृता । अत्र केचिच्चोदयन्ति — चे-तनस्यैवैवं प्रवृत्तिसम्भवादचेतनः कर्ता न गृहीतः स्यादिति तत्प्रवृत्तिः क्रियेति नोक्तं स्यात् । मांसौदनादौ च करणादीनामपि सम्भवात् तत् कथं कर्तैवात्र निर्दिष्ट इति । अत्रोच्यते — ससंरम्भस्य सामान्यस्य च कर्तुरेव सम्भवः । नहि कंसपात्र्यादिकमधिकरणमन्यद् वा कारकं संरम्भवत्त्वेन मन्दतया वा प्रवर्तते । सामान्येन च कर्तृकर्मणां ग्रहणादचेतनप्रवृत्तिरपि गृहीतैव । 'अन्यथा मांसौदन—' इत्यादिना तु संरम्भेण मन्दतया च प्रवृत्तिविशेष उपलक्षितः । न पुनः पूर्वोक्ता कर्तृमात्रप्रवृत्तिर्नियम्यते । ततः कर्तुर्या

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

विशिष्टा प्रवृत्तिः सा क्रियेत्यर्थः । एवञ्च प्रवृत्तेरेव विशेष इति समासः । कर्मणोऽपि सूचितत्वात् कारकशब्देन तद्व्यापारोऽपि क्रियेति प्रतीयते । अन्यथा कर्तृपदमेवाकरिष्यदित्युक्तम् । अस्मिन् मते 'अथ कः पचेः प्रधानो[1]ऽर्थः । यो[2]ऽसौ तण्डुलानां विक्लित्तिरि'ति भाष्यं कथम् । कर्तृव्यापारो हि क्रिया धातुवाच्या । सा च विक्लेदना, नतु विक्लित्तिः[3] । नास्ति विरोधः । नात्र शब्दार्थो निरूप्यते, अपितु वस्त्वर्थ इत्यार्थेन रूपेण विक्लित्तेः प्राधान्यादेवमुक्तम् । शाब्देन तु रूपेण विक्लित्त्युपसर्जनं विक्लेदनमर्थः । कर्मणि लकारोत्पत्तौ तु विक्लित्तिरेवार्थ इति केचित् । विक्लेदनोपसर्जना विक्लित्तिरित्यपरे । तेन कर्तृकर्मव्यापार एवं सर्वत्र धात्वर्थ इतीदं दर्शनम् । अन्ये तु 'सामान्यभूता क्रिया वर्तत' इत्येतद्भाष्यानुसारेण प्रवृत्तिमात्रमगृहीतविशेषं सकलकारकानुयायि क्रियेति मन्यन्ते । तथाहि — फलजननैव साधारणात्मिका क्रिया प्रवृत्तिविशेष इत्युच्यते प्रवृत्तिश्चायं विशेषश्चेति । विशेषोऽस्याः फलजननारूपत्वं, न पुनरधिश्रयणादिरूपतैव । तेन जननाख्यो विशेषः प्रवृत्तीनां क्रिया । सर्वेषां हि कारकाणामेका प्रवृत्तिः फलजननालक्षणा । सर्वाणि हि फलजननाय प्रवर्तन्ते । अतो यत् फलजननारूपं, तत् सर्वकारकेष्वविशिष्टम् । किञ्चित् खलु कारकं केनचिदेव रूपेण जनयतीति फलजनना सर्वसाधारणरूपैव । अवान्तरभेदेन तु जनकत्वात् करणादिव्यपदेशः । कणाददर्शने चैका क्रियानेकत्र न भवेत् । तीर्थिकान्तरदर्शनं चेह नाश्रीयते । अत एव परिस्पन्दलक्षण एव व्यापारो न क्रिया । प्रवृत्तिरित्येतावत्युच्यमाने हि लोकप्रसिद्ध्या परिस्पन्दलक्षण एव व्यापारः प्रतीयेत । विशेषग्रहणात् तु प्रवृत्तिमात्रमवगम्यत इति केचिद् व्याचक्षते । तथाहि — सर्वा प्रवृत्तिः प्रवृत्त्यन्तराद् भिद्यमाना विशेषरूपतामापाद्यत इति सकलकारकानुयायीदं लक्षणम् । विशेषश्च सजातीयाद् विजातीयाच्च । तत्र सजातीयाद् भेदः, अन्यथा कारकाणि शुष्कौदने प्रवर्तन्ते अन्यथा मांसौदने इति प्रतिपादितः । भुजिक्रिया हि कारकभेदाद् भिद्यमानात्रोक्ता । औदासीन्येन शुष्कौदने कारकाणां प्रवृत्तिः । संरम्भेण तु मांसौदन इति विशिष्यते । यदि च संरम्भरूपतैव साधनानां क्रिया स्यात्, तदा शुष्कौदने भुजिः क्रियारूपतां न प्रतिपद्येतेति प्रवृत्तिविशेष इति क्रियासामान्यलक्षणम् । विजातीयाद् भेदस्तु पचति पठतीत्यादौ स्पष्ट एव । ननु द्रव्यादन्यत्वमेव

१. 'ना क. पाठः. २ 'यो', ३. 'त्तिरिति ना', ४. 'व धात्वर्थः सर्व एवेती', ५, 'क्रियानु' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

तावत् कथं क्रियायाः प्रतिपन्नमिति वक्तव्यम्। तत्राप्युक्तम् — 'इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित् पचतीत्येतद् भवति। कदाचिन्ने'त्यादि। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पचत्यादिशब्दवाच्या क्रिया द्रव्यात् कारकशक्तियुक्तादन्या। तथाहि — औदासीन्यावस्थायां सत्स्वपि साधनेषु पचतीत्यादिप्रख्योपाख्ययोरभावादर्थान्तरविषयत्वं तयोः। तद् यथा घटसन्निधानेऽनुत्पद्यमानानां पाकजानामग्निसंयोगापेक्षित्वम्। 'अथवा यया देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे भवति, सा नूनं क्रिये'त्यपरमत्रोक्तम्। पूर्वेण ग्रन्थेन कादाचित्कः प्रख्याविशेषो हेतुः क्रियाया व्यतिरेकेऽभिहितः। स त्वसत्यपि विषये मरीचिकाजलावसायवत् स्यादितीदमपरमत्र लिङ्गमुपन्यस्तम्। तथाहि — प्राप्तिलक्षणं फलं द्रव्यमात्रादभवद् व्यापारान्तरं ततोऽन्यदावेदयते। मिथ्याप्रत्यये विषयस्याभावात् फलानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। नच साधनादेव शक्त्यात्मनः फलोपजनः, शक्तत्वेऽपि व्यापाराभावे फलादर्शनादित्यस्ति कश्चित् सोऽर्थः, यः क्रमविशेषापेक्षः कार्यमभिनिर्वर्तयति। सा च क्रिया न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुमित्यनुमानगम्योक्ता। ननु च पचतीति प्रख्याया निरालम्बनत्वेन भ्रान्तत्वादनुमापकत्वमयुक्तं स्यात्। सालम्बनत्वे तु प्रत्यक्षैव क्रिया प्रख्याविशेषविषयत्वात्। फलानुमाने[1]ऽपि प्रतीतासौ शब्देन नाभिधीयेत। फलमुपजनय्य व्यतीतायास्तस्या वर्तमानाभिधानं विरुध्यते। अत्रोच्यते — इह व्याकरणे न वस्त्वर्थोऽर्थः, अपितु शब्दार्थोऽर्थः। तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुभागस्य योऽर्थो व्यवस्थाप्यते, नासौ साक्षादुपलब्धुं शक्यते। समाश्रितक्रमो ह्यर्थात्मा आख्यातात् प्राधान्येन प्रतीयमाना क्रियेति, शाब्देन रूपेण क्रिया चैव हि भाव्यते। स्वभावसिद्धं तु द्रव्यमित्युक्तम्। वास्तवेन रूपेण साधनाधीनसिद्धेरनित्यस्य द्रव्यस्य कथं स्वाभाविकी सिद्धिः स्यात्। शाब्देन रूपेण वस्तु भाव्यमानात्मकमपि प्रातिपदिकैः सिद्धरूपमुच्यते। तथाहि — द्रव्यशब्दाः प्रवर्तमानाः घटः क्रियते, पटः क्रियत इत्यादिसाध्यमानावस्थेष्वपि सन्मात्राकारावलम्बनं प्रत्ययं जनयन्ति। घटस्य हि भाव्यमानावस्था शिवकस्तूपकादीनामवस्थानां क्रमेण प्रादुर्भावः। न चासौ घटशब्दात् प्रतीयते, क्रियत इति क्रियाशब्दप्रयोगादेव तदवगतेः। तथाच यः पदान्तरनिरपेक्षाच्छब्दादन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थोऽवगम्यते स तस्यार्थ इति, घट इत्यस्मात् केवलात् सत्ताकारस्यैवार्थस्यावगमात् प्रातिपदिकार्थः सत्तेति निर्णीतम्। क्रियापदप्रयोगात् तु आश्रितक्रमरू-

---

१. 'लेनानु' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

पतावगमात् तिङन्तानां भाव्यमानोऽर्थोऽवस्थाप्यते । घटः क्रियत इति च घट इत्येवं बुद्ध्या गृह्यमाणो योऽर्थः स निर्वर्त्यत इत्येवं पदसमन्वयः । घटोऽभूद् भविष्यतीत्यादावपि सदाकारप्रत्ययादभिधेयात्मना नित्यत्वमर्थानामित्यनित्येष्वपि नित्यत्वमभिधेयात्मना स्थितमित्युक्तम् । तस्माच्छाब्देन रूपेण भाव्यमाना क्रियेति ध्वनतीत्यादावपि क्रियात्वमिति वक्ष्यते । एवञ्च 'पूर्वापरीभूतस्य सक्रमस्यार्थस्यागमापायित्वाद् भागानामवर्तमानत्वात् प्रत्यक्षत्वाभावः' इत्यपि वक्ष्यते । तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यादनुमिता क्रिया । नन्वेवमप्यस्त्यादीनां क्रियात्वं न स्यात् । नहि सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचिदास्ति भवति विद्यते वेति भवति, सर्वदा भावात् । पचतितरामित्यादाविव चास्तितरामित्यादौ प्रकर्षाभावात्, किं करोति पचतीत्यादिवच्च किं करोति अस्तीत्यादिप्रश्नप्रतिवचनाभावात्, सत्तायाश्च निर्विशेषत्वाद् भेदाभावः । अत्र ब्रूमः — इह 'अन्यथा साधनान्यस्तौ प्रवर्तन्ते, अन्यथा म्रियतावि'ति प्रवृत्तिविशेषरूपत्वं तावदस्ति । अस्तौ ह्यात्मोपग्रहरूपेण साधनानां प्रवृत्तिः । एवं भवतौ विद्यतौ च । म्रियतौ त्वात्मपरित्यागरूपेणेत्यस्ति तावद् विजातीयाद् भेदः । असंरब्धसाधनसाध्या च सत्ता नियतमेव साधनानां सान्निहितेति प्रख्योपाख्ययोः कादाचित्कत्वाभावः । प्रकर्षप्रत्ययश्चापि दृश्यते । विद्यतेतरामयमिह नित्यसन्निधानात् । अनियतसन्निहिताद्धि नित्यसन्निहितस्य सत्ता विशिष्यते । तेन साधनान्यत्वादभिद्यमानापि प्रकर्षेण युज्यते । किं करोतीति च क्रियाविशेषप्रश्ने अस्ति, न काञ्चित् पच्यादिकां क्रियामनुतिष्ठतीत्यस्ति प्रतिवचनम् । सामान्येन ह्यवगतायां सत्तायामस्य प्रश्नस्योपपत्तेः । नास्ति क्रियाविषय एवायम् । प्रत्यासन्नविनाशे च किं करोति देवदत्तः, अस्ति तावद्, विद्यते तावदिति भवत एव प्रश्नप्रतिवचने । किञ्च सर्वासां क्रियाणामनन्तरफलजनकत्वमस्तावप्येतदस्ति । किमत्र फलमिति चेदात्मामोक्षरूपेणेति ब्रूमः । 'षड् भावविकाराः' इति च निरुक्तकारवचनाद् भावशब्दाभिधेयायाः सत्तायाः समस्तक्रियायोनित्वे मूलभूतायाः क्रियात्वं प्रत्यस्या न विवादः । यद्यपि च भावविकारेषु तिष्ठतिर्नोपसङ्ख्यातः, तथाप्यस्यास्त्येव क्रियाधर्मान्वयः । तथाहि — 'क्रिया क्रियाया निवर्तिका भवति द्रव्यं द्रव्यस्ये'त्युक्तम् । तिष्ठतीत्युक्ते च वृद्ध्यपक्षययोर्निवृत्तिः प्रतीयत इति क्रियैषा कारकाणां प्रवृत्तिरूपा । असंरब्धानि हि वृद्धावपक्षये च कारकाण्यौदासीन्येनावतिष्ठन्ते । तथाहि —यावत् कारकाणि

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

प्रवर्तन्ते तावत् पूर्वापरीभूतावयवः साध्यमानस्वभावः प्रवृत्तिविशेषस्तेषामवधार्यते । यदधीना फलनिष्पत्तिः । शब्दार्थोऽर्थ इति चैतल्लक्षणमिति वस्तुतः सिद्धमपि साध्यत्वेनाभिधीयमाना क्रिया । तद् यथा ध्वनतीति । एवं सत्त्वादीनामपि साध्यतयाख्यातेनाभिधानात् क्रियात्वमित्यस्त्यादीनां धातुत्वं सिद्धम् । तथा तिष्ठतेरपि क्रियान्तरनिवृत्तिवचनत्वादेतदेव क्रियालक्षणमनुगामि । तथा हि—तिष्ठतीत्युक्ते न वर्धतेऽपक्षीयते वेति गम्यते । तथाच क्रियान्तरापाकरणेन कारकप्रवृत्तिविशेषत्वात् क्रियात्वम् । साधनसंसर्गदर्शनाच्च भूमौ तिष्ठति बलेन तिष्ठतीति । एवमुपवसतीति भोजननिवृत्त्याकारा प्रवृत्तिः क्रिया । विनश्यत्यपक्षीयत इत्यसदवस्थापूर्वभावी कारकप्रवृत्तिविशेषः समाश्रितक्रमः क्रियेति भावविकारेषु प्रपञ्चयिष्यते । तदेवं साधनेभ्यो भिन्ना क्रिया साधनेभ्यश्चान्यद् भवद् वस्तु किमन्यत् साध्यात् स्यादिति साध्यस्वभावा क्रिया धातुवाच्या । नहि संयोगविभागात्मकः सिद्धस्वभावोऽर्थो धातुवाच्यः, साध्यतया पूर्वापरीभूतत्वेनावगमात् । तद्व्यतिरिक्तस्य चापरस्य कर्तृव्यापारस्याप्रतीतेर्न भावनाख्या काचिद् धात्वर्थो विद्यते । समस्तधात्वर्थसामान्यरूपश्च करोत्यर्थ इति पचत्यादिना सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । पाकः पचतीति च कृदाख्याताभिहितयोर्भावयोः सिद्धसाध्यतारूपभेदाद् बुद्धिभेदः । पाकं करोति पचतीति च धात्वर्थ एव विक्लेदनाख्यः शब्दात् प्रतीयमानो वास्तवकर्मगतविक्लित्तिनिष्ठतया व्याक्रियते । विक्लिद्यतस्तण्डुलान् विक्लेदयतीत्यर्थः । अत एव विक्लिद्यन्ति पचन्तीति कर्मकर्तृगतव्यापाराभिधानात् प्रतीतिभेदः । द्व्यर्थः पचिरिति च कर्तृव्यापारस्य धात्वर्थतायामुपपद्यते । तस्मान्न भावना काचिदिति यागेन भावयेत् स्वर्गमिति नैष वाक्यार्थो यजेतेति, अपितु यजिः साध्यमानशरीरोऽवसीयते, यदनुष्ठानात् फलं वस्तुसामर्थ्याद् भवतीति क्रियाविवेके क्रियैव प्रधानभूता वाक्यार्थ इति निर्णीतं तत एवावधार्यमलमिह विस्तरेण ॥ १ ॥

इदानीमेतदेव क्रियालक्षणमुदाहरणेन स्फुटीकरोति —

कार्यकारणभावेन ध्वनतीत्याश्रितक्रमः ।
ध्वनिः क्रमनिवृत्तौ तु ध्वनिरित्येव कथ्यते ॥ २ ॥

घण्टा ध्वनतीति ध्वनिराख्यातेनोपात्तपौर्वापर्यक्रियात्वमनुप्राप्तोऽभिधीयते । तथाहि — घण्टा ध्वनेः कारणं, कार्यं ध्वनिः । तयोः सम्बन्धेन हेतुना

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कार्ये सव्यापारा घण्टा ध्वनतीत्येवमुच्यते । ध्वनेरेव वा प्रबन्धेन जायमानस्य वीचीसन्तानवद् विप्रसृतावयवत्वात् पूर्वो भागः कारणम् । उत्तरस्तु कार्यः । यदा तूपरतव्यापारा घण्टा, तदा पूर्वापरभावस्य निवृत्तौ घण्टाया ध्वनिरित्येवं सिद्धतया शब्देन प्रतिपादितो न क्रियालक्षणमनुपतति । ध्वनिं करोतीति तु शब्दान्तरसम्बन्धात् प्रतीयमानो वाक्यार्थः, न पदात् साध्यतयावसायः, न स्वशब्दादिति क्रियात्वाभावः । प्रातिपदिकेन सिद्धस्वभावतापन्नोऽर्थोऽभिधीयते । तत्र करोतीति त्वाख्यातात् साध्यरूपतावसायः शब्दान्तरसम्बन्धात् प्रतीयमानो वाक्यार्थः, न पदार्थः । एवं पाकं करोतीत्यादावपि द्रष्टव्यम् । आख्यातेनैव हि साध्यस्वभावः क्रियारूपोऽर्थः प्रत्याय्यते, न नामपदेन । शब्दश्च स्वार्थे यथाभिधानं प्रमाणमिति निश्चितमेतत् । तथाहि शब्दार्थोऽर्थो न वस्त्वर्थ इत्यसकृदुक्तम् ॥ २ ॥

अत्रैवोदाहरणान्तरमाह—

श्वेतते श्वेत इत्येतच्छ्वेतत्वेन प्रकाशते ।
आश्रितक्रमरूपत्वादभिधानं प्रवर्तते ॥ ३ ॥

श्वेते गुणे श्वेतते इत्येतत् तिङन्तमभिधानं क्रमरूपाश्रयेण प्रवर्तमानं क्रियारूपतामावेदयते । तत्रैव च श्वेतशब्देन सिद्धावस्थो गुणः कर्तृत्वेनोच्यते श्वेत इति । तदाह— श्वेतत्वेन प्रकाशत इति । शौक्ल्येन गुणेनोपलक्षितः प्रतिभासत इति श्वेतत इत्यस्यार्थः कारिकायामेव व्याख्यातः ॥ ३ ॥

तदेवं शब्देन साध्यतयाभिधीयमानः समाश्रितक्रमः पौर्वापर्यवानर्थः क्रियेति विवक्षिते पूर्वापरीभूतस्य क्षणप्रवाहस्य युगपदसन्निधानादेकक्रियालक्षणानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह—

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् ।
बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥ ४ ॥

क्रमवतां क्षणानामेकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां सङ्कलनाबुद्ध्या समापादितैक्यानां क्रियात्वव्यवहारः । तत्रावयवानां समुदाये गुणभावापत्तेः शब्दभेदप्रयोजकत्वाभावादेकधातूपादानक्रियैका समुदायस्वभावावतिष्ठते । तस्याश्चावयवाश्रयः क्रमः पौर्वापर्यं च व्यवह्रियते । समुदायाश्रयं चैकत्वमध्यारोपितम्, उत्पत्तिसमनन्तरनिरुद्धानामवयवानां वस्तुभूतसमुदायाभावात् । ततश्चाधिश्रयणादीनां व्यापाराणां यः समुदायो बुद्ध्यैकत्वेन गृहीतः स पचत्यादीनां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वाच्यः। समुदायादेव हि फलं निष्पद्यते न *विचटनमात्राद् अधिश्रयणादिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति व्यवहितैरप्यधिश्रयणादिभिः समीहितफलानुगुणैर्यथास्वं विशेष आधातव्यः, इत्यनेकापेक्षे कार्ये नानन्तर्यमात्रेण कस्यचिद् विशेष इति, फलविशेषसम्पादकत्वेन पचादीनामर्थः प्रतीयमानः फलैक्यादेकत्वेनाध्यवसीयमानः क्रिया ॥ ४ ॥

यदि तर्हि समुदायः क्रिया, अधिश्रयणादीनामवयवानां पाचिक्रियात्वं न स्यात्। तथाच सर्वास्वधिश्रयणाद्यवस्थासु पचतीति प्रत्ययो न प्राप्नोतीति केषुचित् क्षणेष्वतीतानागतेषु तावन्मात्रस्य पचिरूपत्वाभावाद् भूतभविष्यद्व्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्याह—

समूहः स तथाभूतः प्रतिभेदं समूहिषु ।
समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य सम्भवः ॥ ५ ॥

अधिश्रयणारम्भ एव फलाभिसन्धेः समस्तक्रियाकलापस्तत्रैवाध्यस्यते। तथाच पचतीति वर्तमानकालतायां प्रयोगः। तावन्मात्रस्य च फलोपयोगिनो रूपस्यातीतत्वादपाक्षीदित्यपि प्रयुज्यते। क्षणान्तरस्य च भाविनोऽध्यारोपितपचिरूपस्याभिसन्धाने पक्ष्यतीति। तथाभूत इति गुणभूतक्रमजन्मावयवः। तथाभूतस्य हि समुदायस्य प्रत्येकमवयवेष्वध्यासात् तत्प्रत्ययोपपत्तिः। अध्यासश्च सर्वत्र पचतीति प्रत्ययस्यानुवृत्तेरेव ज्ञायते। प्रत्यवयवपरिसमाप्तत्वाच्च समुदायस्यावयवानां तद्रूपाध्यारोप उपपद्यत एव। एवमप्येकत्रावयवे समुदायरूपारोपात् साध्यताप्रत्ययः कथम्। एकत्र ह्येकीकृते समुदायेऽवयवान्तराभावात् किमपरमवशिष्टं यत् साध्यं प्रतीयेत। अत्रोच्यते—न समुदायबुद्ध्यैकत्वेन नाप्यवयवबुद्ध्या अयं चायं चेति समुच्चयेन प्रत्येकं समुदायस्यावयवेष्वारोपोऽत्र, किं तर्हि, पूर्वापरीभूतावयवत्वेनैव। तथाचैकस्मिन्नप्यवयवे व्यपगते समुदायस्य व्यपगमारोपादपाक्षीदिति भूतकालता। भाविनि च पक्ष्यतीति भविष्यत्कालता। वर्तमाने तु पचतीति तत्कालता ॥ ५ ॥

यदि तर्हि प्रत्यवयवं समूहाध्यारोपात् क्रियात्वं, तदा तस्यावयवस्य वर्तमानस्य प्रत्यक्षत्वात् कथमिदमुक्तं भाष्ये— 'क्रिया नामेयमत्यन्तापरिदृष्टा न शक्या पिण्डीभूता निदर्शयितुं, यथा गर्भो निर्लुठितः। सासावनुमानगम्ये'त्याशङ्क्याह—

क्रमात् सदसतां तेषामात्मानो न समूहिनाम् ।
सद्वस्तुविषयैर्यान्ति सम्बन्धं चक्षुरादिभिः ॥ ६ ॥

---

* अवयवानां विभागो विचटनम् इति १५ पद्यव्याख्यानाद् गम्यते।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

समूहिनां क्रियाक्षणानां क्रमेण भवतां सदसद्रूपत्वात् सदेकवस्तुविषयैरिन्द्रियैः सम्बन्धाभावादिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानविषयभावापत्त्ययोगादत्यन्तापरिदृष्टा साधनेभ्योऽन्यानुमानगम्या क्रिया भाष्येऽभिहिता । एकस्मिन्नपि हि क्षणे समूहोऽध्यस्यमानः समाश्रितपौर्वापर्य एवाध्यस्यते । तथारूपस्यैव च क्रियात्वात् तेन च रूपेणेन्द्रियाविषयत्वात् ॥ ६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति —

यथा गौरिति सङ्घातः सर्वो नेन्द्रियगोचरः ।
भागशस्तूपलब्धस्य बुद्धौ रूपं निरूप्यते ॥ ७ ॥
इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तौ भेदांशोपनिपातिभिः ।
अलातचक्रवद् रूपं क्रियाणां परिकल्प्यते ॥ ८ ॥

गौरश्च इति वर्णसमुदायो युगपद्भाव्यवयवो वर्तमानावयवद्वारेण श्रोत्रेन्द्रियपरिच्छेद्योऽपि संस्कारक्रमायातान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यः, तथा क्षणसमाहारात्मिकापि क्रिया वर्तमानक्षणगतेन्द्रियसम्बन्धाध्यारोपितप्रत्यक्षभावा समुदायरूपतया फलानुमेया । तत्र स्फोटः प्रत्यक्ष एवेति नासौ दृष्टान्तोऽक्रमोद्भिन्नश्च । समुदायस्तु वर्णानामुच्चरितप्रध्वंसिनामयुगपत्कालत्वादप्रत्यक्षो बुद्ध्या निरूपितैकत्वो दृष्टान्तो वर्णसमाहारमात्रदर्शनाश्रयेण क्रियाया अप्येवंरूपत्वादसमसमयावयवसमाहारात्मकत्वात् । अत एवालातचक्रवदित्याह । भ्राम्यमाणोल्मुकराजीनां चक्राकारतया भ्रान्त्याध्यवसायवत् क्रियाक्षणानामेकत्वपरिकल्पना, प्रत्यक्षताभिमानश्च । क्रियया प्रत्यक्षतयाध्यवसितया सह गृहीतसम्बन्धमाख्यातपदं प्रयुज्यते । एकपदोपात्ताङ्गभूतकारकभेदावधारणान्निर्ज्ञातभेदा धातुभिरभेदेन प्रत्याय्यत इति शब्दार्थत्वमाश्रित्योच्यते एका क्रियेति । तथाच साधनस्य लकारेणानभिधाने क्रियैकत्वेन व्यवह्रियते आस्यते भवद्भिरिति ॥७,८॥

भवत्वेवमधिश्रयणाद्यवयवानां पचादिक्रियाणाम्, अधिश्रयणादीनां त्ववयवक्रियाणां प्रत्यक्षतैव न्याय्येत्याशङ्क्याह —

यथा च भागाः पचतेरुदकासेचनादयः ।
उदकासेचनादीनां ज्ञेया भागास्तथापरे ॥ ९ ॥

अधिश्रयणादीनामपि संस्कारकाः स्वावयवा विद्यन्त इति तेऽपि पूर्वापरीभूताः क्रमवन्त एव क्रियाविशेषाः प्रत्यक्षभावमतिवर्तन्त एव । तथाहि —

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

स्वावयवपरिकल्पनया पूर्वापरीभूतसमुदायात्मका एवैते । तद् यथा — हस्तप्रसारणस्थालीविन्यासेष्टकाविनियोजनादयोऽध्यारोपितसमुदायरूपाः कालत्रयाभिधायिनापि अध्यशिश्रियदधिश्रयिष्यति अधिश्रयतीति शब्देन प्रत्याय्यन्त इत्यवयवसमूहात्मकत्वात् पचिक्रियावदप्रत्यक्षत्वमेव ॥ ९ ॥

पर्यन्तवर्ती भागस्तर्हि निरंशः प्रत्यक्षः स्यादित्याशङ्कयाह—

यश्चापकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तः प्रतीयते ।
तत्रैकस्मिन् क्रियाशब्दः केवले न प्रयुज्यते ॥ १० ॥

अल्पीयसः परमाणुप्रख्यस्याशक्यावयवविभागस्य क्रियाक्षणस्य क्रियात्वं नास्ति । आश्रितक्रमरूपत्वात् क्रियाया इति, न तेन क्रियाया अप्रत्यक्षताव्यभिचार उद्भावनीय इत्यर्थः । क्रियात्वाभावादेव च क्रियाशब्दस्याप्रयोगः, शब्दार्थोऽर्थ इति न्यायात् । क्रियाशब्दस्याप्रयोगे क्रियात्वाभावमाह । साध्यमानरूपतया हि तिङन्तेनाभिधीयमानोऽर्थः क्रिया । केवले च निरंशे क्षणमात्रे क्रियाशब्दाप्रयोगः । अयमर्थः — नेह वास्तवो भागभेदाश्चिन्त्यते, अपितु शब्दात् प्रतीयमानः । शब्दाच्च क्षणमात्रस्वभावापि विप्रकीर्णावयवा समूहात्मनैव सर्वा क्रिया प्रतीयत इति सिद्धं शब्दवाच्यतया क्रियायाः सक्रमत्वमतीन्द्रियत्वं च । क्रमरूपानध्यासे तु प्रत्यस्तक्रमो नाख्याताभिधेयः ॥ १० ॥

यदा तु प्रयोगस्तदा —

पूर्वोत्तरैस्तदा भागैः समवस्थापितक्रमः ।
एकः सोऽप्यसदध्यासादाख्यातैरभिधीयते ॥ ११ ॥

सोऽप्यपकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तो भागः समूहान्तःपाती पूर्वोत्तरभागगतपौर्वापर्याध्यारोपितक्रमः क्रियालक्षणमनुपतत्येवेति, क्रमात् सदसतां तेषां समूहिनामप्रत्यक्षतैवेति सर्वथात्यन्तापरिदृष्टा क्रियेति सिद्धम् । अनेनैवाशयेन निरुक्तकारः प्राह — 'पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाभिचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तम्' इति । न क्षणानां पूर्वापरीभावोऽत्यन्तभेदः । नहि यः पूर्वक्षणः स एव परः सम्पद्यते । न चैकस्यार्थस्य रूपान्तरेणापरिणामे च्विप्रत्यय उपपद्यते । अवयवेषु तु समुदायाध्यासात् तस्य चाभेदात् पूर्वापरीभावो युज्यते । पूर्वावयवानुस्यूतत्वे रूपान्तरेणावस्थानाध्यवसायाच्च्व्यर्थोऽपि च सङ्गच्छते । भागशः प्रत्यक्षत्वाच्च न शक्या पिण्डीभूता पांशुराशिवत् क्रिया निदर्शयितुमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

एवं साध्यस्वभावः सक्रमोऽर्थः क्रियेति लक्षणे सत्ताया नित्यत्वादसाध्यत्वादक्रमवात् कथमस्तीति क्रिया तिङन्तवाच्येत्याशङ्कयाह —

कालानुपाति यद् रूपं तदस्तीति प्रतीयते ।
परितस्तु परिच्छिन्नं भाव इत्येव कथ्यते ॥ १२ ॥

इह साध्यत्वेनाभिधीयमानोऽर्थः सिद्धोऽपि क्रियेति । क्रिया चैव हि भाव्यते, स्वभावसिद्धं द्रव्यमिति शाब्देन रूपेण क्रियालक्षणाख्यानात् सत्ताप्याख्यातात् साध्यतया प्रतीयमाना क्रिया । तथाच कालात् क्रिया विभज्यत इति कालानुपातिता यथायथमुपपद्यते अभूदस्ति भविष्यतीति । क्रियाधर्मस्य कालाभिव्यङ्ग्यत्वस्य दर्शनादस्त्यादीनां क्रियात्वं, सिद्धस्य कालेनायोगात् । नहि घट इत्युक्ते कालविशेषावगतिरस्ति । निर्ज्ञातायां च सत्तायां किं करोतीति प्रश्नसम्भवादस्तीति प्रतिवचनाभावः, न तु क्रियात्वाभावात् । विनाशाशङ्कायां किं करोति देवदत्त इति प्रश्ने, अस्ति तावदिति प्रतिवचनोपपत्तेः । कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवचनाः, पचत्यादयः क्रियाविशेषवचनाः । करोतिना हि पचत्यादीनां सामानाधिकरण्यात् तद्विशेषत्वावसायो ब्राह्मणो गार्ग्य इति यथा । यथा ब्राह्मण्यं सामान्यं तद्विशेषो गार्ग्यस्तथा करणं सामान्यं पाकादयस्तद्विशेषा इति किं करोति पचतीत्यादिसामानाधिकरण्योपपत्तिः । इत्थं च करोत्यर्थप्रश्नः पचत्यादिभिर्व्याकृतो भवति । अर्थभेदे तु न प्रश्न(सा ? स)मानाधिकरणो निर्णयो भवेत् । अत एव च विशेषसामानाधिकरण्ये विशेषवचना अपि कृभ्वस्तय इत्युक्तम् —

"अभिन्नां चैव भिन्नां च प्राहुः कृभ्वस्तयः क्रियाम् ।
एकानेकविशेषस्था यथाहुः सार्वनामिकाः ॥"

इति । अनेकव्यक्तिसमवेता सामान्यात्मिका अभिन्ना । नियतव्यक्तिनिष्ठा भिन्ना । सामान्यस्य प्रत्येकं परिसमाप्तत्वात् प्रतिनियतविशेषपरेऽभिधाने सामान्यशब्दोऽपि प्रयोगार्ह एव । तद् यथा सर्वनामशब्दाः सर्वार्थावमर्शयोग्या एव नियतेऽर्थे प्रयुज्यन्ते तं ब्राह्मणमानयेति । अत एव सर्वस्मिन् प्रातिपदिकार्थे प्रवृत्तेः सार्वनामिका इत्युक्ताः । ननु च करोत्यर्थविशेषत्वे सर्वधात्वर्थानामासनमपि करणमिति किं करोतीति प्रश्ने न करोत्यास्त इति करोत्यर्थनिषेधेनोत्तरं कथं सङ्गच्छते । उच्यते — नात्र क्रियासामान्यं पृच्छ्यते, अपितु लोकप्रसिद्ध एव गमनादिर्विशेषः । तत्रैव लौकिकानां क्रियात्वाभिमानादिति युक्त एव गमनादिव्युपरमे करोतिप्रतिषेधः । यदा तु यां

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

काञ्चित् क्रियां जिज्ञासते, तदास्ते शेते इत्यपि प्रतिवचनं भवत्येवेत्यासनादेरपि क्रियात्वम् । कथमपरिस्पन्दरूपस्य तस्य तथात्वमिति चेत्, तन्न । यस्मान्न कायव्यापार एव क्रियालक्षणः, अपितु साधनानां प्रवृत्तिविशेष इति प्रक्रान्तम् । स च प्रवृत्तिविशेषः सर्वत्रैवानुभवसिद्धः । पर्वतस्तिष्ठतीत्यादावप्याश्रितक्रमरूपस्यार्थस्यावगमात् । नहि सर्वेषां साधनानामेकरूपो व्यापारः केनचिदुपपादयितुं शक्यते । तस्मात् पर्वतादेरप्येकदेशापरित्यागलक्षणस्तिष्ठतौ व्यापारोऽस्त्येव । तदेवमाख्यातान्नियतकालास्तिक्रिया प्रतीयते । सैव च सत्ता नामपदात् सिद्धतया प्रतीयते भाव इति । अपूर्वापरो हि भावः शब्दशक्त्यनुरोधात् तिङन्तेनासादितपूर्वापरोऽभिधीयते पचतीति । कृता तु सिद्धरूपः पाक इति । अत्रापि च धातुभागेन साध्यमानावस्थैव क्रियाभिधीयते । एतावांस्तु विशेषः—आख्याते प्राधान्येनोच्यते पूर्वापरीभूता क्रिया, कृत्सु प्रत्ययार्थे गुणीभूतेति । तथाचौदनस्य पाक इति प्रकृत्यर्थद्वारकः साधनयोग उपपद्यते । साधने च प्रत्ययः । अन्यथा कस्य तत् साधनं प्रत्ययार्थः स्यात्, कस्य वा सिद्धताख्यो धर्मो घञादिनोच्येत, प्रत्ययार्थस्य च सिद्धतायाः सत्त्वभूतस्य प्राधान्यात् तस्याभ्यावृत्त्ययोगात् पञ्चकृत्वः पाक इति प्रयोगायोगः । क्रियोपपदाश्रयस्तु प्रत्ययः प्रकृत्यर्थाश्रयः भोक्तुं पाक इति भवतीत्यनन्तरकाण्डे निर्णीतमिहाप्यग्रे निर्णेष्यते । तदेवं पूर्वोत्तरभागगतक्रमाश्रयेणाख्याताभिधेया सर्वैव क्रियाध्यारोपितक्रमेति न सत्ताया अपि काचित् क्रियात्वे विचिकित्सा ॥१२॥

यद्येवं क्रमस्यासतोऽध्यारोपादमुख्यत्वं क्रियायाः प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह —

व्यवहारस्य सिद्धत्वान्न चेयं गुणकल्पना ।
उपचारो हि मुख्यस्य सम्भवादपदिश्यते ॥ १३ ॥

गोशब्दस्य सास्नादिमति मुख्यत्वात् तत्समानगुणे वाहीकादावुपचरिता प्रवृत्तिरित्युच्यते । क्रियायास्तु समानकालानाश्रितपौर्वापर्यावयवाया अभावान्न मुख्यता काचित् । सर्वत्र पूर्वोत्तरासमसमयावयवगतक्रमरूपाध्यारोपादिति नोपचारार्थः कश्चित् । एवंविध एव हि क्रियाव्यवहारः प्रसिद्धः । तथाचैकोऽपि क्षणः समाश्रितक्रमः क्रियेत्युक्तम् ॥ १३ ॥

अत्र पूर्वं प्रतिभेदं समूहः समूहिषु समाप्यत इति क्रमकल्पनोक्ता । अधुना प्रकारान्तरेणाह —

आहितोत्तरशक्तित्वात् प्रत्येकं वा समूहिनः ।
अनेकरूपा लक्ष्यन्ते क्रमवन्त इवाक्रमाः ॥ १४ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

समूहिनः क्षणाः प्रत्येकमक्रमा अपि भावतः समनन्तरवर्त्तिक्षणसमूहगतभेदक्रमाध्यारोपादनेकत्वेन सक्रमत्वेन चावसीयन्त इति प्रत्येकं ते क्रियालक्षणमनुपतन्ति । तथाच सर्वत्राधिश्रयणादौ पचतिशब्दप्रवृत्तिः, अतीतानागतवर्तमानतासिद्धिश्च पचत्यपाक्षीत् पक्ष्यतीति । पूर्वं समूहस्यैव प्रत्येकमध्यास उक्तः । इह तूत्तररूपस्य पूर्वेषु, न तु पूर्वस्य परेषु तस्यानुभववासनावशेनैव तद्विशिष्टोत्तरप्रतिपत्तेरयत्नसिद्धत्वादिति विशेषः ॥ १४ ॥

अथवा प्रधानभूतैव पच्यादिक्रिया फलं प्रत्यनन्तरा अधिश्रयणादीनां तु तादर्थ्यात् तथात्वमित्याह —

अनन्तरं फलं यस्याः कल्पते तां क्रियां विदुः ।
प्रधानभूतां तादर्थ्यादन्यासां तु तदाख्यता ॥ १५ ॥

यत्समनन्तरमोदनादिफलनिष्पत्तिः, सा क्रिया फलोपायत्वेनानुष्ठीयमाना । तथाहि — यत् तद् विचटनं तण्डुलावयवानामवयवान्तरेभ्यो विभागो यदनन्तरं मार्दवादयो निष्पद्यन्ते, तद् यदाधिश्रयणादिषु प्रत्यस्तरूपं भवति, तदा पचतीत्याख्यातशब्दाभिधेयं क्रियारूपमिति । यतो ह्यनन्तरं फलनिष्पत्तिः सा क्रिया । विचटनानन्तरमेव चौदननिष्पत्तिरिति विचटनमेव तु पाकः । पूर्वे तु व्यापारास्तदुपकारिणो न कार्यजन्मनि साक्षादुपयुज्यन्ते । नहि साक्षादजनयत् किञ्चित् कारकं नाम । यस्त्वधिश्रयणादिकाले पचतीति प्रत्ययः, स विचटनोपायत्वादधिश्रयणादीनां प्रधानभूतविचटनक्रियाध्यासवशात् । नन्वेवमधिश्रयणस्यासिद्धस्योपकारकत्वाभावात् सिद्धत्वं, तत्र पचिरूपाध्यासश्चेति प्रत्यक्षः पाकः प्राप्तः । नैतदेवम् । सिद्धस्वभावस्यार्थस्य धातुवाच्यत्वाभावादधिश्रयणं सिद्धेन रूपेण न पचिः, अपितु साध्येन विचटनरूपेण धातुवाच्यम् । तदध्यासात् पचिः । सिद्धसाध्ययोर्हि निष्पन्नानिष्पन्नयोरधिश्रयणविचटनयोरैकात्म्यापत्तौ पचत्यादिशब्दप्रयोगः । विचटनस्य तर्हि नियतकालत्वात् पूर्वापरीभावः कथम् । उच्यते । विचटनं पाकशब्दवाच्यं भेदाभावाद् यद्यपि न पूर्वं न परं, तथापि गुणक्रियासु तद्रूपारोपाद् गुणक्रियाणां पौर्वापर्यात् पूर्वापरीभूतमित्युच्यते । अन्ये तु विचटनस्यैव रूपमधिश्रयणादिरूपं प्रतिपन्नाः, न रूपशून्यानधिश्रयणादीनप्रत्यस्तविचटनरूपानिति । पूर्वत्र मतेऽधिश्रयणादिषु विचटनरूपस्याध्यासात् पचिप्रत्यय उक्तः । सम्प्रति तु विच-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

टनस्यैवानेकरूपत्वादिति मतविकल्पः । अत्र चायमाशयः — शब्दप्रमाणका वयम् । शब्दाच्चाधिश्रयणादयः पाकात्मनावगम्यन्ते । नच पचतिप्रत्ययस्य सर्वावस्थासु विशेषमुपलभामहे, येनाधिश्रयणादिषु पचतिरूपाध्यासाद् गौणः स आश्रीयेत । तस्मादनेकरूपं विचटनमेव शब्दार्थ इति केचित् । यथा तु कारिकार्थः, तथा विचटनमेव मुख्यं पचिरूपं पूर्वापरानुसन्धानेन समाश्रितक्रमं साध्यमानावस्थम् । तत्समर्थानां तु व्यापाराणामुपचरितं तत् क्रियात्वम् । तथाच 'अथ कः पचेः प्रधानोऽर्थः यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिरि'त्युक्तम् । तत्रैव च कर्मकर्तृविषये धातुर्वर्तते पच्यते ओदनः स्वयमेवेति । तादर्थ्याच्च गुणक्रियाणां प्रधानक्रियाख्योपचारे द्व्यर्थः पचिर्भवति । अधिश्रयणोदकासेचनतण्डुलावपनैधोपकर्षणक्रियाः प्रधानस्य कर्तुः पाक इति चोच्यते । यत् तदभिसन्धिपूर्वकं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं, यत् 'सर्वः पच्यर्थः स्यादि'ति च भाष्ये कर्तृव्यापारस्य पचेरुपलक्षणार्थत्वात् सर्वधात्वर्थविषयस्याभिधानं, तादर्थ्यादेव धातुभिरस्मिन् दर्शने युज्यते । सर्वत्रैव हि कर्तृभावनोपसर्जनमर्थमभिदधति धातवः । तथाच कर्तृस्थक्रियाणामपि बुध्यते द्वेष्टि इच्छतीत्यादौ बोधनं निर्वर्तयतीत्याद्यर्थः । कर्तृव्यापारश्चात्र यथायथं करणप्रणिधानादयः । अस्तीत्यत्रात्मानं बिभर्तीत्यर्थः । तथाचात्मभरणार्था व्यापारास्तादर्थ्यादभिधीयन्त एव । एवञ्च कृत्वा द्व्यर्थः पचिरिति पचिग्रहणं सर्वधातूपलक्षणार्थं वेदितव्यम्, उदाहरणमात्रत्वादस्य । तदेवं प्रत्येकं व्यापारभेदाः समारोपितसमूहरूपाः समारोपितानन्तरक्षणभेदा वा क्रमिकाः क्रियारूपत्वाच्च व्यवहारस्य समानसङ्केताः समारोपं प्रतिपद्यन्त एव । फलप्रसवयोग्योऽन्त्यो भागः क्रिया । तदर्थास्त्वन्ये व्यापारा इति दर्शनभेदेनोपपादितम् ॥ १५ ॥

इदानीं सत्तायाः क्रमरूपाध्यासेऽपि साध्यता कथमित्याह —

सत्सु प्रत्ययरूपोऽसौ भावो यावन्न जायते ।
तावत् परेषां रूपेण साध्यः सन्नभिधीयते ॥ १६ ॥

सत्सु हेतुषु प्रत्ययरूपो हेतुस्वभावोऽसौ पदार्थः कारणात्मना सत्त्वाद् यावन्न जायते कार्यात्मना सत्त्वं न प्रतिपद्यते, प्रत्ययरूप आविर्भूतस्वभावो वा यावन्न सम्पद्यते, तावदत्रान्तराले परेषां हेतूनां रूपेणोपलक्षितः सिद्धत्वात् कर्तृभावमनुभवन् स्वात्मना साध्यो भवन्नाख्यातेन पूर्वापरीभूतः साध्यमानाव-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

स्थोऽभिधीयते समुद्युक्तकारणव्यापारः प्रतिष्ठामासादयंस्तिङन्तगोचरः पदार्थ इत्यर्थः । तत्र च पूर्वभागो जायतेशब्दगोचरः । यथा वक्ष्यति —

"पूर्वभागस्तु यज्जातात् तज्जन्मेत्यपदिश्यते ।"

इति । उत्तरभागोऽस्तिशब्दगोचरः । सत्ताप्रतिलम्भाभिमुख्यं हि जन्म । तत्र व्यापृतं वस्तु व्यापारावसाने सत्तां समासाद्यास्तीति पूर्वव्यापाराध्यारोपेणाभिधीयते । अस्त्यात्मानं बिभर्ति सत्तां भावयतीति यावत् । एवं समाश्रिते साधनव्यापारे साध्यता ॥ १६ ॥

तदभावे पुनः —

सिद्धे तु साधनाकाङ्क्षा कृतार्थत्वान्निवर्तते ।
न क्रियावाचिनां तस्मात् प्रयोगस्तत्र विद्यते ॥ १७ ॥

परिसमाप्तरूपे भावे फलाभावान्निरपेक्षकारणव्यापारेऽपरिगृहीतव्यापारे परिगृहीतक्रमार्थवचनानि तिङन्तपदानि प्रयोगं नासादयन्ति । तथाच तत्र भाव इति सिद्धार्थवाचकं नामपदं प्रवर्तत इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

तदेवं सर्वैव क्रिया साध्यस्वभावा क्रमवतीति निगमयितुमाह —

स चापूर्वापरीभूत एकत्वादक्रमात्मकः ।
पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यते ॥ १८ ॥

सोऽनन्तरप्रतिपादितसतत्त्वः क्रियाख्योऽर्थ एकत्वात् पूर्वापरभावरहितोऽत एव पूर्वापरभागगतानुपूर्वीरहितोऽपि तद्व्यतिरिक्ततदर्थपूर्वापरक्षणगतानुपूर्वीसमारोपादाश्रितक्रमरूपं क्रियालक्षणं पुष्णातीत्यर्थः । तदर्थेनेति तादर्थ्याद् गुणक्रियागतो धर्मः प्रधानक्रियायामुपचर्यत इत्याह ॥ १८ ॥

यतः फलैक्यादभेदाध्यवसायोऽत्रेत्याह —

असन्निवर्तते तस्माद् यत् सत् तदुपलभ्यते ।
तयोः सदसतोश्चासावात्मैक इव गृह्यते ॥ १९ ॥

एकफलोद्देशेन प्रवृत्तानां क्रमवतां क्षणानां पूर्वो व्यपगतोऽसन् । वर्तमानश्चोपलभ्यते क्षणः सन्निति । तयोर्भिन्नयोरप्यैक्यमध्यवसायापूर्वापरापि पूर्वापरीभूता क्रमवती क्रिया व्यवस्थाप्यते ॥ १९ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

एवं तावत् 'पदार्थानामपोद्धारे जातिर्वा व्यक्तिरेव वे'ति व्यक्तिवादिमतेन क्रियालक्षणोऽपोद्धारपदार्थो निर्णीतः । इदानीं जातिवादिमतेनाह —

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम् ।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलभ्यते ॥ २० ॥

सर्वत्रप्रत्ययानुवृत्तिप्रमाणसाधिता जातिरिति पचतीति प्रत्ययस्य कर्तृकर्मादिभेदेऽप्यनुवृत्तेः क्रियाव्यक्तिसमवेता जातिरवश्याभ्युपगन्तव्या । सैव च धातुवाच्या । स्फोटवच्चास्या असमसमयभाविभिरपि क्षणैरभिव्यक्तिः । अत एवानेकव्यक्तिवर्तिनीमित्याह । जातित्वादेवानेकव्यक्तिवर्त्तित्वे लब्धे सदसद्व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वमावेदयितुमिदमुक्तम् । श्रमणत्वादिजातिवदुपव्यञ्जनावृत्तिबलेन क्रियाजातिरभिव्यक्तिमासादयति । तथाच स्वतो नित्यत्वेऽप्यस्याः स्वाश्रयमुखेन साध्यत्वं क्रमवत्त्वं च क्रियालक्षणमवतिष्ठते । अतश्च स्वाश्रयद्वारेणैवास्याः साधनाकाङ्क्षा ॥ २० ॥

यथा व्यक्तिदर्शने 'अनन्तरं फलं यस्याः' इति मतान्तरमुपदर्शितं, तथात्रापि जातिदर्शने प्राह —

अन्ते या वा क्रियाभागे जातिः सैव क्रिया स्मृता ।
सा व्यक्तेरनुनिष्पादे जायमानेव गम्यते ॥ २१ ॥

यस्याः क्रियाव्यक्तेरनन्तरं फलं निर्वर्तते, तत्र समवेता या जातिः सैव क्रिया । पूर्वास्तु तादर्थ्यात् क्रिया इति पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वात् पुनरिह नोक्तम् । स्वाश्रयनिष्पादनद्वारेण चास्या अपि साधनयोगः साध्यत्वं च ॥ २१ ॥

एवमपरा जातिर्दर्शनभेदेन क्रियेत्युक्तम् । इदानीं परा सत्ताख्या महासामान्यरूपा जातिः क्रियेत्युपपादयति —

स्वव्यापारविशिष्टानां सत्ता वा कर्तृकर्मणाम् ।
क्रिया व्यापारभेदेषु सत्ता वा समवायिनी ॥ २२ ॥

"सम्बन्धिभेदात् सत्तैव भिद्यमाना गवादिषु ।
जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिताः ॥"

इत्युक्तत्वात् क्रियाजातित्वं सम्बन्धिभेदोपधानेन सत्तायाः समर्थयितुं कर्तृकर्मसमवेतव्यापारावच्छिन्ना सत्ता क्रिया जातिरित्याह । व्यतिरेकिणोऽपि हि भावाः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

सत्ताया भेदोपाधय इत्युक्तं कर्तृकर्मणामिति । तत्रैव क्रियासमवायात् तेषु च व्यापाराविष्टेषु क्रियाव्यवहारात् तत्समवेतैव क्रियोचिता । व्यापारसमवेता वा सत्ता स्वाश्रयोपहितभेदा अस्तु क्रिया । किमनेन व्यवधानेन कर्तृकर्मगता सत्तेति ॥ २२ ॥

अत्रैव सत्ताजातिदर्शने मतान्तरमाह —

अन्त्ये वात्मनि या सत्ता सा क्रिया कैश्चिदिष्यते ।
सात्र एव हि धात्वर्थ इत्यविच्छिन्न आगमः ॥ २३ ॥

यदनन्तरं फलं तत्र व्यापारभागे या सत्ता सा क्रिया, पूर्वास्तु तादर्थ्यात् । व्यापारविशिष्टा चेत् सत्ता क्रियया अलमनया, व्यापार एवास्तु क्रियेत्याशङ्क्यागमेनैतदभ्युपगमयति—भाव एव हीत्यादिना । 'षड् भावविकारा भवन्तीतिहस्माह वार्ष्यायणिरि'ति भाष्यकारेणैवागमोऽनुसृतः । तथाच —

"तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।"

इति सत्तैव भावशब्दवाच्या गुरवः क्रियेति मन्यन्ते । सैव हि सम्बन्धभेदोपधानमात्रेण भिद्यमाना शब्दार्थवैचित्र्यमुपपादयति । तथाहि — संबन्धिनोऽप्यस्यास्तत्त्वतः स्वशक्तिविष्फारा एवेति सत्ताद्वैतवादाभिप्रायेणेदं निगमयति 'सत्ता स्वशब्दयोगेने'त्यादि ॥ २३ ॥

इदानीं बुद्धिः शब्दार्थ इति बौद्धपक्षे क्रियाव्यवस्थामाह —

बुद्धिं तज्जातिमन्ये तु बुद्धिसत्तामथापरे ।
प्रत्यस्तरूपां भावेषु क्रियेति प्रतिजानते ॥ २४ ॥

बुद्धिरिति तत्प्रतिभास्याकारोऽत्र विवक्षितः । तस्यैव हि भावेष्वध्यारोपो दृश्यविकल्प्ययोरभेदाध्यवसायात् । मतभेदेन चात्र जातिव्यक्ती क्रिये । महासामान्यं वा सत्ता । बुद्ध्याकारसमवायिनी सत्ता क्रिया भावेष्वध्यारोपिता च सैवमिति तदाश्रयेण साधनाकाङ्क्षासाध्यत्वं च सर्वमुपपद्यते । एतच्चोपचार[१]सत्ता शब्दार्थ इति नयेन कथ्यते । सत्तायाः क्रियात्वे 'सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते' इत्युक्तम् । तत्र भावस्य सत्ताया विकारा विशेषाः षट् सर्वक्रियाणां योनयः । षट्त्वमपि नात्यन्ताय भेदावलम्बि ॥ २४ ॥

---

१. 'र' ङ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

यतः,

आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशौ तथापरैः ।
षट्सु भावविकारेषु कल्पितौ व्यावहारिकौ ॥ २५ ॥

सत्कार्यनये पदार्थानामाविर्भावोऽभिव्यक्तिरेवोत्पत्तिः । तिरोभावश्च ध्वंसः । असत्कार्यनये तु जन्मापूर्वोत्पत्तिर्विनाशश्च लयः । इत्येतौ दर्शनभेदेन भिन्नौ द्वौ भावविकारौ षट्सु मध्ये परिकल्पितौ व्यवहारप्रसिद्ध्यारोपितौ । तथाहि — सत्तालक्षणस्य भावस्य [1]नित्यत्वादुदयप्रध्वंसायोगः । सदैकस्वरूपत्वाच्चाविर्भावतिरोभावावपि न स्तः । धर्मान्तरस्य तु तौ सत्तागतत्वेन व्यवहृतौ सतो विनाशविरो[2]धोऽपि सतश्च जन्मायोगो धर्मान्तरस्यापि ॥ २५ ॥

एवं जन्मनाशावेव कल्पितौ क्रियाव्यवहारं सर्वं व्याप्नुत इत्याह—

ताभ्यां सर्वप्रवृत्तीनामभेदेनोपसङ्ग्रहः ।
जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते ॥ २६ ॥

सर्वः क्रियाकलापो यथायोगं जन्मनाशाभिन्नः । उपचयापचयरूपौ हि विकारावजस्रप्रवृत्तिषु भावेषु । तौ च तात्पर्यतो धर्मान्तराविर्भावतिरोभावलक्षणौ । तथाहि — जन्म केनचिद् धर्मेणाविर्भावः । तत्र सव्यापा[3]रं पूर्वोत्तरावस्थात्यागावाप्त्योरन्तराले वर्तमानं जायते इत्यभिधीयते । [4]वस्त्वात्मलाभोन्मुखं समासादितरूपं तु सव्यापारमिवास्तीत्याख्यातपदेनाभिधीयत इत्यस्तित्वमात्मलाभपर्यायमाविर्भावरूपस्य जन्मन एवोत्तरोऽवस्थाविशेषः । तथाच निरुक्तकारः— 'जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे' इत्याह । पूर्वभावस्य विपरिणामादेर्व्यावहारिकात् प्रथमस्यास्तित्वस्यादिर्जन्म इत्यर्थः । तथास्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणमाचष्टे इत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्येति जन्मोत्तरकालतामेवाभिव्यनक्ति । अवधारणं निश्चयः । अस्त्यात्मानं भावयति । अस्याश्च भाव्य[5]मानायाः सत्तायाः सन्ताने[6]न प्रवृत्तेः पूर्वोत्तरक्षणनिरो[7]धोपजनाभ्यां सङ्ग्रहः । यावच्च सदृशसन्तानप्रवाहस्तावदलक्षितविवेको भावोऽस्तीत्यवधार(णम ? णा)र्थमभिधीयते । अस्त्या[8]त्मानं बिभर्त्येव न ध्वंसत इत्यर्थः । विसदृशसन्तानोपजनेऽर्थभेदेन विपरिणमत इति व्यपदिश्यते तत्त्वादप्रच्युतं वस्तु । यदाह निरुक्तकारः — 'विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद् विकारमाचष्टे' इति । अत्रैवोपचयविवक्षायां

१. 'स्त्वध्यासः' ग. पाठः. २. 'धौ स', ३. 'रः', ४. 'य' ख. पाठः. ५. 'व्यायाः' ग. पाठः. ६. 'न वृ', ७. 'धानोप', ८. 'नं भावयत्येव' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वर्धत इति। यदाह निरुक्तकृत् — 'वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं संयोगिनां पदार्थानामाचष्टे' इति। वर्धते शरीरेण, वर्धते विजयेन इति। अपचयविवक्षायां तु पूर्वमपक्षीयत इति तदनन्तरं विनश्यतीति तिरोभावाभिधानमवस्थाद्वयेन। यदाह स एव — 'अपक्षीयत इति स्वाङ्गापचयं संयोगिनामर्थानां वाचष्टे, विनश्यतीति पूर्वभावस्यान्तमाचष्टे' इति। पूर्वभावोऽस्तित्वमुक्तः[1]। तदेवं द्वाभ्यां षड् व्याप्ताः। तत्राव्याप्तिर्भाष्यकृतोद्भाविता। सर्वथा स्थित इत्यत्र धातुसंज्ञा न प्राप्नोति। बाह्यो[2] ह्येतेभ्यस्तिष्ठतिरित्याशङ्क्य तिष्ठतेरपि क्रियात्वं वक्तुमुक्तं

"जन्मैवा[3]श्रितसारूप्यं स्थितिरित्यभिधीयते।"

इति। सदृशप्रवाहरूपतया अनिर्धार्यमाणविभागं जन्मैवमभिधीयते स्थितिरिति जायत इतिवत् तिष्ठतीत्यपि सिद्धम्। क्रियान्तरनिर्वर्तकत्वेन चैवमभिधानाद् व्यापारविशेषः साध्यस्वभावो धातुनाभिधीयत एव॥ २६॥

किं बहुना, जन्मनाशावपि नार्थान्तर्भूतौ, अपितु सत्तैव धात्वर्थः सर्वत्रेत्याह —

जायमानान्न जन्मान्यद् विनाशेऽप्यपदार्थता।
अतो भावविकारेषु सत्तैका व्यवतिष्ठते॥ २७॥

धर्माणां धर्मिपारतन्त्र्येणावभासात् ततो व्यतिरेको न सिद्धः। अतश्च धर्म्येवानुगतो व्यावहारिकैः सर्वावस्थो व्यवहर्तुं सकृदशक्य एवमभिधीयते जायते अस्ति विपरिणमते वर्धते इति। सत आविर्भावविरोधाद् असतोऽपि निरीहस्यात्मासादनासमर्थत्वाज्जन्मार्थो वस्तुतोऽपि न कश्चित्। सतो निरन्वयध्वंसाविरोधाच्च विनाशोऽपि न व्यतिरिक्तः पदार्थः कश्चित्। तस्योपजने[4] भावस्य प्रागिवोपलम्भप्रसङ्गात्, तेन तस्य विनाशे तस्यापि व्यतिरिक्तस्योदये पूर्ववत् प्रसङ्गादु[5]त्पद्यमानस्य च भावताप्रसङ्गादित्यादिदूषणमन्यैरेवाभिहितमनुसन्धेयम्। एवञ्च षड्भावविकारेषु सत्यभूता सत्तैव महासामान्यस्वभावा। तस्याश्च नित्याया अप्याख्यातवाच्यत्वेन क्रमरूपोपग्रहवशेन साध्यस्वभावतालक्षण[6]क्रियात्वमुक्तम्। नामपदप्रत्याय्यत्वेन तु साधनत्वम्॥ २७॥

असत्यपि च वस्तुनो जन्मादिभेदे व्यवहारः तत्तद्रू[7]पतया प्रसिद्धः। तथाहि —

पूर्वभागस्तु यज्जातात् तज्जन्म[8] व्यपदिश्यते।
आश्रितक्रमरूपेण निमित्तत्वे विवक्षिते॥ २८॥

---

१. 'क्तम्' ग. पाठः. २. 'ह्येभ्य' ख. पाठः. ३. 'व वाश्रि', ४. 'नेर्न तु भा', ५. 'दुपपाद्य', ६. 'णं', ७. 'तद्रू', ८. 'न्मेत्यप' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

परिनिष्ठितरूपो भावो जात इति व्यपदिश्यते। अस्मात् तु पूर्वोऽवस्थाविशेषो जन्म, यद्वशादसौ जात इति व्यपदेशमासादयति। तच्च जन्म निमित्तत्वेन[1] साधनानां सव्यापारत्वे विवक्षिते पूर्वापरीभूतं जायतेशब्दगोचरः क्रिया भवति ॥ २८ ॥

यतः,

आख्यातशब्दैरर्थोऽसावेवंभूतोऽभिधीयते।
नामशब्दाः प्रवर्तन्ते संहरन्त इव क्रमम् ॥ २९ ॥

असौ जाताद् वस्तुनः पूर्वो भागः कारणात्मनावस्थानलक्षणो वस्तुतोऽविद्यमानक्रमोऽप्याख्यातशब्दाज्जायत इत्यस्मादेवम्भूतः समाश्रितक्रमः प्रतीयत इति क्रियालक्षणमनुपतत्येव। तथाहि —

"पूर्वस्मात् प्रच्युता धर्मादप्राप्ता चोत्तरं पदम्।
तदन्तराले भेदानामाश्रयाज्जन्म कथ्यते ॥"

इति पूर्वोत्तरावयवभेदानुपूर्वीसमाश्रयेणैव जन्यर्थो व्याख्यातः। स एव च पूर्वभागो जन्मेति नामपदेन संहृतक्रमरूपतया द्रव्यायमाणः सिद्धरूपोऽभिधीयते। आख्यातवाच्येन चाभेदाध्यवसायाच्च तत्र दृष्टस्य क्रमस्योपसंहरणाभिमान[2] इति संहरन्त इवेति इवशब्दः। एवं[3] सर्वत्र नामाख्यातयोः सिद्धसाध्यरूपार्थाभिधानमनुसरणीयम् ॥ २९ ॥

यथाच जन्म पूर्वभागस्वभावं, तथा विनाशोऽप्युत्तरभागस्वभाव इति केषाञ्चिन्मतमित्याह —

फलं फलापदेशो वा वस्तु वा तद्विरोधि यत्[4]।
तदन्यै[5] एव पूर्वेषां नाश इत्यपदिश्यते ॥ ३० ॥

फलं कार्यरूपं कारणविरुद्धं विनाशाख्यां लभते। तद्यथा संयोगः कर्मणः, ज्ञानं वा ज्ञानान्तरस्य, धर्माधर्मयोः सुखदुःखसंवेदनमित्यादि वाच्यम्। फलापदेशो यः फलमिति भ्रान्त्या परमपदिश्यते वस्तुतोऽफलमपि। तद् यथा घटस्य कपालादयो मुद्गराभिघाताज्जायमानाः, पटस्य तन्तवः शीर्णस्यानन्तर्यात् फलत्वेनाभिधीयमानाः विनाशव्यपदेशमासादयन्ति। तदिति बुद्धिस्थविनाश्यप्रत्यवमर्शः। तस्य यो विरोधी भावोऽकार्यभूतोऽपि, सोऽपि विनाश इति व्यव-

१. 'त्वे सा', २. द्दाराभिधान', ३. 'तथा स' घ. पाठः. ४. 'च' ग. पाठः. ५. 'न्यदेव' क. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ह्रियते । तद् यथा संयोगस्य विभागः, सुखस्य दुःखमित्यादि । तदेवमन्यदेव वस्तुविनाशः । नत्वपदार्थो भावरूपस्तुच्छः । तस्यावस्तुत्वादभाव्यत्वं, भाव्यत्वे वा तुच्छतायोग इति चिरन्तनवैशेषिकाणां मतम् । स चाख्यातेन क्रियारूपतयाभिधीयते सक्रमो विनश्यतीति, नामपदेन तु संहृतक्रमो विनाश इति ॥३०॥

नतु च वस्त्वन्तरं कथं वस्तुनो विनाश इत्याशङ्क्योपपादयति —

नैवास्ति नैव नास्तीति वस्तुनो ग्रहणाद् विना ।
कल्पते पररूपेण वस्त्वन्यदनुगम्यते ॥ ३१ ॥

यथा कस्यचिद् रूपस्य अनुभवं विना अस्तीति व्यवहारो[1] न कल्पते, तथा नास्तीत्यपीति दृष्टान्तगर्भमभिधानम् । तदयमत्रार्थः — संसर्गि[2]रूपविवेकेन न कश्चिदपि वस्तुनो व्यवहार इति यथा सत्ताभिसन्धानादि नास्तीति व्यवह्रियते, तथा फलाद्युपजने नास्तिताव्यवहारोऽपि युज्यते । भावप्रतियोगी ह्यभावः, स च शून्यतारूपो न युज्यते, अकिञ्चिद्रूपस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । नहि प्रत्ययश्च जायते प्रत्येतव्यं च नास्तीति युज्यते । तस्माद् वस्त्वन्तरं फलाद्येव विशेषनाश इति युक्तमुच्यते । पररूपेणैव हि वस्तुनो ब्रह्मकल्पस्यान्यान्यरूपतया व्यवहारावतरणम् ॥ ३१ ॥

ननु च वस्तुनो ग्रहणं विना अन्धतमसे स्पर्शने[3]न्द्रियेण शून्यतारूपानुभवादभावोऽत्रसीयत इत्याशङ्क्याह —

भावाभावौ घटादीनामस्पृशन्नपि पाणिना ।
कश्चिद् वेदाप्रकाशेऽपि प्रकाशे तत एव वा ॥ ३२ ॥

पाणिना सं[4]स्पर्शमन्तरेणाप्रकाशे तत एव वस्तुनो ग्रहणात् प्रकाश इव वस्तूनां भावाभाववैत्येव कश्चित् प्रतिपत्ता । तथाहि सत्यप्यालोके तदभावे वा प्रमाणान्तरात् पुरोऽवस्थितं वस्तु सम्भावयन् भावमवैति, तद्विरोधिनं चार्थं निश्चित्याभावमिति, वस्तुग्रहणायत्तावेव भावाभावव्यवहारौ । सर्वस्यामपि दशायां समन्धकारेऽपि पूर्वप्रवृत्तवस्तुग्रहणा[5]नुस्मरणनिमित्तत्वात् पाणिसञ्चारेणापि चाभावावसायो वस्तुग्रहणादेव हस्तस्थास्पृष्टस्यानुभवात् । हस्तगतं हि स्प्रष्टव्यरूपमर्थान्तरविविक्तमनुभूय स्पर्शनेन्द्रियेणार्थान्तरस्याभावो निश्चीयते । तदेवं स्थितमे[6]व वस्त्वन्तरं फलाद्यभाव इति ॥ ३२ ॥

---

१. 'पि ह', २. 'र्गि', ३. 'शैन्द्रि', ४. 'संसर्गम', ५. 'णाग्रहणानु', ६, 'मितद् व' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

इदानीं दर्शनान्तराश्रयेण जन्मनाशौ विभजति —

व्यापि सौक्ष्म्यं क्वचिद् याति क्वचित् संहन्यते पुनः ।
अकुर्वाणोऽथवा किञ्चित् स्वशक्त्यैवं प्रकाशते ॥ ३३ ॥

व्यापकं प्रधानतत्त्वं क्वचिद् देशे काले वा सौक्ष्म्यं तनुतामापद्यत इति सावस्था तिरोभावात्मिका नाशो नश्यतीति च नामाख्याताभ्यां सिद्धसाध्यरूपतयाभिधीयते । तदुक्तं —

"तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नास्तिता ।
लब्धक्रमे तिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥"

इति । क्वचित्पुनस्तदेव व्यापि वस्तु स्वनिमित्तवशात् संहन्यते सङ्घातरूपतां भजते इति सावस्थाविर्भावात्मिका जन्म जायत इति च पूर्ववद् व्यवह्रियते । एतच्च प्रधानस्यावस्थाद्वयमनवरतप्रवृत्तिशीलरजोगुणवशाद् भवतीति क्रियारूपमनुपततीति । तदेवं निरुक्तकारमताश्रयेण भावविकाराः क्रियासामान्यरूपा व्याख्याताः ॥ ३३ ॥

यद्वा निष्क्रिय एवैको व्यापकः परब्रह्माभिधानो भावोऽचिन्त्यप्रभावशक्तियुक्तो जन्मनाशव्यवहारमविद्यादशायां वर्तयति । नतु भावतो जन्मनाशौ कौचित् । तथाहि —

सर्वरूपस्य तत्त्वस्य यत् क्रमेणेव दर्शनम् ।
भागैरिव प्रक्लृप्तैश्च तां क्रियामपरे विदुः ॥ ३४ ॥

सर्वपरिकल्पातीततत्त्वमपि ब्रह्म समाविष्टसर्वशक्तित्वात् सार्वरूप्येणावभासमानं कालाख्यस्वातन्त्र्यशक्तिप्रवर्तितक्रमावभासं पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मिकां क्रियाप्रतिपत्तिमुपजनयति साध्यस्वभावभावविषयाम् । सिद्धस्वभावभावविषये तु दिक्शक्तिप्रकल्पितभागभेदप्रकल्पनान्मूर्तिप्रविभागमारचयति । तथाचाप्रविभागमपि देशकालाभ्यां प्रविभक्तमिव चकास्तीति । तत्प्रविभागानुसारिणौ जन्मनाशौ समस्तक्रियाभेदानुयायिनौ व्यावहारिकौ प्रसिद्धौ । तदेवं विवर्तदर्शनेन क्रियाख्याता । पूर्वं तु परिणामदर्शनेनोक्ता । अत एवात्र क्रमेणेवेतीवशब्दः । एकस्य हि तत्त्वादप्रच्युतस्य वस्तुतः क्रमो नास्ति । तथाउ दर्शनमात्रम् । अत एव,

"अकुर्वाणोऽथवा किञ्चित् स्वशक्त्यैवं प्रकाशते"

इति तत्त्वादप्रच्युतस्य निष्क्रियस्य सक्रियस्येव प्रकाशनं विवर्तो द्योतितः ॥३४॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदानीं सत्ताद्वैतदर्शनेन षड् भावविकारा भवन्तीति निरुक्तकारमतमेव निगमयितुमाह —

सत्ता स्वशक्तियोगेन सर्वरूपा व्यवस्थिता ।
साध्या च साधनं चैव फलं भोक्ता फलस्य च ॥ ३५ ॥

"तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते ।",

तथा

"सैव भावविकारेषु षडवस्थाः प्रपद्यते ।"

इति जातिसमुद्देशे सर्वभावानुयायिनी सत्सदिति प्रत्ययहेतुः सन्मात्ररूपस्य सर्वत्रानुगमान्महासामान्यस्वभावा सत्ता सर्वशब्दानां विषय इति प्रतिपादितम् । तथाच स्वशक्तिरूपोपाधिनियमितशरीरा सर्वात्मकत्वमनुभवन्त्यपि सिद्धसाध्यरूपतया नामाख्यातपदवाच्यतामनुभवति । तद्व्यतिरेकेण च पदार्थान्तराभावात् सैव विचित्रशक्तित्वाद् भोग्यभोक्तृतत्साधनरूपतया विश्वयात्रामुद्वहति । सर्वत्र भोक्त्रादिषु सन्मात्रस्य संविद्रूपस्यानुगमात् तस्यैव सत्यता, विकल्पपरिघटितस्तु नानाव्यवहार इति सर्वाद्वैतवादिषु समानमेतत् ॥ ३५ ॥

अधुना यत्तत् साधनसमुद्देशे

"प्रवृत्तिरेव प्रथमं क्वचिदप्यनपाश्रिता ।
शक्तीरेकाधिकरणे स्रोतोवदपकर्षति ॥"

इति क्रियालक्षणमुक्तं, तदनुस्मारयति —

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् ।
साधनैकार्थकारित्वे प्रवृत्तिमनपायिनीम् ॥ ३६ ॥

प्रवृत्तिलक्षणेयं क्रिया नित्यानाश्रिता 'अपूर्वं कालशक्तिं वे'त्यादिना पूर्वमेव व्याख्याता साधनशक्तिभिः सह साध्यमेकं फलं साधयतीति ताः शक्तीः द्रव्याणां प्रवहद्रूपा सती समाकर्षयति ॥ ३६ ॥

कथमस्या नित्यायाः साध्यत्वमिति चेदाह —

सामान्यभूता सा पूर्वं भागशः प्रविभज्यते ।
ततो व्यापाररूपेण साध्येव व्यवतिष्ठते ॥ ३७ ॥

प्रथमावस्थायामपूर्वादिरूपतया सा प्रवृत्तिः सामान्येनाभिधीयते । परतस्तु यथास्वं साधनव्यापारोपपादितप्रविभागा साध्यमानरूपतया क्रियेति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

व्यवह्रियते । तथाचानुद्भिन्नविशेषरूपदशायां कारकशक्तीनां प्रवर्तिका । ततो निष्कृष्य प्रवृत्तिरिति सामान्यसमाख्ययानाश्रितैव[1] भण्यते । विशेषप्रक्रमे तु साधनसमवायिनी साध्यतामनुभवन्ती[2] यथायथं पचिक्रिया भिदिक्रियेत्यादि-व्यवहारं वर्तयति । अत एव कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेति लक्षणमुद्दिष्टम् ॥ ३७ ॥

प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तच्च कारकम् ।
व्यापाराणां ततोऽन्यत्वमपरैरुपवर्ण्यते ॥ ३८ ॥

अपूर्वादिस्वभावासौ[3] सामान्यभूता प्रवृत्तिर्द्रव्याणां कारकशक्तीरादधाना प्रकृतिरिति भण्यते । अत एव प्रवर्तकत्वात् स्रोतसा तुल्या कथिता । एवं-भूतापि च नित्यत्वादन्यसाधनसाध्या न भवतीति तदेवं[4] प्रथममाद्यं कारकं, कारकाणामपि साधकमित्यर्थः । तदेव प्रकृतिरूपं[5] साधनभेदेषु प्रविभक्तशरीरं विशिष्टक्रियास्वभावमित्येकीयं मतम् । अन्ये तु ततः सामान्यभूतात् प्रवृत्ति-लक्षणात् साधनभेदात्[6] समवेतानां विशिष्टक्रियास्वभावानां व्यापाराणामन्यत्वं भेदमभ्युपयन्तीति दर्शनविकल्पः सामान्यविशेषयोर्व्यतिरेकाव्यतिरेकमतावल-म्बनेनोक्तः ॥ ३८ ॥

तदेवं विभक्तलक्षणा क्रियाख्यातशब्दैरभिधीयते इत्युक्तम् । अत्रोच्यते[7] साधनसङ्ख्या-कालपुरुषोपग्रहा अप्याख्यातपदात् प्रतीयन्त इति । कथं क्रियावाचि नियमेन तदित्याशङ्क्यो-पपादयति —

बहूनां सम्भवेऽर्थानां केचिदेवोपकारिणः ।
संसर्गे कश्चिदेषां तु प्राधान्येन प्रतीयते ॥ ३९ ॥

बहूनामर्थानां सम्भवे सति सम्बन्धोऽवश्यंभावी । तत्र च न सर्वे सम-शीर्षिकया सम्बन्धभाजः । अपितु केचिदेवोपकारिणोऽङ्गभूताः । ततोऽन्यः कश्चिदुपकार्योऽङ्गीति प्रतीयते । तथाच प्रधानोपसर्जनभावे सति सम्बन्धः प्रतिष्ठामासादयति ॥ ३९ ॥

---

१. 'श्रयैव', २. 'ति', ३. 'वो' ख. पाठः. ४. 'व च प्र', ५. 'वृत्तिरू', ६. 'दस', ७. 'त' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

ततः किमित्याह —

साध्यत्वात् तत्र चाख्यातैर्व्यापाराः सिद्धसाधनाः ।
प्राधान्येनाभिधीयन्ते फलेनापि प्रवर्तिताः ॥ ४० ॥

व्यापाराः क्रियारूपाः साध्यस्वभावाः तिङन्तैः प्रधानभावेनाभिधीयन्ते इति साधनाद्यभिधानेऽप्याख्यातस्य क्रियावाचित्वमुपपद्यते । क्रियाप्रधानं ह्याख्यातम् । प्रधानेन च व्यपदेशा भवन्ति । सिद्धसाधना इति सिद्धं निर्वृत्तं साधनं कारकमेषामिति कारकापेक्षया व्यापाराणां प्राधान्यमुद्दीपयन्ति[1] । भाव्यं हि निर्वर्त्यं प्रधानं भूतापेक्षया । यद्येवं क्रियापेक्षयापि फलं प्रधानं तदर्थं प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याह—फलेनापि प्रवर्तिता इति । वस्तुवृत्तेन भवतु फलं प्रधानम् । आख्यातात् तु क्रियायाः[2] एव प्राधान्याध्यवसायः । पचतीति हि न फलं शब्देनोपादीयते । अपितु पदान्तरनिबन्धनं तत् । एकपदनिबन्धनेषु चार्थेषु गुणप्रधानभाव एव चिन्त्यते । पच्यते इत्यपि कर्मणि प्रयोगे शब्दात् पाकस्यैव साध्यतया प्राधान्यं प्रतीयते । पाको निर्वर्त्यते इति ह्यत्रार्थः । स तु पाकः फलसाधनायेति सामर्थ्यात् प्रतीयते फलं प्रत्यङ्गभावः क्रियायाः । साक्षात्तु शब्दव्यापारेण प्राधान्यमेवास्याः । क्रियैव हि प्रधानभूता चोदिता सत्यनुष्ठीयते । वस्तुसामर्थ्यात् तु फलं भवति । न तु फलाय क्रिया चोदिता, प्राधान्येन चोदनाद् यजेत इत्यादि । अत एव सैव प्राधान्याद् वाक्यार्थो वैयाकरणानामिति क्रियाविवेकेऽस्माभिः प्रपञ्चितं तत एवावधार्यम् । साधनानां तु सिद्धानां परमनुपकुर्वतामभिधाने प्रयोजनाभावात् तिङन्तेन गुणभूतान्येव क्रियायां साध्यायां तान्यभिधीयन्ते । कर्मणोऽपि साधनस्य साधारणस्य कारकत्वस्य भावात् क्रियां प्रति गुणभाव एव । यत्र तु तदेव फलं तत्र फलरूपानुप्रवेशादस्य वास्तवं प्राधान्यं, न तु शाब्दम् । एतच्च क्रियाविवेकादेव विस्तरतोऽवगन्तव्यम् । सङ्ख्यापुरुषौ साधनाधारद्रव्यधर्मत्वात् साधनद्वारेण क्रियामुपकुर्वन्तौ गुणभूतौ । तत्र कालोपग्रहौ[3] तु साक्षादेव क्रियोपकारितया गुणभूतौ । यत्र[4] च भावे लकारस्तत्र सङ्ख्याद्यपेक्षमेव प्राधान्यं क्रियायाः । एकपदोपात्तस्य साधनस्याभावात् सङ्ख्यया साक्षात्सम्बन्धः प्राधान्यादेव न भवति, क्रियायाः साध्यत्वाद्ध्यसौ प्रधानम् । न ह्यनिर्वृत्तं[5] परस्याङ्गभा-

१. 'ति', २. 'याः प्रा', ३. 'ति न' ग. पाठः. ४. 'त्र भा' ख. पाठः. ५. 'त्तमप' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वमुपगन्तुमर्हति । तथाच 'असत्या भेदाभाव इत्येका क्रिये'ति भाष्यम् । एकशब्दश्चायं भेदाभावप्रदर्शनपरो न सङ्ख्यावचनः । असत्त्वभूतत्वेन निःसङ्ख्यत्वात् क्रियायाः ॥ ४० ॥

यद्येवं सङ्ख्यावाचिभ्यः क्रियागणनावृत्तौ[1] कृत्वसुजादयः कथं पञ्चकृत्वः पचति द्विः पचतीत्याशङ्क्योपपादयति —

एकत्वावृत्तिभेदाभ्यां भेदाभेदसमन्वये[2] ।
सङ्ख्यास्तत्रोपलभ्यन्ते सङ्ख्येयावयवक्रियाः ॥ ४१ ॥

निस्सङ्ख्या एकापि क्रिया यदा आवर्तते, तदा आवृत्तिनिबन्धनं भेदं स्वतश्चाभेदमुपादाय भेदाभेदयोगेऽस्याः सङ्ख्याः दृश्यन्ते । सङ्ख्येयाः अवयवक्रिया यासाम् । अयमर्थः — एकफलत्वादेककर्तृकत्वाच्च क्रियैका पुनःपुनः प्रवृत्तिलक्षणां चावृत्तिमनुभवति । तत्राख्यातेन सकलक्रियाप्रवाहोऽभेदेनाभिधीयते । आवृत्तिनिबन्धनं तु भेदमवयवाधिकरणं सङ्ख्यापदमनुभवति । तथाच कृत्वसुजाद्युत्पत्तिः । न ह्यत्यन्तभेदेऽभेदे वा आवृत्तिः सम्भवति । अपि तु भेदाभेदाभ्याम् । एवं तावत् क्रियायाः स्वतः सङ्ख्यायोगो नास्ति । पचति पचतः पचन्ति इति तु साधनगतसङ्ख्यासम्प्रत्यय इति । इह तर्हि कथं सङ्ख्याभेदावगमः पाकः पाकौ पाकाः इति । नह्यत्र साधनमस्ति । कृदन्तैः सिद्धतयाभिधीयमानत्वात्[3] क्रियायाः सङ्ख्यायोगो न विरुध्यते ॥ ४१ ॥

यदि तर्हि सिद्धतयाभिधानं, तदा —

सिद्धस्यार्थस्य पाकादेः कथं साधनयोगिता ।
साध्यत्वे वा तिङन्तेन कृतां भेदो न कश्चन ॥ ४२ ॥

परिनिष्ठितरूपः पदार्थः साधनसम्बन्धं नानुभवति । तथाच पाकादिरिति तत्रापि साधनयोगाभावाद् कृत्प्रयोगे[4] कर्तृकर्मणोः षष्ठीविधिर्नोपपद्यते । अथ कृदभिहिते पाकादौ साध्यतैव, तदा भाष्यकाराभिमतः कृतां तिङन्तेन भेदो विरुध्येत । भाष्यकारो हि पञ्चकृत्वः पचतीतिवत् पञ्चकृत्वः पाक इति प्रयोगं नेच्छति ॥ ४२ ॥

---

१. 'नत्तृ' ख. पाठः. २. 'यः' ग पाठः. ३. 'ते तत्र य', ४. 'गे कर्मणि ष' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

अथ पाकादेः सिद्धत्वेऽपि षष्ठ्याः साध्यतयाभिधानं यत्राख्याते स विषय इत्याशङ्क्य व्युदस्यति —

तत्र कारकयोगाया यद्याख्यातनिबन्धनम् ।
षष्ठ्याः सा लेन सम्बन्धे व्युदस्ता कर्तृकर्मणोः ॥ ४३ ॥

'कर्तृकर्मणोः कृति' (२. ३. ६५) इति वचनादाख्यातमविषय एवास्या षष्ठ्याः । अभ्युपगम्यापि तूच्यते 'न लोकाव्यय—'(२. ३. ६९) इति लकारप्रयोगे प्रतिषिद्धा षष्ठीति नायमस्या विषयः । अत एव कृद्ग्रहणस्यैतद्व्यावर्तने अनुपयोगात् तदनादरेणैतदुक्तम् । शत्रादिव्यावृत्त्यर्थं तु तत्र लग्रहणम् ॥४३॥

एवं तर्हि पाकादौ साधनसम्बन्धकाले साध्यत्वं सङ्ख्याभेदप्रतिपत्तिवेलायां तु सिद्धत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह —

एकाभिधान एकोऽर्थो युगपच्च द्विधर्मभाक् ।
न सम्भवति सिद्धत्वे स साध्यः स्यात् कथं पुनः ॥ ४४ ॥

एकोऽर्थो[2] युगपद् विरुद्धधर्मद्वययोगी न सम्भवति इति सिद्धसाध्योभयरूपता पाकादेरेकपदोपादानस्य नास्ति । भिन्नशब्दोपादानस्तु स धर्मद्वययोगी भवत्येव पचति पाचकः इत्यादि ॥ ४४ ॥

इदानीमेकाभिधानत्वमेवात्र नास्ति, अपितु[3] भिन्नाभिधानत्वमिति पाकादौ शब्दद्वयेन धातुप्रत्ययरूपेण सिद्धसाध्यरूपोभयार्थप्रतिपादनमविरुद्धमित्येतदुपपादयितुमुपक्रमते —

एतावत् साधनं साध्यमेतावदिति कल्पना ।
शास्त्र एव न वाक्येऽस्ति विभागः परमार्थतः ॥ ४५ ॥

एकशब्दोपादाने द्व्यर्थेऽन्वयव्यतिरेकवशेन शास्त्रेऽपोद्धारकल्पनायां प्रकृतिप्रत्ययविभागेनार्थविभागः शक्यक्रियः । लोके त्वखण्ड एव शब्दः अखण्डस्यार्थस्य वाचक इति न तत्रार्थप्रविभागः नापि शब्दप्रविभागः सत्यरूपः । वाक्येन तत्र व्यवहाराच्च वाक्य इत्याह ॥ ४५ ॥

तत्र कियत् साधनं कियत् साध्यं क्व कथं प्रकल्पते शास्त्र इत्याह —

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता ।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः ॥ ४६ ॥

पचतीत्यादावन्वयव्यतिरेकवशेन धातुभागः क्रियायां प्रत्ययभागस्तु कारकादौ वर्तत इति शास्त्रे परिकल्प्यते । यदाह वाक्यकारः — "प्रत्यया-

---

१. 'लप्र' ग. पाठः. २. 'का' ख. पाठः. ३. 'पि सिद्ध' ङ. पाठः. ४. 'कभेदे व' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

tized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

र्थस्य[1]व्यतिरेकात् प्रकृत्यन्तरेषु धातोश्चार्थभेदात् प्रत्ययान्तरेष्वन्वयव्यति-
काभ्यामि''ति । एवं पाकादावपि ॥ ४६ ॥

तथाहि —

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना ।
सत्त्वभागस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ॥ ४७ ॥

प्रकृतिप्रत्ययानां शास्त्रेऽसकृदुपदेशादभेदाध्यवसायेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रक्रियासिद्ध्यर्थमर्थवत्ताप्रतिज्ञानाद् य एव धातुराख्याते स एवात्र कृदन्त इति तन्निबन्धनोऽप्यभिन्नः साध्यस्वभावः । ततश्चात्र धातुभागवाच्यसाध्यार्थापेक्षितानि साधनानि स्वनिमित्तं संस्कारं विभक्तिलक्षणं प्रयुञ्जत एव। धातोः परस्तु प्रत्ययो घञादिस्तस्य प्रकृत्यर्थस्य सत्त्वभावं दर्शयति । येन लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगः । अतश्च तिङन्तेन कृतां भेदोऽप्युपपन्नः ॥ ४७ ॥

भिन्नाभिधानत्वे धर्मद्वययोगे निदर्शनमत्राह —

बन्धुता भेदरूपेण बन्धुशब्दे व्यवस्थिता ।
समूहो बन्ध्ववस्था तु प्रत्ययेनाभिधीयते ॥ ४८ ॥

बन्धुशब्दे बन्धुता भेदरूपेण वाच्यावस्थिता । बन्धूनां समूहो बन्धुतेति समूहप्रत्ययेऽभेदेन बन्ध्ववस्था वाच्या। नहि समूहो नाम बन्धुभ्योऽन्यः कश्चित् । एवञ्च यथा प्रकृतिप्रत्ययावत्र भेदाभेदाभ्यामर्थमभिधत्तस्तथा सिद्धसाध्यताभ्यां पाकादौ धातुप्रत्ययाभ्यामर्थाभिधानम् ॥ ४८ ॥

शब्दभेदाच्चात्र विषयभेदेनाविरोध इत्याह —

तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धा तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन् साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति ॥ ४९ ॥

साधनान्यपेक्ष्य साध्यत्वादनिर्वृत्ता क्रिया धातूपादाना । कृत्प्रत्ययापेक्षा तु सिद्धेति न साध्यत्वं तं प्रति । तथाच न साधनयोग इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अपेक्षणीयभेदात् स्वभावद्वययोगे दृष्टान्तमाह —

राज्ञः पुत्रस्य नप्तेति न राज्ञि व्यतिरिच्यते ।
पुत्रस्यार्थः प्रधानत्वं नचास्य विनिवर्तते ॥ ५० ॥

राज्ञः पुत्रस्य नप्ता विजयतामित्यत्र नप्त्रपेक्षया पुत्रस्याप्राधान्ये व्यतिरेकेऽपि राजापेक्षया व्यतिरेको न भवति। तथाच तदपेक्षया प्राधान्यं न निवर्तते यथा, एवं पाकार्थस्यापि शब्दद्वयापेक्षे सिद्धसाध्यते न विरुध्येते इत्यर्थः ॥५०॥

१. 'स्य' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

सदृशतरं दृष्टान्तमाह —

मृगो धावति पश्येति साध्यसाधनरूपता ।
तथा विषयभेदेन सरणस्योपपद्यते ॥ ५१ ॥

धावतीति तिङुपात्तकर्त्रपेक्षया सरणक्रिया साध्या । दर्शनापेक्षया साधनत्वं कर्मतामनुभवति । नह्यत्र मृगः कर्म द्वितीयाप्रसङ्गादिति सरणक्रियैव कर्म । तस्याश्च साधनप्रत्यक्षतायां प्रत्यक्षताभिमानात् पश्येति दर्शनक्रियोपपत्तिः । साधनत्वं च न साध्यावस्थायामेव, अनिष्पन्नस्य परमनुपकुर्वतः साधनत्वायोगात् । उत्तरकालं तु साधनत्वं निर्वृत्तायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रत्युपपद्यते । एवं घञादिविषयेऽपि धातुना साध्यत्वेनाभिहितायां क्रियायां प्रत्ययेन सिद्धताभिधानम् । प्रकृतिप्रत्ययौ च प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति सिद्धतायाः प्राधान्यात् साध्यतागताः वृत्त्यभावात् कृत्वसुजादयो न भवन्ति । कृत्यादयस्तु लकारवत् साध्यावस्थं भावं स्वभावादाचक्षते । केवलं तु शब्दान्तरोपादानमेषां साधनमिति कृत्वोर्थप्रत्ययसम्बन्धो भवत्येवैषाम् । द्विः शयितव्यं भवता । त्रिर्भुक्तं देवदत्तेन । द्विर्भुक्त्वा गतः । द्विर्दत्तवान् ॥ ५१ ॥

तदेवं —

लकृत्यक्तखलर्थानां तथाव्ययकृतामपि ।
रूढिनिष्ठाघञादीनां धातुः साध्यस्य वाचकः ॥ ५२ ॥

सर्वत्रैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां साध्यस्वभावार्थाभिधायित्वं धातोः । संज्ञाशब्दानामपि व्युत्पत्तिकर्मणि क्रियाया उपयोगः । तत्र लकारे क्रिया प्राधान्येनाभिधीयते । कृत्यक्तखलर्थेष्वपि तथैव । निष्ठातो भेदेन क्तो नपुंसकविषय उक्तः । एवं साध्यताभिधानात् साधनसम्बन्धो न विरुध्यते । तत्र साधनसम्बन्धादेव साध्यतावसायः । धातुप्रातिपदिकाभ्यां हि स्वार्थस्य सिद्धसाध्यते नावेद्येते । अपितु साधनसम्बन्धायत्ता धात्वर्थस्य साध्यताप्रतीतिः । साधनविभक्तयश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यमानास्तदर्थस्य सिद्धतामावेदयन्ते । गतमेतत् ॥ ५२ ॥

'परिदेवने श्वस्तनी भविष्यन्त्यर्थे' इत्युपसङ्ख्यानं 'कालविप्रकर्षात् तूपमानमि'ति

१. 'नाक्रियापे' ख. पाठः. २. 'यौ प्र' ग. पाठः. ३. 'ध्यस्थं' ख. ग. पाठः.
४. 'वाभि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

प्रत्याख्यातम् । तत्र भाष्य उक्तम्—'न तिङन्तेनोपमानमस्ति' इति । तत् कथं तिङन्तेनोपमानं न भवतीत्येतदुपपादयति—

साध्यस्यापरिनिष्पत्तेः सोऽयमित्यनुपग्रहः ।
तिङन्तैरन्तरेणैवमुपमानं ततो न तैः ॥ ५३ ॥

इह तिङन्तार्थः साध्यस्वभावोऽपरिनिष्पन्नरूपः सोऽयमित्युपमेयेन सहाभेदकल्पनेनोपग्रहीतुं न पार्यते । तिङन्तपदैः सिद्धरूपस्यैवंप्रत्यायनासम्भवात् । अतश्च इयं नु कदा गन्तेत्यादौ क्रिया क्रियया नोपमीयते । तद् यथा सिंहो माणवक इति सोऽयमित्यभेदेनाध्यवसायादिवार्थगर्भः सम्बन्धो नैवमत्र । असिद्धत्वादेव सोऽयमिति सम्बन्धस्यैवाभावात् । ततश्च इवशब्दमन्तरेण सिंहो माणवक इतिवद् अत्राभेदेनोपमानोपमेयभावो नास्ति । इवशब्दप्रयोगे तु भेदेनोपमानोपमेयभावः प्रतीयते, क्रन्दतीव गायतीति । तत्र च साध्यत्वादेवं न क्रियागतः स[२]ः । साधनगतस्तु यो गायति स क्रन्दतीवेति न क्रिययोः सारूप्यम् । अपितु सर्वनाम्ना व्यापारे गुणभूतमपि साधनं प्राधान्येन प्रत्यवमृश्य सम्बध्यते । तद् यथा यः पचति तस्यापत्यमिति न तिङन्तार्थस्यापत्ययोगः ।

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।"

इति तूत्प्रेक्षा । नोपमा, उपमेयानिर्देशात् ॥ ५३ ॥

ननु स्वतोऽसिद्धत्वान्मा भूत् क्रिया[३]या उपमानोपमेय[४]भावः, साधनमुखेन तु भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

साधनत्वं प्रसि[५]द्धं च तिङ्क्षु सम्बन्धिनां यतः ।
तेनाध्यारोप एव स्यादुपमा तु न विद्यते ॥ ५४ ॥

तिङन्तवाच्यविषये ये सम्बन्धिन उपादीयन्ते, तेषां साध्यार्थापेक्षया कारकत्वं च निश्चितम् । अन्यथा सम्बन्धाभावात् । अतः पर्वतश्चलति नभश्चलति इत्यादौ पर्वतादीनां श्रुत्या तावत् साधनभावः प्रत्याय्यते । स तु यदि नाम नावकल्पते इत्यध्यारोपितसामर्थ्याश्चलने साधनभावमुपयान्त्यगादयः, न त्वतो वाक्याच्चलतीवेत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते तद्यथा— शक्त्यतिशयख्यापनाय कश्चिदभिधत्ते पर्वतं भिनत्ति, महोदधिं प्रतरतीति । नास्माद् भिनत्ती-

१. 'व क्रि' ग. पाठः. २. 'सन् सा', ३. 'या उ', ४. 'वा' ख. पाठः. ५. 'द्धत्वं ति' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

वेत्यादिप्रतिपत्तिः । अपितु सम्भावितसामर्थ्यं साधनमभिसम्बध्यते क्रियया । एवं 'बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदः' इत्यादावध्यारोपेणैव[2] सम्बन्धो नोपमयेति कारक-मुखेनापि क्रियायामुपमानोपमेयभावाभावः। इत्थं च इयं नु कदा गन्तेत्यादावध्यारोपेणैवोपपत्तिर्व्याख्येया । भविष्यत्सामान्ये भविष्यदनद्यतनत्वेन दीर्घकाल-तया गमनस्य विवक्षिते तत्र गन्तृत्वाध्यारोपः ॥ ५४ ॥

इतश्च क्रिययोपमानोपमेयभावो नास्तीत्याह —

न्यूनेषु च समाप्तार्थमुपमानं विधीयते ।
क्रिया चैवाश्रये सर्वा तत्र तत्र समाप्यते ॥ ५५ ॥

चन्द्र इव दर्शनीयं मुखमस्या इत्यादावुपमानं परिपूर्णगुणं प्रसिद्धम्, उपमेयं तु न्यूनगुणमिति । क्रिया तु साधनसाध्या स्वाधारे परिसमाप्ता सर्वैव समेति नोपमाविषयः ॥ ५५ ॥

अत्रोदाहरणार्थमाह —

येनैव हेतुना हंसः पततीत्यभिधीयते ।
आतौ तस्य समाप्तत्वादुपमार्थो न विद्यते ॥ ५६ ॥

गमिक्रियां साधयन् हंसः पक्षाभ्यां पततीत्युच्यते, आतिरपि पक्षि[3]-विशेषस्ताभ्यामेव स्वपक्षाभ्यां तथैव गमिक्रियां निष्पादयन्ती पततीत्यभिधीयते इति प्रत्याश्रयपरिसमाप्तत्वात् क्रियाया न्यूनाधिकभावाभावात् सजातीयत्वे सति गवय इव गवय इतिवदुपमानोपमेयभावो नास्तीत्यर्थः । आतिः पतति हंस इ-वेति तु साधनयोरुपमानोपमेयभावो न तिङन्तवाच्ययोः क्रिययोः ॥ ५६ ॥

ननु स[4]जातीययो[5]ः क्रिययोर्मा भूदुपमानोपमेयभावः, विजातीययोस्तु स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि निषेधति —

क्रियाणां जातिभिन्नानां सादृश्यं नावधार्यते ।
सिद्धेश्च प्रक्रमे साध्यमुपमातुं न शक्यते ॥ ५७ ॥

भिन्नजातीयाः पचति गच्छतीत्यादयः क्रियाः परस्परतोऽत्यन्ताय व्याव-र्तमानाः सादृश्यनिबन्धनमुपमानोपमेयभावं नासादयन्ति । इदं तदिति च सिद्ध-तया परामृष्टमुपमानं क्रियारूपमन्यत्र साध्यस्वभावे क्रियारूपे सम्बन्धमुपनेतु-मशक्यम्, आख्यातात् प्रतीयमानायाः क्रियायाः सिद्धत्वेनायोगात् । तदेवं तिङन्तार्थस्योपमानोपमेयभावाभावात् 'कालविप्रकर्षात्तूपमानमि'त्यस्य वार्त्तिक-स्यायमर्थः— गमनाध्ययनयोरलसविषयतया सम्भावनायां भविष्यत्सामान्यमपि

१. 'लघ्या', २. 'ण समन्वयो नो' ख. पाठः. ३. 'क्ष' ग. पाठः. ४. 'स्व' ख. पाठः. ५. 'योर्मा ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

दीर्घकालतयोपमायानद्यतनकालतया अविवक्षायां प्रत्ययः सिद्धः । अनद्यतन इवायं भविष्यत्काल इत्यर्थः । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (३. २. १२६) इति तु लक्ष्यलक्षणभावस्य शतृशानच्प्रयोगेण प्रतीतेर्भवति क्रियायास्तद्योगः । एवं हेतुहेतुमद्भावस्य लिङ्प्रत्ययादप्यवगतेः । इतिशब्दप्रयोगादपि हन्तीति पलायते[1] वर्षतीति[2] धावतीति विशेषणविशेष्यभावोऽपि न तिङन्तवाच्यावस्थायाम्, अपितु स्वातन्त्र्येण परामर्शे सति क्रियाया उपपद्यते । तथैवोपमानोपमेयभावस्तु न सम्भवति न्यूनाधिकभावाभावात् । पचतिकल्पं पचतितरामिति क्रियासम्बन्धिना न्यूनाधिकभाव इत्याहुः । गतमेदः[3] ॥ ५७ ॥

इदानीमिदं विचार्यते । इह 'धातुवाच्योऽर्थः साध्यरूपो भावो घञादिवाच्यस्तु सिद्धस्वभावः' इति भाष्ये अनयोर्भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्भेदोऽभिहितः । तमेव दृष्टान्तोपदर्शनेन व्युत्पादयितुमाह --

> वनं वृक्षा इति यथा भेदाभेदव्यपाश्रयात् ।
> अर्थात्मा भिद्यते भावे स बाह्याभ्यन्तरे क्रमः ॥ ५८ ॥

वृक्षसमुदायो वनमित्यभेदेन कथ्यते । वृक्षा इति तु भेदेन नानात्वेन । तथाच भिद्यतेऽर्थस्वभावो न शब्दशक्तिमात्रकृतोऽत्र भेद इत्यात्मग्रहणम् । भेदाभेदयोरन्यत्वात् समुदायावयवौ भिन्नावेव । एवं धात्वर्थो भावोऽभ्यन्तरे प्रकृतिरूपे वाच्यतया भवः प्राथमकल्पिकत्वाद् आभ्यन्तरः[4] । स साध्यमानावस्थतया घञादिप्रत्ययवाच्याद् बाह्यात् सिद्धरूपाद् भावाद्[5] भिद्यते । प्रकृतिवाच्यो हि भावोऽभेदेन प्रतीयते, साध्यमानावस्थस्य सिद्धधर्मसंख्यायोगाभावात् । साधनभेदप्रतीत्यैव चाख्याते भेदप्रतीतेर्धातुरभेदेनैव क्रियामाचष्टे । घञादिप्रत्ययवाच्यस्तु भावः सिद्धतयाभिधानात् लिङ्गसंख्याभ्यां भेदेनैव[6] प्रत्याय्यते पाकः पाकौ पाकाः इति । आख्याते च साध्यमानावस्थस्य भावस्य प्राधान्यात् स्वधर्मेण कालेन साधनधर्मेण च प्रत्यक्तादिना पुरुषेण योगः । फलवत्त्वाच्च क्रियायाः कर्त्रभिप्रायादिनात्मनेपदादिद्योत्येन फलधर्मेणोपग्रहेण योगः । घञादिविषये तु सिद्धत्वाद् द्रव्यायमाणत्वान्नैवं कालादियोगः, केवलं द्रव्यधर्मेण लिङ्गेन संख्यया च योगः । तदेवमनयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भावयोर्बाह्याभ्यन्तरयोर्भेदः । यस्तु लकारवाच्यो[7] भावः शय्यते स्थीयत इत्यादौ, असौ धात्वभिधेयामेव साध्यतामनुवर्तते, नतु घञादाविव सिद्धरूपः । स्वात्मावस्थो हि भावः साधनात्मना सिद्धतया चासंसृष्टो लकारवाच्यः । धातुवाच्यस्तु साध्यतया युक्त

१. 'तेति व', २. 'ति पलायते वर्षतीति वा धा' ग. पाठः. ३. 'मेदः इ' ख. पाठः. ४. 'रः सा', ५. 'वो भि' ग. पाठः. ६. दयोगेनै' ङ. पाठः. ७. 'या' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इति नायं लकारः स्वार्थिकः । तद्यथा स्वात्मप्रतिष्ठे प्रातिपदिकार्थे विधीयमाना प्रथमा न स्वार्थिकत्वेन व्यवह्रियते । धात्वभिधेयसाध्यतानुवर्तनाच्चास्य भावस्य कालादिना योगः । भाव्यत्वाच्च कर्त्रा न वियुज्यतेऽयमिति द्विविधो बाह्योऽपि भावो व्यवह्रियते तिङभिहित एकः कृदभिहितोऽपरे । तुमुन्नादिविधौ च क्रियासामान्येन सिद्धसाध्यरूपोभयधर्मानाश्रयेण उपपदमुपादीयते । तेन भोक्तुं पाकः कारकस्य व्रज्येत्यादिसिद्धिः । साध्यमानावस्थमन्यदेवोपलक्षितं वा क्रियारूपं धात्वर्थमाश्रित्य तुमुन्नादिविधिरित्यदोषः । अभ्यावृत्तिस्तु भाव्यमानधर्म इति सिद्धताविषये तदभावात् कृत्वोर्थप्रत्ययाः पाकादिप्रयोगे न भवन्ति । तदेवं वज्ञादिवाच्यो विलक्षणो भावः । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३. ४. ६७) इति वचनात् कर्तरि घञादीनां प्राप्तौ भाव इत्यर्थो निर्दिश्यते । स च प्रत्ययविधिः प्राधान्याद् गुणभूतोऽत्रेति गुणे सङ्ख्या विवक्षायां यथाश्रुतस्य च लिङ्गस्य विवक्षायां वचनान्तरे लिङ्गान्तरे च प्रत्यया न स्युरिति वार्तिककारेण भावे सर्वलिङ्गो[४] निर्देशः कर्तव्यतया चोदितः । लिङ्गग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् सङ्ख्यापि गृह्यते तत्र । तेन भूतौ भवने भावे भावयोरित्यादिनिर्देशः कर्तव्यः । तथाच पक्तिः पचनं पाकः पाकावित्यादिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अत्र भाष्यकारेण 'निर्देशे नान्तरीयकत्वाल्लिङ्गसंख्यमतन्त्रमि'ति सर्वतः सिद्धिरुपपादिता । तत्र कथं नान्तरीयकत्वेनातन्त्रत्वमित्युपपादयति —

सामान्ये भाव इत्यत्र यल्लिङ्गमुपलभ्यते ।
भेदानामनुमेयत्वान्न तत्तु तेषु विवक्ष्यते ॥ ५९ ॥

क्रियासामान्यवचनाः कृभ्वस्तय इति भवतिना अर्थनिर्देशः क्रियमाणः सर्वधात्वर्थविषयः कृतो भवतीति भावे इति सामान्यचोदनायां भावशब्दार्थे सामान्यरूपे भिन्नार्थप्रकृतीनां प्रत्ययानामसम्भवाद् विशेषपर्यवसाने यथाविशेषं स्त्रियां भावे नपुंसके भावे इति भावसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या प्रधानस्य प्रत्ययविधेर्भूयोनुग्रहानुरोधान्नियतव्यक्तिगतलिङ्गसङ्ख्योपादानमतन्त्रमविवक्षितमित्यर्थः । सर्वव्यक्त्यनुयायि हि भवत्यर्थसामान्यमत्र निर्दिदिक्षितम् । तच्च निराश्रयं निर्देष्टुमशक्यमिति नान्तरीयकं नियतव्यक्त्युपादानम् । अन्येषां तु व्यक्तिविशेषाणां सामर्थ्यात् सान्निधानमिति यथाविशेषं सर्वलिङ्गसङ्ख्या-

---

१. 'त इति', २. 'र इति तु', ३. 'अ' ख. पाठः. ४. 'ङ्गतया नि' ग. पाठः. ५. 'अ' ख. पाठः. ६. 'व' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

परिग्रहः । सकलविशेषपरिग्रहाय सामान्यचोदनायां नान्तरीयकनियतोपात्तविशेषनिष्ठतायोगात् । तद् यथा — अयं गौः पदा न स्प्रष्टव्य इति सामान्यचोदनायां नेदन्ता निर्दिष्टनियतव्यक्तिनिष्ठतैव ॥ ५९ ॥

ननु च सामान्यचोदनायां विशेषपर्यवसानाद् भवतु पाकादौ बहुप्रकारेऽपि प्रत्ययः, प्रातिपदिकार्थस्तु भावः इति पुंस्त्वं श्रुतं कथं त्यज्यत इत्याशङ्क्याह —

निर्देशे चरितार्थत्वाल्लिङ्गं भावेऽविवक्षितम् ।
उपमासविधत्वाच्च भावादन्यत् पचादिषु ॥ ६० ॥

प्रातिपदिकार्थस्य सत्त्वभूतस्य लिङ्गरहितस्यासम्भवात् तन्निर्देशे नान्तरीयकं लिङ्गोपादानम् । ततश्च तन्नैर्देशिकमविवक्षितम् । कार्ये निरुपाधिर्भावार्थ एव विधावङ्गम् । स चात्रोपमानसदृशः धातुसामान्याद् विधेः, यथा भवतेर्भावस्तथा पचतेः पाकस्त्यजतेस्त्यागो धात्वर्थोऽत्र प्रत्ययार्थत्वेन बोद्धव्य इत्यर्थः । अतश्च भावाद् भवत्यर्थाद् अन्यदर्थरूपं विशिष्टं पचादिधातुविषये पाकादिरूपं प्रत्ययार्थः । तथा भावादपरं पक्तिरित्यादौ यद्यपि लिङ्गं, तथापि भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेयभावो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

'पचतेर्भवतौ यत् तन्निर्दिश्यत' इत्यत्रैव परिहारान्तरं भाष्येऽभिहितं व्याचष्टे—

भवतौ यत् पचादीनां तावदत्रोपदिश्यते ।
नच लिङ्गं पचादीनां भवतौ समवस्थितम् ॥ ६१ ॥

पूर्वं सामान्यचोदनायां सर्वव्यक्तितात्पर्यादतन्त्रे लिङ्गसङ्ख्ये इत्युक्तम् । इदानीं तु ये एते पुंस्त्वैकत्वे उपात्ते ते अविवक्षिते एव सामान्यगते । सामान्यं ह्येकं व्यक्तिभेदेऽप्यनुवर्तमानमेकत्वं न जहात्येव । अन्यथा सामान्यमेव न भवेत् । अतश्च व्यक्तिविशेषाणां लिङ्गसङ्ख्यान्तरयोगेऽपि पचादीनां भवतौ वर्तमानं यद्रूपं सन्मात्रं पुंस्त्वैकत्वानुगतं तावन्मात्रं सामान्यमत्र निर्दिश्यते । नच विशिष्टं लिङ्गसङ्ख्यं सन्मात्रे रूपेऽस्तीति पक्तिः पचनं पाकौ पाका इत्यादौ सन्मात्रस्य रूपस्याजहत्स्वलिङ्गसङ्ख्यस्यानुवृत्तेस्तदाश्रयो विधिः सर्वत्रोपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

---

१. 'यां', २. 'ष्ठि', ३. 'स्त्वं कथं न त्य' ख. पाठः. ४. 'धिकभावार्थं लविधाव', ५. 'पिच प', ६. 'प', ७. 'कं', ८. 'सम्पद्य' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ननु[1] च सामान्यस्य विशेषात्मकत्वाद्[2] विशेषगतं लिङ्गं सामान्यसम्बन्ध्येवेति[3] नियत-लिङ्गोपादानेऽन्यत्र कथं विधिरित्याशङ्क्याह --

एकश्च सोऽर्थः सत्ताख्यः कथञ्चित् कैश्चिदुच्यते ।
लिङ्गानि चास्य भिद्यन्ते पचिरूपादिभेदवत् ॥ ६२ ॥

स एकोऽर्थो भावशब्दाभिधेयः सकलधात्वर्थविषयैसिद्धतासमवेतसामान्यरूपो घञादिप्रत्ययवाच्यः सत्ताख्यः स्वशक्त्या कैश्चिच्छब्दैः केनचित् प्रकारेणाभिधीयते । भावः सत्तेत्येवमादिभिः शब्दैः सामान्यरूपः । पाकस्त्यागः इत्यादिविशेषशब्दैर्विशेषरूपः । तत्र च यथा पचे रूपं[5] स्वभाव इति व्यक्तिविशेषोपाश्रयवशात् सत्ताख्योऽर्थो भिद्यते, तथा शब्दभेदेन पक्तिः पचनमित्यादिना लिङ्गानि स्त्रीत्वादीन्यस्य विशिष्यन्ते । एवमपिच विशेषे सर्वव्यक्त्यनुयायि व्यापकं रूपमखण्डितमिति तदाश्रयेण सर्वत्र स्वकार्यं सम्पादयति । नतु नियतव्यक्तिगतेन लिङ्गसङ्ख्यादिना धर्मेण नियम्यते महाविषयत्वात् । सामान्यस्य विशेषस्वीकारसामर्थ्यात् । विशेषस्य तु सामान्यमात्मसात्कर्तुमसामर्थ्यात् स्वलिङ्गेन नियमे लिङ्गान्तरे विधिं प्रापयितुमशक्तिः । तथा-च भाष्यं—'यत्[6] पचेतेर्भवतिर्भवति, न तद्भवतेः पचतिर्भवति । किञ्च पचतेर्भवतिर्भवति सामान्यम् । किञ्च भवतेः पचतिर्भवति विशेषः' । सामान्यविशेषभावेनान्योन्यस्वीकारासामर्थ्यमुक्तम् । भवतिर्हि सामान्यं पचिं स्वीकरोति, नतु पचिर्विशेषो भवतिमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

सम्बन्धिभेदेनैक एवार्थोऽनेकरूपत्वेन प्रतिभासते इत्यत्र भाष्ये निदर्शनमुपन्यस्तं व्याचष्टे —

आचार्यो मातुलश्चेति यथैको व्यपदिश्यते ।
सम्बन्धिभेदादर्थात्मा स विधिः पक्तिभावयोः ॥ ६३ ॥

उक्तमिदं भाष्ये—"उपाध्यायस्य शिष्यो मातुलस्य भागिनेयमाह उपाध्यायं भवानभिवादयतामिति । स गत्वा मातुलमभिवादयते । तथा मातुलस्य भागिनेय उपाध्यायस्य शिष्यमाह मातुलं भवानभिवादयतामिति । स गत्वोपाध्यायमभिवादयते" इति । अत्र च यथा एकोऽर्थः कञ्चित् प्रत्युपाध्यायः, कञ्चित् प्रति मातुलोऽभिधीयते, तथा स प्रकारः पक्तिभावयोर्बोद्धव्यः । स्वगतविशेषापेक्षया सामान्यस्वभावोऽपि पचतिर्भावं प्रति विशेषभाव-

१. 'नु सा', २. 'षपूर्वात्म', ३. 'न्ध्येव वे' ग. पाठः. ४. 'यः' ख. पाठः. ५. 'पं पाठे रूपं स्व' ग. पाठः. ६. 'त् पुनः प' ख. पाठः. ७. 'र' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

मापन्नः पुनः पक्तिं प्रति सामान्यमेव । ततश्च यथोपाध्यायशब्देन मातुलरूपतयानभिधीयमानोऽपि मातुलो वस्तुवृत्तेन तत्त्वात् स्वकार्यं प्रतिपद्यते, तथा भावशब्देन सामान्यवाचिना साक्षादनभिधीयमानोऽपि विशेषः सामर्थ्यादनुमीयमान[1]संनिधिरिति सामान्यप्रयुक्तं कार्यं प्रतिपद्यते । यथाहि नोपाध्यायरूपादन्य[2]दत्र मातुलत्वं, तथा न भावादन्यत् पचिरूपम् । सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदाभावात् सकलविशेषपरिहारेण सामान्यरूपानुपपत्तेरिति सर्वत्र सिद्धिः ॥ ६३ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
क्रियासमुद्देशोऽष्टमः ॥

अथ कालसमुद्देशः ।

क्रियानन्तरं काल उद्दिष्टः । स हि क्रियायाः परिच्छेदकः । तत्र दर्शनान्तरलक्षितं तावत् तत्स्वरूपमाह —

व्यापारव्यतिरेकेण कालमेके प्रचक्षते ।
नित्यमेकं विभु द्रव्यं परिमाणं क्रियावताम् ॥ १ ॥

परापरादिप्रत्ययलिङ्गो व्यापक एकोऽमूर्तोऽत एवाकृतकत्वान्नित्यः कालः क्रियाव्यतिरिक्तो जन्मादिक्रियाद्वारेण भावपरिच्छेदको वैशेषिकैराम्नातः । स विस्तरतस्तत एवावगन्तव्यः ॥ १ ॥

कालस्य परिच्छेदकान्तरेभ्यः परिच्छेद्यभेदेन भेदमाह —

दिष्टिप्रस्थसुवर्णादि मूर्तिभेदाय कल्पते ।
क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका ॥ २ ॥

मूर्तिरसर्वगतद्रव्यपरिमाणम् । तत् परिच्छिद्यते दि[3]ष्ट्याद्यायाममानेन । तथाच मूर्तिमद्वस्तुगतमेतद् दिष्टिर्वितस्तिरित्यादि । एकदिग्विभागावच्छेदेन चै[4]नेन वस्तुपरिच्छेदः । एतच्च प्रमाणम् । प्रस्थादिना तु सर्वतोऽवच्छेदेनारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादेः परिच्छेदः । प्रस्थः द्रोण आढकमिति एतत् परिमाणम् परिः सर्वतोभावे । सुवर्णादि तून्मानं गुरुत्वविशेषेण द्रव्यं परिच्छिनत्ति । सुवर्णं निष्कं पलमित्यादि । एभ्यो व्यतिरिक्तः कालोऽमूर्तक्रियापरिच्छेदहेतुः । सूर्यादि

१. 'ना', २. 'न्यत्र' ख. पाठः. ३. 'ह', ४. 'वा' घ. पाठ .

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सञ्चारो हि कालेन मीयते मासः संवत्सर इत्यादि । सङ्ख्या तु मूर्तामूर्तस्य सर्वस्य परिच्छेदमादधाति, प्रमाणादेश्च । द्वौ घटौ । बहवः आत्मानः । द्वे क्रिये । एका वितस्तिः । द्वौ हस्तौ । चत्वारः प्रस्थाः । पञ्च पलानि । सङ्ख्यापि च सङ्ख्यया मीयते । द्वे विंशती । पञ्च पञ्चाशत इति ॥ २ ॥

कालेन कथं क्रियाः परिच्छिद्यन्ते इत्याह —

उत्पत्तौ च स्थितौ चैव विनाशे चापि तद्वताम् ।
निमित्तं कालमेवाहुर्विभक्तेनात्मना स्थितम् ॥ ३ ॥

जन्मस्थितिविनाशाः समस्तक्रियाकलापान्तर्भावनहेतव इति तद्द्वारेण जन्मादिमतां पदार्थानां निमित्तकारणं कालमाहुः । तदपेक्षो हि पदार्थानामुदयादिरवतिष्ठते प्रविभक्तशरीरः । तथाहि — केचिद् वसन्ते प्रसूयन्ते, अपरे शरदि, प्रावृष्यन्य इत्यादि वाच्यम् । एवं स्थितिविनाशयोरपि । उपाधिभेदाच्च भिद्यमानः कालः संसर्गिषु भेदायालम् ॥ ३ ॥

यतश्चोत्पत्त्यादौ भावानां कालो निमित्तम्, अतः —

तमस्य लोकयन्त्रस्य सूत्रधारं प्रचक्षते ।
प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां तेन विश्वं विभज्यते ॥ ४ ॥

यन्त्रपुरुषप्रख्यं विश्वं सूत्रधारपुरुषकल्पकालप्रतिबद्धचेष्टम् । कालेन हि स्वशक्त्या भावानां स्थगनोन्मज्जने जन्मनाशपर्याये विभजता सूत्रधारेणेव यन्त्रपुरुषस्य सूत्रसञ्चारवशेनोन्मेषनिमेषादिक्रियाकारिणा विश्वं प्राप्तपौर्वापर्यप्रविभागम् । प्रविभागलक्षणाश्चेष्टाः कार्यन्ते ॥ ४ ॥

तथाहि —

यदि न प्रतिबध्नीयात् प्रतिबन्धं च नोत्सृजेत् ।
अवस्था व्यतिकीर्येरन् पौर्वापर्यविनाकृताः ॥ ५ ॥

कालकृतप्रतिबन्धाभावाद् युगपद्भावानामुत्पत्तिः स्यादिति बीजाङ्कुरनालकाण्डादीनामानुपूर्वीनियमाभावात् सङ्करः स्यादिति कारणादुदयतामपि भावानां कालपरिवासदर्शनादवश्यमपेक्षणीयः कालो निमित्तकारणमेष्टव्यः ॥ ५ ॥

इदानीमेकत्वे विभाविते कालस्य नानात्वमुपाधिभेदनिहितमाह —

तस्यात्मा बहुधा भिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः ।
नहि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ ६ ॥

---

१. 'क्र' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

धर्मान्तराणि वक्ष्यमाणानि संसर्गीणि क्रियारूपाणि । तद्गतैर्भेदैरेकोऽपि कालो नानात्वेन व्यवह्रियते । तथा च नानाविधकार्यजनकः । सर्वत्रैव च पदार्थानां परोपाधिक एव भेदः, स्वतो भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यत्वात् । तथा चोक्तम् —

"भिन्ना इति परोपाधिरभिन्ना इति वा पुनः ।
भावात्मसु प्रपञ्चोऽयं संसृष्टेष्वेव जायते ॥"

इति ॥ ६ ॥

नहि भिन्नमभिन्नं वेत्येतदुदाहरणेन व्यक्तयति —

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्लो नापि चासितः ।
द्रव्यात्मा स तु संसर्गादेवंरूपः प्रकाशते ॥ ७ ॥

निरुपाधिर्द्रव्यस्वभावो व्यवहारं नापततीत्येकत्वादिसङ्ख्यासमवायादेकादिव्यवहारः । शुक्लकृष्णरूपसमवायाच्च शुक्लकृष्णरूपतया द्रव्यमभिधीयते । एवं गोत्वादिसमवायाद् गौरित्यादिव्यवहारा बोद्धव्याः । तथा कालेऽप्युत्पत्त्यादिक्रियासम्बन्धवशादुत्पत्तिकालः स्थितिकालो विनाशकाल इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अतश्च —

संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।
स भिन्नस्तैर्व्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ८ ॥

संसर्गिणः कालस्य सम्बन्धिनः सूर्यादिग्रहप्रचाररूपाः क्रियाविशेषाः । तेषां भेदेनोपहितात्मातिशयोऽसावहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरयुगमन्वन्तरादिव्यवस्थाभेदमासादयति । तथाहि — दिवसकरोदयास्तमयावधि परिच्छिन्नः कालोऽहरिति व्यपदेश्यः । तदुदयविच्छेदोपहितभेदस्तु निशा । आवर्तमानश्चाहोरात्राभ्यां पक्षादिव्यपदेशं यथायोगमासादयति । अक्षिपक्ष्मगतनिमेषोन्मेषादिक्रियोपहितभेदस्तु क्षणलवकाष्ठादिव्यवहारं वर्तयति ॥ ८ ॥

तदेवमुपाधिभेदाहितविशेषोऽसङ्करेण निमित्तभावमुपजनादिक्रियाव्यवच्छेदेन भावेषु कालः प्रतिपद्यते । तथाहि —

विशिष्टकालसम्बन्धाद् वृत्तिलाभः प्रकल्पते ।
शक्तीनां स प्रयोगस्य हेतुत्वेनावतिष्ठते ॥ ९ ॥

१. 'दर्शय' ङ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वसन्तादिकाले साधनशक्तीनां प्रवृत्तिदर्शनात् तासां प्रयोजको हेतुर्निमित्तकारणं काल उन्नीयते । कालप्रेरिता हि शक्तयो जन्मादिक्रिया भावानां साधयन्ति ॥ ९ ॥

तथाच —

जन्माभिव्यक्तिनियमाः प्रयोगोपनिबन्धनाः ।
नित्याधीनस्थितित्वाच्च स्थितिर्नियमपूर्विका ॥ १० ॥

कालेन प्रयुक्ताः कारणशक्तयोऽभ्यनुज्ञाताः सत्यो जनयन्ति कार्यमभिव्यञ्जयन्ति च । सत्कार्यदर्शने नियमो जातस्याभिव्यक्तस्य च नियतकालमवस्थानम् । अत एव स्थितिर्नियमपूर्विकेत्याह । सापि[1] शाश्वतरूपकालायत्ता । विनाशोऽपि विनाशकानां कालकृतशक्तिप्रयोगाणां सामर्थ्याद् भावानां कालायत्त इति । 'उत्पत्तौ च स्थितौ चे'त्यादि पूर्वोक्तमेवानेन प्रपञ्चितम् ॥ १० ॥

अन्यदपि कालकृतमाह —

स्थितस्यानुग्रहस्तैस्तैर्धर्मैः संसर्गिभिस्ततः ।
प्रतिबन्धस्तिरोभावः प्रहाणमिति चात्मनः ॥ ११ ॥

ततः कालादवस्थितस्यापि वस्तुनो वर्धकैः विनाशकैश्चापरैः सम्बन्धिभिर्भावैः क्रमेणानुग्रहो वृद्धि[2]लक्षणः, भावात्मनश्च प्रतिबन्धः स्वकार्यासामर्थ्यं, तिरोभावोऽदर्शनं, प्रहाणं विनश्यत्तेत्यादयः सर्व एव विकाराः कालाधीनाः नियतसमयत्वात् ॥ ११ ॥

एवञ्च कृत्वा ये क्रमवन्तः क्रियाविशेषाः भावानां ते कालाधीनत्वात् पृथगप्रत्यवभासमानाः काल एवेति व्यवह्रियन्त इत्याह—

प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थितः ।
काल एव हि विश्वात्मा व्यापार इति कथ्यते ॥ १२ ॥

अनुग्राहकत्वादिभेदेन नियतस्थितिप्रसवनिरोधावस्थासु कालस्य[3] व्यापारोऽविनाभावीति विश्वस्यै[4]तदायत्तत्वादात्मा सूत्रस्थानीयश्चेष्टाहेतुत्वाद् व्यापार एवाभेदेनासौ व्यवह्रियते ॥ १२ ॥

विश्वात्मत्वमेवास्य प्रतिपादयितुमाह —

मूर्तीनां तेन भिन्नानामाचयापचयाः पृथक् ।
लक्ष्यन्ते परिणामेन सर्वासां भेदयोगिना ॥ १३ ॥

---

१. 'पि च शा', २. 'द्धिक्षयल', ३. 'स्य व्यवहारो', ४. 'स्यैव त' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

प्राण्यप्राणिरूपाणां भावानां तेन कालेन परिणामकरणादानुपूर्व्या वृद्धिह्रासा विवेकेन लक्ष्यन्ते यौवनस्थाविरावस्थासु। भेदयोगिनेति संसर्गिक्रियाविशेषोपहितनानात्वेनेत्यर्थः। मूर्तिग्रहणेन नित्येषु कालकृतोपकाराभावमाह। प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां हि जन्मविनाशवत्यो मात्राः काले समायतन्ते ॥ १३ ॥

अन्वर्थेन नाम्नैव[1] कालो विश्ववैचित्र्यहेतुरित्याह —

जलयन्त्रभ्रमावेशसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः ।
स कलाः कालयन् सर्वाः कालाख्यां लभते विभुः ॥ १४ ॥

जलस्योद्धरणार्थं यन्त्रमरघट्टप्रायं, तस्य भ्रमः परिवर्तनं, तेनावेशस्तस्यैव क्षोभः, तत्तुल्याः परावर्तमानस्य कालस्य पुनः पुनर्वसन्तादिभावेनावृत्तयः, ताभिरयं विभुर्व्यापको नित्योऽपि कालयति[2] क्षिपति कलाः भावपर्यायाः समुत्सृजति स्वकारणेभ्यः प्रवर्तयतीति कालाख्यामन्वर्थां लभते। अनेनैतत् सूचयति — विश्वात्मैक एव परब्रह्माभिधानः सत्यो भावः। स एव नानाविधकार्यकारितयानन्तशक्तित्वेन व्यवह्रियते। तथाच क्रमिकांश्चक्रभ्रमवत्परावर्तमानान् भावान् प्रकाशयन् कालयति भूतानीति काल इत्युच्यते। स विभुः स्वतन्त्रः। अत एव 'स्वातन्त्र्यशक्तिः कालः' इति वाक्यपदीये सिद्धान्तितम् — 'अध्याहितकलां यस्य कालशक्तिमुपाश्रिताम्' इत्यत्र। इहापि च सिद्धान्तयिष्यति — 'शक्त्यात्मदेवतापक्षैर्भिन्नं कालस्य दर्शनमि'ति। यथा हि भ्रामको बाहुना जलयन्त्रं परिवर्तयति, तथा कालशक्त्या विभुर्भावानिति ॥ १४ ॥

प्रतिबन्धलक्षणापि कालप्रवृत्तिरभ्यनुज्ञयैवाक्षिप्तेति सर्वथा कालपारतन्त्र्यं निदर्शनोपन्यासेनाह —

प्रतिबद्धाश्च यास्तेन चित्रा विश्वस्य वृत्तयः ।
ताः स एवानुजानाति यथा तन्तुः शकुन्तिकाः ॥ १५ ॥

हेमन्तादिकालभेदापन्नेन साधनशक्तयः कालेन प्रतिबद्धास्ता एव वसन्तादिभावमनुप्राप्तः स एवोत्सृजतीति कालयतीत्युच्यते। तद् यथा — बृहत्पक्षिग्रहणोपायभूतान् सूक्ष्मपक्षिणस्तन्तुर्बन्धनसूत्रमेव प्रसारितं प्रवर्तयत्युत्सृजति, पुनस्तदेव सङ्कोचितं प्रतिबध्नाति। धीवरा हि पक्ष्यन्तराणां ग्रहणाय सूत्रप्रतिबद्धान् पक्षिणश्चेष्टयन्ति। तथाच ते सूत्रप्रतिबद्धास्तत्सङ्कोचविकासाभ्यां प्रतिबन्धोत्सर्गावनुभवन्ति, नतूच्छृङ्खला इवोड्डीय गन्तुं प्रभवन्ति, तथेच्छायां

१. 'क' घ. पाठः. २. 'ति विक्षि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgac

तन्तुनाकर्षणात् । एवं कालसूत्रप्रतिबद्धाः पदार्थाः सङ्कोचविकासलक्षणावुत्पत्तिध्वंसावनवरतमनुभवन्तीत्यर्थः । अतश्च कालप्रसेवकान्तर्गतं विश्वं प्राप्तकालं प्रसूयते, प्रसूतमवतिष्ठते, अवस्थितं कृतकरणीयं विनश्यति ॥ १५ ॥

कथंमित्यत्रैव क्रममाह —

विशिष्टकालसम्बन्धाल्लब्धपाकासु शक्तिषु ।
क्रियाभिव्यज्यते नित्या प्रयोगाख्येन कर्मणा ॥ १६ ॥

इह प्राणिनामुपभोगाय विश्वरचनाप्रपञ्च इति प्रलयपर्यवसानसमयेऽदृष्टवशात् परमाणुषु यथास्वं कार्यजानिकाः शक्तयोऽभिमुखीभवन्ति । दर्शनान्तरे प्रधाने वा मूलकारणे कार्योन्मुखशक्तिषु च नित्येषु मूलकारणेषु परस्परसंश्ले[1]षाय प्रयोगः प्रेरणाख्यः कर्मविशेषो जायते, येन सामान्यभूता प्रवृत्तिरिति पूर्वव्याख्यातसतत्त्वा सर्वभावगता नित्या क्रिया प्रकटीक्रियते । तथाच सव्यापाराणि कारणानि परस्परं संयुज्यन्ते ॥ १६ ॥

ततश्च —

जातिप्रयुक्ता तस्यां तु फलव्यक्तिः प्रजायते ।
कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्या शक्तिभिः सा नियम्यते ॥ १७ ॥

तस्यां नित्यायां क्रियायामभिव्यक्तायां सत्यां,

"कारणेषु फलव्यक्तिः कार्यव्यक्तिः प्रजायते ।
स्वाश्रयस्याभिनिष्पत्त्यै सा क्रियायाः प्रयोजिका ॥"

इति [3] जातेः प्रयोजकत्वमुक्तम् । नियतजातीयाभिसन्धानेन कार[2]काणां व्यापारोपपत्तेर्जातिः प्रयोजककर्त्री । सदसत्पक्षभेदेन दर्शनद्वयस्य पूर्वं प्रत्याख्यानादाह — कुतोऽप्यद्भुतया वृत्त्येति ।

"अत्यद्भुता त्वियं वृत्तिर्यदभागं यदक्रमम् ।
भावानां प्रागभूतानामात्मतत्त्वं प्रकाशते ॥"

इत्यत्र निर्णीतमेतत् । सा च जाता कार्यव्यक्तिः कारणशक्तिभिर्नियम्यते, येन तत्रैव तिष्ठति । तत्सम्बन्धितया च व्यवह्रियते । सदसत्पक्षयोरपि च कारणानां

---

१. 'षणाय', २. 'रणानां व्या', ३. 'त्तौ जा' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यापारस्य पराकरणात् स्वात्मनि कार्यस्य प्रतिष्ठापनं नियमोऽप्यद्भुताश्चर्यभूता वृत्तिः ॥ १७ ॥

अनन्तरं किं भवतीत्याह—

ततस्तु समवायाख्या शक्तिर्भेदस्य बाधिका ।
एकत्वमिव ता व्यक्तीरापादयति कारणैः ॥ १८ ॥

इह तन्तुषु पट इत्यादीहप्रत्ययहेतुः समवायः पारतन्त्र्यसाम्यात् पूर्वं शक्तित्वेन व्यवस्थापितः। स नियमानन्तरं कार्यकारणयोर्भेदं तिरोधापयति। यत एकत्वमिवात्र भासते। तथाच केचित् कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नेच्छन्ति। भेदप्रत्ययविषयेभ्योऽभेदप्रत्ययविषयस्यावयविनोऽवयवेभ्यो वस्तुतो भेदान्नैकत्वमिति इवशब्दः ॥ १८ ॥

एवं प्रतिष्ठितायां कार्यव्यक्तौ —

अथास्मान्नियमादूर्ध्वं जातयो याः प्रयोजिकाः ।
ताः सर्वा व्यक्तिमायान्ति स्वच्छे छाया इवाम्भसि ॥१९॥

अथेति समुच्चये, ऊर्ध्वशब्देनानन्तर्यस्योक्तत्वात् । कारणशक्तिभिर्यदा व्यक्तिः स्वात्मनि नियमिता तदनन्तरं निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वात् कार्यव्यक्तिर्जातैव स्वजात्या सम्बध्यते प्रयोजिकया । निष्ठोत्तरकालं तु क्षणान्तरे रूपादिगुणोपजनाद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् संयुक्तसमवायेन रूपिद्रव्यसमवायाज्जातयः प्रकाशन्ते। तद् यथा निर्मले जले वृक्षादीनां छाया प्रतिबिम्बः जलाभेदेन, एवं व्यक्तिभिरैकात्म्यमिव प्राप्ता जातयोऽपि गृह्यन्त इति दृष्टान्तसाम्यम् । सर्वा इति सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादयः ॥ १९ ॥

अतोऽनन्तरं गुणानामुत्पत्तिमाह—

कारणानुविधायित्वादथ कारणपूर्वकाः ।
गुणास्तत्रोपलभ्यन्ते स्वजातिव्यक्तिहेतवः ॥ २० ॥

कारणानुविधायित्वेन पूर्वं कारणोत्पत्तेः पश्चात् कार्योत्पत्तिमाह । तेनैकस्मिन् क्षणे निर्गुणैव कार्यव्यक्तिः । ततोऽवयवगुणेभ्योऽसमवायिकारणेभ्यः स्वावयविसमवायिकारणसहितेभ्योऽवयविनि रूपाद्युत्पत्तिः। उत्पन्नाश्च रूपादयः स्वजातीं[1] रूपत्वादिकाः समभिव्यञ्जयन्ति । अदृष्टवशात् परमाणुषु क्रियोत्पन्ना[2] पूर्वदेशसंयोगविभागविनाशपूर्वकं परस्परोपश्लेषेण द्व्यणुकादिप्रक्रमेण भोगसा-

१. 'तीयरू' ग. पाठः. २. 'पपन्ना' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धनान् पदार्थानुत्पादयतीति पिण्डितार्थः । अत्र च सर्वत्र क्रमाख्या कालशक्तिः सव्यापारेत्यभ्युनुज्ञेयम् ॥ २० ॥

कालकृता जन्मपर्याया भावानां व्याख्याताः । इदानीं स्थितिं व्याचष्टे —

आश्रयाणां च नित्यत्वमाश्रितानां च नित्यता ।
ता व्यक्तीरनुगृह्णाति स्थितिस्तेन प्रकल्पते ॥ २१ ॥

यासां तावत् कार्यव्यक्तीनां नित्या आश्रयाः कारणानि, तासां कारणविनाशपूर्वकस्य विनाशस्याभावादवस्थितत्वम् । अतश्च परमाण्वादीनां कारणानां नित्यत्वं कर्तृ ताः कार्यव्यक्तीरुपकरोति, स्थापकत्वेनावस्थापनात् । अन्यथाधारविनाशान्नावतिष्ठेरन् । अनित्याश्रयाणामपि कार्यव्यक्तीनामाश्रितानां जातीनां नित्यत्वादविनाशकारणमवस्थानं स्वजातिभिरेवानुगृह्यते, तावन्तं कालं नियतजातीयतयावस्थानसम्भवात् । अन्यथाधेयानां सामान्यानामपाये द्रव्याण्यव्यवहार्यत्वादस्थितकल्पानि स्युः ॥ २१ ॥

इत्थं चोत्पत्तिरिव स्थितिरपि पराधीनेत्याह—

अनित्यस्य यथोत्पादे पारतन्त्र्यं तथा स्थितौ ।
विनाशायैव तत् सृष्टमस्वाधीनस्थितिं विदुः ॥ २२ ॥

कारणं विनोत्पत्त्यभावाद् यथासौ तत्परतन्त्रा, तथा कारणावष्टम्भमन्तरेण स्वतःस्थित्यभावात् कृतकमुत्पत्त्यनन्तरमेव प्रध्वंसमियादिति विनाशायैव तत् सृष्टं स्याद्, नार्थक्रियार्थमित्यर्थः । तन्मा भूदस्यापार्थकं जन्मेति कारणायत्तस्थितिकं तन्मन्यन्ते वैशेषिकाः ॥ २२ ॥

ननु क्रमयौगपद्याभ्यां स्थिरार्थक्रियानुपपत्तेरन्ते विनाशदर्शनात् तत्रापेक्षाभावात् कृतकः सन्नित्येव विनश्यतीति स्थित्यभाव इत्याशङ्क्याह —

स्थितः संसर्गिभिर्भावैः स क्रियास्वनुगृह्यते ।
नैषां सत्तामनुद्गृह्य वृत्तिर्जन्मवतां स्मृता ॥ २३ ॥

संसर्गिभिः सहकारिभिः अनुगृहीतो भावोऽर्थक्रियासु योग्यः । न ह्येकं किञ्चन जनकं, सामग्रीतः क्रियासिद्धिरित्येषां संसर्गिणां सहकारिणां सत्त्वमस्वीकृत्य कार्ये वृत्तिर्व्यापारो नास्ति जातानां भावानाम् । तदेवं क्रमभाव्यनेककार्यकर्तृत्वं तत्तत्सहकारिप्राप्तौ स्थितिलक्षणमुपपद्यते । तथाच स्थितिपर्यन्ताभ्य-

---

१. 'णां त्वनि', २. 'वात्र न गृ', ३. 'स्थितिरस्यार्थ', ४. 'स्व' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

नुज्ञोपपत्तिः । यत्तु सहकारिणः किं कुर्वन्ति इति चोद्यते, तत्र सहकरणमेव सहकारार्थोऽतिशयादेरन्यत्र विचारितत्वाद् यथाप्रतीति स्थिरत्वं समर्थितं तद्वादिभिः ॥ २३ ॥

इदानीं प्रतिबन्धलक्षणकालवृत्तिं व्याचष्टे —

जराख्या कालशक्तिर्या शक्त्यन्तरविरोधिनी ।
सा शक्तिं प्रतिबध्नाति जायन्ते च विरोधिनः ॥ २४ ॥

जीर्यते भावोऽनयेति जरा नाम कालस्य शक्तिः प्राण्यप्राणिसाधारणयौवनादिशक्त्यन्तरप्रतिबन्धिनी कार्यव्यक्तीनां कालान्तरपरिवासावधृतार्थक्रियासु सामर्थ्यं विघ्नयति । ततश्च सामर्थ्यविरोधिनोऽवस्थाविशेषाः प्राण्यप्राणिषु प्रज्ञामान्द्यशोषाद्यः प्रादुर्भवन्ति । यतः प्रध्वंसः प्रत्यासन्न इति लक्ष्यते ॥ २४ ॥

एवं जरसाधिष्ठिते भावे,

प्रयोजकास्तु ये भावाः स्थितिभागस्य हेतवः ।
तिरोभवन्ति ते सर्वे यत आत्मा प्रहीयते ॥ २५ ॥

(यैः ? ये) प्रवर्तिताः स्वकार्ये भावाः संसर्गिभिः सहकारिभिः स्थित्यंशहेतवः, ते सर्वेऽस्य जरसाधिष्ठितस्य कृतघ्ना इव सहोषिता अपि निवर्तन्ते । तेषु निवृत्तेषु कृतकरणीयस्यास्य भावस्य स्वरूपं प्रच्यवते ॥ २५ ॥

न तु विनाशकारणैरस्य किञ्चित् क्रियत इत्याह —

यथैवाद्भुतया वृत्त्या निष्क्रमं निर्निबन्धनम् ।
अपदं जायते सर्वं तथास्यात्मा प्रहीयते ॥ २६ ॥

जन्मनि सदसत्पक्षभेदेन पूर्वं कारणव्यापारस्य व्युदासादविभावितत्त्व[२]मविद्यमानकारणभूतनिबन्धनम् अत एव कारणव्यापाराभावात् पौर्वापर्येणांशांशिकयानिष्पत्तेरक्रमं विश्वमाजायमानमुपलक्ष्यत इति पूर्वमेव विवर्तचिन्तायां निर्णीतमेतत् । एवं[३] विनाशेऽपि क्रियमाणतायां भावतापत्तेर्निर्निबन्धनमेव प्रहाणं कालपरिवासाधीनं भावानामित्यर्थः । तदेवं सर्गस्थितिप्रलया(नाम ? नां) कालकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञावशेन सम्भव इति विश्वात्मनः कालस्य व्यापारोऽत्र सर्वत्रेति निर्णीतम् । तदुक्तं —

"प्रत्यवस्थं तु कालस्य व्यापारोऽत्र व्यवस्थितः ।"

इति ॥ २६ ॥

---

१. 'बाधाव' २. 'पि', ३. 'ध' ग. पाठः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इदानीं परमपि कालानु(मा)नहेतुमाह —

क्रिययोरपवर्गिण्योर्नानार्थसमवेतयोः ।
सम्बन्धिना विनैकेन परिच्छेदः कथं भवेत् ॥ २७ ॥

इह क्रिया तावदनेकक्षणसमाहारात्मिका युगपत् क्षणानामभावात् सक्रमेति कालशक्त्यनुगृहीतैव । सर्वः क्रमो हि कालधर्मः । द्वयोश्च क्रिययोरुदयानन्तरध्वंसित्वे समानेऽपि चिरेण कृतं क्षिप्रं कृतमिति विलक्षणः परिच्छेदो विनैकं सम्बन्धिनमुपाधिभूतं नावकल्पते । नानार्थसमवेतयोरित्यनेनाश्रयभेदात् क्रियाभेदमाह । ततश्च नैकक्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः । पटश्चिरेण कृतो घटश्चिरेण कृत इत्याश्रयभेदेऽप्यनुवृत्तेः । क्रियाया भिन्नाश्रयसमवेताया भेदे सति तदनुपपत्तेः । अत एव न कार्यद्रव्यनिमित्तोऽयं व्यपदेशः, कार्यद्रव्यस्य भेदादभिन्नव्यपदेशहेतुत्वानुपपत्तेः । नच कारकादि निमित्तमत्र, तस्यापि भेदस्यानुवृत्तेः । तस्माद् यदत्र निमित्तं स कालः । सोऽपि चेद् भिन्नो नासावनुवृत्तः प्रत्ययः स्यादित्युक्तमेकेनेति । एको हि साधारण्यात् कालोऽनुवृत्तं प्रत्ययं जनयति ॥ २७ ॥

यद्येवं विलक्षणश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशः कुत इत्याशङ्क्याह—

यथा तुलायां हस्ते वा नानाद्रव्यव्यवस्थितम् ।
गुरुत्वं परिमीयेत कालादेवं क्रियागतिः ॥ २८ ॥

सुवर्णरजतादिद्रव्यसमवेतं गुरुत्वमेक एव तुलादण्डो रेखासूत्रसम्बन्धोपहितभेदो यथा पलादिभावेन परिच्छिनत्ति, तथा कालोऽपि स्वशक्तियोगाद् वैश्वरूप्यमनुभवन् निमेषादिक्रियाभेदोपहितनानात्वं क्रियासन्तानं चिराचिरादिभावेन परिमिमीते । अभ्यासातिशयवतां हस्तो द्रव्याणां गुरुत्वविशेषं परिच्छिनत्तीति सोऽपि दृष्टान्तः । यथासौ हस्तः, एवं निरुपाधिरेक एव स्वसामर्थ्यात् कालः क्रियागतं भेदं परिच्छिनत्ति ॥ २८ ॥

एवं चैकः स कालः—

जहाति सहवृत्ताश्च क्रियाः स समवस्थिताः ।
व्रीहिर्यथोदकं तेन हायनाख्यां प्रपद्यते ॥ २९ ॥

अवस्थिते एकस्मिन्नेव काले नानाविधाः क्रियास्तत्सहचारिण्योऽप्यन्ते । अतः स कालो हायनाख्यां संवत्सरपर्यायां प्रपद्यते । जहाति क्रिया इति हायनः । तद्यथा— व्रीहिर्बीजभूतं सहावस्थितमुदकमपजहद्धायन इति व्यप-

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

दिश्यते। अत एव 'हश्च व्रीहिकालयोः' (३.१.१४८) इति सूत्रकारेणोपमागर्भं सहैव व्युत्पत्तिरनुशिष्टा। यथा जलैर्व्रीहिः सहावस्थितैरुपक्रियते, तथा कालोऽपि क्रियाभिः सहकारिणीभिः भावानुपकरोतीति, औपाधिकोऽस्य भेदो मुख्यस्त्वभेदः ॥ २९ ॥

यदि व्यवस्थित एकः कालः, कथमस्य क्रमरूपतेत्याह —

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां वृत्तिर्या तस्य शाश्वती।
तया विभज्यमानोऽसौ भजते क्रमरूपताम् ॥ ३० ॥

कस्याश्चित् क्रियायाः साधनशक्तीनां व्यापारविघाते प्रतिबन्धः। तद्विपर्ययोऽभ्यनुज्ञा। ताभ्यामुपलक्षिता कालस्य नित्या प्रवृत्तिर्भावेषु। सततपरिणामिषु हि भावेषु किञ्चिदाजायते किञ्चिदपक्षीयते इति नियतमेतत्। तथाच कार्यनिवेशी क्रमः काले समारोप्यते, न त्वसौ तत्र भाविक इत्यर्थः। क्रियाधर्मो हि मुख्यः क्रमस्तदन्यत्रोपचरितः। पौर्वापर्यं हि पूर्वापरेषु वस्तुषूपाधिभूतं लक्ष्यते नतु स्वतन्त्रम्। एवं यौगपद्यमपि क्रमविरोधी धर्मः कार्यगतः काले समारोप्यते॥ ३० ॥

समविषमरूपतापि कालस्योपचरितेत्याह —

कर्तृभेदात् तदर्थेषु प्रकर्षापचयौ[1] गतः।
समत्वं विषमत्वं वा स एकः प्रतिपद्यते ॥ ३१ ॥

इह यदानुष्ठातारः श्रुतिस्मृतिनिबन्धनमाचारमनुतिष्ठन्ति, तदा प्रकर्षमासादयन् कालः स एवैकः कृतादिर्व्यपदिश्यते। शुभसमाचाराधिकारिबाहुल्यादभिन्न इत्यर्थः। तदर्थकर्तृसाध्यः समाचारः। यदा तु कर्तारो विश्रृङ्खला यथावत्समाचारमुल्लङ्घयन्ति, तदा समाचारा(द?)पकर्षादपचयप्राप्तः कलिप्रभृतिर्विषमः कालोऽभिधीयते। तदयमेकोऽप्यनुष्ठातृभेदाद् विभागमासादयति कालः ॥ ३१ ॥

अन्यदप्यध्यारोपितं कालस्य विभागमाह —

क्रियाभेदाद् यथैकस्मिंस्तक्षाद्याख्या प्रवर्तते।
क्रियाभेदात् तथैकस्मिन्नृत्वाद्याख्योपजायते ॥ ३२ ॥

तक्षणायोविकरणादिक्रियाविशेषोपकल्पिता तक्षायस्कारादिसंज्ञा यथैकस्यैव कर्तुः प्रवर्तते, तथा विशिष्टपुष्पादिप्रसवलक्षणक्रियाभेदादेकस्यापि

1. 'प्रचयाप' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कालस्य वसन्तादिभेदेन समाख्या जायते । आदिग्रहणात् सितासितपक्षव्यपदेशोऽहोरात्रव्यपदेशः प्रदोषप्रत्यूषव्यपदेशश्च यथायथं क्रियाभेदोपहितो गृह्यते ॥ ३२ ॥

अन्योऽपि कालभेदोऽध्यारोपितो भवतीत्याह —

आरम्भश्च क्रिया चैव निष्ठा चेत्यभिधीयते ।
धर्मान्तराणामध्यासभेदात् सदसदात्मनः ॥ ३३ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसदात्मा पदार्थः । उत्पन्नस्तु सदात्मा । तस्य बुद्ध्यैकत्वेन वस्तुरूपतया स्वीकारे सति विलक्षणधर्मभेदवशादारम्भादिकालो भेदेन व्यवह्रियते । तथाहि बुद्ध्याभिसन्धाय पदार्थरूपं योग्यसाधनोपार्जनमारम्भकालः । उपार्जितसाधनस्य करणं क्रियाकालः । कर्तव्यस्य समाप्तिर्निष्ठाकालः । तदेवं यथाकालं धर्मभेदकल्पनयारम्भादिकालप्रविभागः ॥ ३३ ॥

स च सर्वत्र समान इत्याह —

यावांश्च द्व्यणुकादीनां तावान् हिमवतोऽप्यसौ ।
नह्यात्मा कस्यचिद् भेत्तुं प्रचेतुं वापि शक्यते ॥ ३४ ॥

अवयविनां निरंशत्वादारम्भादिकालः सर्वेषां समानः । अवयवास्तु ततोऽर्थान्तरम् । परिमाणमपि च गुणोऽन्य एवावयविन इति न तद्भेदे तस्य रूपं प्रचेतुमपचेतुं वा शक्यते । तस्मादवयविमात्रस्य कार्यद्रव्यस्य समानत्वान्न तद्वशेनाल्पपरिमाणानां महापरिमाणानां चारम्भादिकालो विशिष्यते, अपि त्ववयविव्यतिरिक्तधर्मान्तरवशेनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदाह —

अन्यैस्तु भावैरन्येषां प्रचयः परिकल्प्यते ।
शनैरिदमिदं क्षिप्रमिति तेन प्रतीयते ॥ ३५ ॥

अल्पपरिमाणमहापरिमाणानामवयविनामन्यैर्व्यतिरिक्तैरेवावयवैर्बहुभिः प्रचयोऽल्पैरपचयश्च परिकल्प्यतेऽध्यारोप्यते । तथाच बह्ववयवोऽवयवी शनैर्निष्पद्यते, अल्पावयवस्तु क्षिप्रमित्यारम्भादिकालस्तत्र विलक्षणोऽवधार्यते । समुदायतिरोहितभेदत्वादवयवधर्मैरवयविनो व्यपदेशः, नतु भावतः कालो भिद्यतेऽवयविनाम् ॥ ३५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

यतः —

असतश्च क्रमो नास्ति स हि भेत्तुं न शक्यते ।
सतोऽपि चात्मतत्त्वं यत् तत् तथैवावतिष्ठते ॥ ३६ ॥

उत्पत्तेः पूर्वमसन् भावः । तस्य निःस्वभावत्वात् पौर्वापर्येण विभागाभावात् क्रमो नास्ति । उत्पन्नस्यापि विद्यमानस्य तेनैव प्रकारेणाशक्यभेदत्वेन स्वरूपस्यावस्थानादविद्यमानः क्रम इति बुद्ध्यानुसन्धाने न क्रमव्यवहारः सदसतोरित्यर्थादभिहितं भवति । भेदाश्रयो हि क्रमः । स च भेदः पदार्थस्योत्पद्यमानावस्थस्य तत्त्वतः सदसदवस्थाद्वयरूपस्य प्रत्यवस्थमसंभवीति तत्सङ्कलनया पूर्वापररूपताध्यारोपः । एवं प्रथम एव क्रमः काल्पनिक इति सर्वस्तथारूपो न मुख्यः ॥ ३६ ॥

न केवलं क्रियाभेदनिमित्ताः काले एकस्मिन्नृत्वाद्याख्याः प्रवर्तन्ते, यावद् भूतादिव्यपदेशा अपीत्याह —

क्रियोपाधिश्च सन् भूतभविष्यद्वर्तमानताः ।
एकादशभिराकारैर्विभक्ताः प्रतिपद्यते ॥ ३७ ॥

उत्पन्नध्वस्ता यदा क्रिया भवन्ति, तदा तदुपाधिः कालो भूत इति व्यपदिश्यते । यदा तु सन्निहितसाधनाः सम्भाव्यमानोदयाः क्रियाः, तदा तदुपाधिः कालो भविष्यत्तां प्रतिपद्यते । प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपाधिस्तु वर्तमानसंज्ञः । ते च भूतादयः कालविभागाः पुनरवान्तरभेदैनैकादशधा भवन्ति ॥ ३७ ॥

कथमित्याह —

भूतः पञ्चविधस्तत्र भविष्यंश्च चतुर्विधः ।
वर्तमानो द्विधाख्यात इत्येकादश कल्पनाः ॥ ३८ ॥

भूतसामान्यं विशेषेभ्यो व्यावृत्तेरेको भूतभेद इति गण्यते । तथा चोक्तं 'सामान्यमपि यथा विशेषस्तद्वदि'ति । अद्यतनो द्वितीयो भूतभेदः । अनद्यतनस्तृतीयः । अद्यतनानद्यतनसमुदायस्ताभ्यामन्यत्वाच्चतुर्थः । परोक्षस्त्वनद्यतनभेदो न भूतभेद इति न पृथग् गण्यते । यस्तु भविष्यन्नप्यतिदेशाद् भूतकार्याणि लभते, स पञ्चमो भूतभेदोऽध्यारोपितभूतभावो गौणः । भविष्यत्सामान्यमद्यतनोऽनद्यतनोऽद्यतनानद्यतनसमुदायश्चेति चत्वारो भविष्यद्भेदाः ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यस्तु अनद्यतनवत् प्रतिषेधाद् भविष्यत्सामान्यकार्याणि प्रतिपद्यते, सोऽनद्यतनोऽपि शास्त्रव्यवहारो भविष्यत्सामान्यमेव । मुख्यो वर्तमान(तः क.... च ? एकः । अमुख्य)भूतस्तु योऽतिदिष्टवर्तमानभावः, 'वर्तमानसामीप्ये —' (३. ३. १३१) इति भूतभविष्यतोश्च, स द्वितीयः । तदेते शास्त्रकार्यप्रविभागार्थं कालस्य भेदाः कल्पिताः, न त्वसावियत्संख्यः । एवं त भेदत्वात् क्रिय ...... (?) भूतादिभेद उक्तः ॥ ३८ ॥

क्रिया चातीता, विद्यमाना कथं भूतव्यपदेशं काले समर्पयेदित्याशङ्क्याह —

काले निधाय स्वं रूपं प्रज्ञया यन्निगृह्यते ।
भावास्ततो निवर्तन्ते तत्र सङ्क्रान्तशक्तयः ॥ ३९ ॥

क्रियया निर्वर्तितां ....र्थाद् व्यतीताः इति भण्यते व्यपगतस्वरूपाः । तत्र यत् तेषां वर्तमानावस्थायां बुद्ध्या स्वरूपं गृहीतं, तत् स्थायिनि काले स्वाधारे समर्प्य व्ययन्ते, यतोऽनुभूताः स्मर्यमाणावस्था जायन्ते । तथाचातीतेऽध्वनि सङ्क्रान्तशक्तयो व्यवहारं स्वात्मनुपतन्ति । एतदुक्तं भवति — भावोपाधितया कालतत्त्वं प्रख्यायते । भावाश्चानुभूतौ स्मर्यमाणावस्थास्तस्य भूतव्यपदेशमेव स्वोपाधितया कल्पयन्ति । तथाचाभूद् घट (इति ?) इत्यादिव्यवहारः । अतश्चैतदेव कालसद्भावावेदकं लिङ्गम्, असत्यर्थे तद्व्यवहारानुपपत्तेः ॥ ३९ ॥

कालसङ्क्रान्तरूपत्वेऽभूदित्यादिव्यवहारात् कालसिद्धभविष्यद्व्यपदेशोऽपि कथमित्याह—

भाविनां चैव यद्रूपं तस्य च प्रतिबिम्बकम् ।
सुनिर्मृष्ट इवादर्शे काल एवोपपद्यते ॥ ४० ॥

समर्थहेतुसन्निधानसमये सम्भावितोत्पत्तीनां पदार्थानां यद्रूपं बाह्यं, यच्च तस्य बाह्यस्य रूपस्य बुद्धौ निश्चितं प्रतिबिम्बरूपं, तदाकारस्तयोर्द्वयोर्दृश्यविकल्प्ययोरेकत्वाध्यवसायात् स्थायिनि काले समारोहस्तत्र सङ्क्रान्तशक्तित्वमिति तदध्यारोपात् काले भविष्यत्त्वमध्यवसाय बाह्येषु भावेषु तदुपाधि तद् व्यवह्रियते । यथा निर्मलतले दर्पणे रूपप्रतिबिम्बमवसाय नियतरूपनिश्चय इत्यर्थः । कालादिप्रसेवकान्तर्गता एव पदार्थाश्चकासतीत्यादर्शसाम्यम् ॥ ४० ॥

एवञ्च कालसङ्क्रान्तरूपत्वाद् भावानामजस्रपरिणाम इत्याह —

तृणपर्णलतादीनि यथा स्रोतोऽनुकर्षति ।
प्रवर्तयति कालोऽपि मात्रा मात्रावतां तथा ॥ ४१ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

नदीप्रवाहो यथा तृणादीनि कानिचित् प्रेरयति स्वस्थानात् प्रच्यावयति, कानिचित् पुनराक्षिप्य तत्स्थाने निवेशयति, एवमज(स्त्रप्र)वृत्तिः कालो भावानाक्षिप्याक्षिप्योत्सृजति, उत्सृष्टानां च धर्मपरिणामान् वर्तयति ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तान्तरेणैतदेव द्रढयति—

आविश्येवानुसन्धत्ते यथा गतिमतां गतीः ।
वायुस्तथैव कालात्मा विधत्ते क्रमरूपताम् ॥ ४२ ॥

यथा प्राणाख्यो वायुः शरीरिणामन्तरवयवसन्धिष्ववस्थितो गमनागमनादिचेष्टाः साधयति, तथा कालात्मापि भावानामात्मन्यनुप्रविश्य प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां निमज्जनोन्मज्जनपौर्वापर्यलक्षणं प्रवर्तयति ॥ ४२ ॥

ततश्चेदं सिध्यतीत्याह—

अयनप्रविभागश्च गतिश्च ज्योतिषां ध्रुवा ।
निवृत्तिप्रभवाश्चैव भूतानां तन्निबन्धनाः ॥ ४३ ॥

दक्षिणायनमुत्तरायणमिति कालकृतमर्यादायत्तः प्रविभागः । नक्षत्राणां च नियता गतिरुदयादिरूपा कालमनुपतति । महाभूतानां च सर्गप्रलयसमये जन्मविनाशावाविर्भावतिरोभावलक्षणौ कालायत्ताविति सर्वोपकारी कालो विश्वात्मेत्युच्यते ॥ ४३ ॥

ज्योतींषि नक्षत्रपर्यायाणि कालप्रविभागरूपाणि, नान्यत् तत्त्वमित्याह —

मात्राणां परिणामा ये कालवृत्त्यनुयायिनः ।
नक्षत्राख्या पृथक् तेषु चिह्नमात्रं तु तारकाः ॥ ४४ ॥

विशिष्टकालसम्बन्धवशेन ये भूतानां विशिष्टाः परिणामास्ते पृथक् पृथक् प्रविभक्ता .... नक्षत्रसंज्ञाः प्रतिपद्यन्ते । तथाहि — चन्द्रमसा योगे पुष्यादीनां यो भावो जातः स तद्व्यपदेशं लभते, तिष्यः पुनर्वसुर्वा माणवक इति । अत एवात्र जातप्रत्ययस्यादर्शनमन्वाख्याय ....
.... र्थाभिधानं शब्दानां व्युत्पाद्यते । तेन विशिष्टकालोपजातः पदार्थः तिष्यादिव्यपदेश्य इति भावतो मात्रापरिणाम एव नक्षत्रोपाधिः कालः । पृथग्ग्रहणात् कालस्यापि नक्षत्रसमाख्या कृत्तिका रोहिणीत्यादि । स हि कालभोगो भावेषूपाधिर्जनितक्रियामुखेन ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

तस्यैव तु ज्ञापकानि ज्योतींषि, नतु तावदेव नक्षत्रस्य रूपं, चन्द्रमसा योगे तदुपपत्तेः ॥ ४४ ॥

यथाच नियतकालविशेषो ज्योतीरूपैश्चिह्नैः कार्यभूतैर्ज्ञाप्यते, तथान्यैरपीत्याह—

रुतैर्मृगशकुन्तानां स्थावराणां च वृत्तिभिः ।
छायादिपरिणामैश्च ऋतुधामा निरूप्यते ॥ ४५ ॥

ऋतवो धाम स्थानं यस्य तदात्मकत्वेन प्रतिभासात् कालाख्या हि स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मणो वसन्तादिभेदेन प्रविभक्ता चकास्ति । यथाचासौ नियतऋतुभेदः पुंस्कोकिलादिकूजितवशेन नवनवकिसलययोगेन सूर्यादिसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणच्छायातपादिभेदेन लतावतानप्रसूनविशेषेण चावधार्यते । तथाहि —

''सुगन्धिकुसुमामोदमत्तषट्पदनिर्भरः ।
पुंस्कोकिलरवाकीर्णवनोद्देशो विभाव्यते ॥
मधुर्मधुरझंकारसुखमारुतसङ्गमः ।
प्रबोधितप्रियाबाहुमञ्जरीसक्तवल्लभः ॥
मल्लिकामोदरुचिरो घर्मार्त +++++ ।
प्रकम्पिपवनाशुष्कलताकुसुमसञ्चयः ॥
शुष्यदास्यपिपासार्तप्राणिसङ्कुरगह्वरः ।
प्रतप्तपांसुनिचयो ग्रीष्मः सोष्मा विभाव्यते ॥
प्रशान्तातपसञ्चारा नीरदाच्छादिताम्बराः ।
जलाप्लावितभूभागाः सञ्चारविषमाः क्वचित् ॥
मयूरकेकारवपूरिताशा लतागृहान्तःस्थितकामिसंघाः ।
उत्कण्ठितप्रोषितदत्तकम्पा वर्षा विभाव्यन्त इह क्रमेण ॥
हंसानां निनदेन पद्मनिचयैर्लक्षाद्रवोद्भासिभि-
नैर्मल्येन दिशां विशुद्धधवलैरभ्रैर्नभोलाञ्छनैः ।
शालीनां परिपाकशोभिवपुषा हृद्यैर्मृगाणां गतैः
संभाव्या शरदभ्रमुक्तविमलव्योमस्फुरत्तारका ॥
प्रसूनैस्तत्रत्यैर्दिशि दिशि चकासद्भिरमलै-
र्जडिम्ना सन्नाङ्गैः पशुभिरथ काकैर्वनगतैः ।

K

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jal

निशानां विस्तारैरभिमततमैः कान्तमनसां
हिमैर्हेमन्ताख्यः समय इह लक्ष्यः स्फुटवपुः ॥
हिमप्रपातस्थगितोऽत्र मार्गो विशीर्णपर्णः शिशिरोऽपि लक्ष्यः ।
शीतार्तसीदच्छकुनिप्रकाण्डो नीहारधारावृतभूमिपृष्ठः ॥
प्रफुल्लकुन्दप्रकरप्रचारस्तुषारसङ्घातविभेददक्षः ।
वहत्यजस्रं शिशिरो नभस्वान् यत्राभितः स्फीततरुप्रकर्षः" ॥ ४५ ॥

इदानीमद्वैतवादेऽपि कालोपयोगं भावानामाह —

निर्भासोपगमो योऽयं क्रमवानिव दृश्यते ।
अक्रमस्यापि विश्वस्य तत् कालस्य विचेष्टितम् ॥ ४६ ॥

सम्बन्धसमुद्देशे प्रदर्शितदिशाक्रमं ब्रह्मविवर्तरूपं विश्वम् । तस्य यदिदं क्रमेणावभासनं, तत् कालशक्तिकृतप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यम् । कालाख्या हि ब्रह्मशक्तिरविद्यैव क्रमावभासकारितया जीवात्मसु सफलेति ब्रह्मकाण्ड एव निर्णीतम् । एष तावत् प्रथमः कालव्यापारोऽत्र क्रमावभासः ॥ ४६ ॥

तदनन्तरोऽपि कालभेद औपाधिक इत्याह —

दूरान्तिकव्यवस्थानमध्वाधिकरणं यथा ।
चिरक्षिप्रव्यवस्थानं कालाधिकरणं तथा ॥ ४७ ॥

दूरोऽयमध्वा निकटोऽयमिति कर्तृगतिभेदेनाध्वनि व्यवस्था, नतु मार्गभेदोऽत्र कश्चित् । य एव हि मन्दगतीनां दूरः, स एव चतुरचेष्टानामासन्नोऽध्वा । एवं स्थायिन्यपि काले प्रचितसन्तानक्रियोपाधिः चिरमिति व्यवस्थानम् । अपचितसन्तानक्रियोपाधिः क्षिप्रमिति ॥ ४७ ॥

इदानीं पूर्वोक्तोऽपि भूतादिभेदः कालस्य क्रियोपाधिः विशेषमत्र वक्तुं पुनः प्रतिपाद्यते —

तस्याभिन्नस्य कालस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ।
भेदा इव त्रयः सिद्धा याँल्लोको नातिवर्तते ॥ ४८ ॥

अभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वाल्लोके त्रयो भेदा इव, परमार्थत एकत्वात्, क्रियोपाधयः प्रसिद्धाः तस्य भूतभविष्यद्वर्तमानाख्याः । क्रियाव्युपरमे भूतः, सम्भावितायां क्रियायां भविष्यन्, क्षणप्रवाहरूपेण प्रवर्तमानायां तस्यां वर्तमानः । मुख्य एवायम् ॥ ४८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

कथमस्य भेदो न भवतीत्याह —

एकस्य शक्तयस्तिस्रः कालस्य समवस्थिताः ।
यत्सम्बन्धेन भावानां दर्शनादर्शने सताम् ॥ ४९ ॥

कार्यभेदे कारणभेदानुमानं, शक्तिभेदादेव च कार्यभेदोपपत्तेः । कालाख्यस्य जगत्कारणस्य मुख्यो भेदो नास्ति । तथाहि — वर्तमानशक्तिसम्बन्धेन भावानां सतामेवाभिव्यक्तिर्जन्म । अतीतानागतकालशक्तिसम्बन्धेन तु सतामेव तिरोभावोऽदर्शनमनभिव्यक्तिर्विनाशः प्राक्प्रध्वंसाभावरूप इति शक्तिभेदात् कार्यभेदोपपत्तौ कालभेदकल्पना निर्निमित्ता ॥ ४९ ॥

दर्शनादर्शने एव शक्तिप्रविभागेन विभजति —

द्वाभ्यां स किल शक्तिभ्यां भावानां वरणात्मकः ।
शक्तिस्तु वर्तमानाख्या भावरूपप्रकाशिनी ॥ ५० ॥

अतीतानागतशक्तिभ्यां वरणं तिरोधापनं भावानां सतां कालः करोति । वर्तमानशक्त्या दर्शनं भावरूपप्रकाशनम् ॥ ५० ॥

ननु यथानागतशक्तिकृतावरणानां पुनरभिव्यक्तिर्वर्तमानशक्तिसम्बन्धो दृश्यते, तथातीतशक्तिकृतावरणानामपि कथं न भवतीत्याशङ्क्याह —

अनागता जन्मशक्तेः शक्तिरप्रतिबन्धिका ।
अतीताख्या तु या शक्तिस्तया जन्म विरुध्यते ॥ ५१ ॥

जन्मसहचरिताया वर्तमानशक्तेरनागतशक्तिरविरोधिनी प्रतिबन्धं न करोत्युदये । स्वकाले हि तया सा प्रतिबद्धा । समर्थहेतुसम्पाते तु वर्तमानशक्तेरुदयानुकूल्यमनागतशक्तिर्भजते । यस्य हि कालान्तरे वर्तमानता, स एवानागतः कथ्यते । अतीतशक्त्या तु जन्मशक्तिर्वर्तमानाख्या विरुध्यत एव । नहि मृतस्य पुनर्जन्मेति नातीतेऽध्वनि पतितमाविर्भवति वस्तु ॥ ५१ ॥

ननु च शक्तिमदाश्रिताः शक्तयः शक्तिमानिव सदा संनिहिता इति सदैव तद्योगे भावानां युगपद् विरुद्धरूपदर्शनादर्शनप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह —

तमःप्रकाशवत् त्वेते त्रयोऽध्वानो व्यवस्थिताः ।
अक्रमास्तेषु भावानां क्रमः समुपलभ्यते ॥ ५२ ॥

भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यास्त्रयः कालविभागा अध्वान इवाध्वानः । यथाह्यध्वसु गन्तारो गमनागमनादिप्रबन्धं वर्तयन्ति, तथैतेषु भावाः परिणाममनुभवन्तो

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Ja

गतागतप्रबन्धमुपरचयन्ति। भविष्यदध्वनि य एव स्थितः, स एव वर्तमानाध्वनि पतित्वातीतेऽध्वनि पुनः पतति। तथाच त्रैयध्विकाः पदार्थाः परिणामवादिभिरभ्युपगम्यन्ते। यदुक्तं पातञ्जले—'धर्मास्त्र्यध्वान' इति। यद्यपि चैते त्रयः शक्तिविशेषाः कालात्मन्यक्रमा एवावस्थिताः, तथापि तमःप्रकाशरूपत्वादाधेयेषु भावेषु प्रवृत्तिं वर्तयन्तो दर्शनादर्शनाभ्यां सदसद्रूपोपकल्पनया पौर्वापर्यं विदधति। तद्यथा त्रयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणा नित्यत्वाद् युगपदवस्थाना अपि अङ्गाङ्गिभावोपगमनेन यथायथं स्ववृत्त्युल्लासे विचित्रपरिणामाद् भावानुपरचयन्ति, तथेमे कालभेदाः स्वशक्तिमाहा(र्थ्या ? त्म्याद्) भावभेदेषु क्रमोपरचनचतुरा इत्यर्थः॥ ५२॥

तमःप्रकाशरूपत्वमेव विभजति—

द्वौ तु तत्र तमोरूपावेकस्यालोकवत् स्थितिः।
अतीतमपि केषाञ्चित् पुनर्विपरिवर्तते॥ ५३॥

अतीतानागतावध्वानौ भावावरणहेतुत्वात् तमःस्वभावौ। आवरणं हि तमोधर्मः। गुरु वरण कमेव तम इत्युक्तम्। वर्तमानोऽध्वा प्रकाशतुल्यः सत्त्वसदृशः। सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमिति। रजस्तु प्रवृत्तिसामान्यं कालस्वरूपं सर्वत्रान्वयि। प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां प्रवर्तकं प्रेरणानुरूपं रजः कालात्मकमेव। त्रैगुण्यपरिणामाश्च तत्प+++र्वदर्शनेऽपि कालस्योपपन्नमेव शक्तिरूपस्यापि। ज्ञानक्रियाशक्तिभिर्जीवात्मनि गुणत्रयम्। तत्रैव च कालशक्तिस्तद्रूपातीतशक्तिर्जन्मशक्तेः प्रतिबन्धिकेति पूर्वमुक्तम्। केचित् तु मन्यन्ते—'अतीताध्वव(र्तिनो)ऽपि पुनः कालान्तरे जगत्परावर्तेषूद्भवन्ति कृतपरिनिष्ठिता हि भावाः प्रधानप्रसेवकान्तर्गता यथाकालमुद्दर्शयन्त्यात्मानं पुनः प्रलये तत्रैव तिरोभवन्ति' इति। पञ्चाधिकरणदर्शनस्थानां सांख्यानां (मयमभ्युप)गमः। इत्थं चात्र दर्शने सुतरां त्रैयध्विकत्वमुपपद्यते, सर्वेषामपि त्रिष्वप्यध्वसु सञ्चारात्। प्रबन्धप्रवृत्ते जगति पूर्वमतीतानां वर्तमानता नास्ति जगत्परिवर्तेऽपि न तदेवावर्तते, अपितु तत्सदृशमित्यतीतशक्तेर्वर्तमानशक्ति विरोधः पूर्वमुक्तः। इह तु 'नाभावो विद्यते सत' इति तिरोभूतं पुनस्तदेवावर्तते इति दर्शनात् कथ्यते। तदेवं धर्मधर्मिणोः कथञ्चिद् व्यतिरेकमभ्युपगम्य स्थायी धर्मी वर्तमानो, धर्मास्तु त्र्यध्वान इतीदं दर्शनमुक्तम्॥ ५३॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

इदानीं धर्मधर्मिणोरव्यतिरेकं भाविकमाश्रित्य धर्मिणो युगपदपि व्यपदेशत्रयं धर्म-
द्वारकं प्रवर्तत इति महाभाष्यमतमाह—

युगपद्वर्तमानत्वं तद्धर्मा प्रतिपद्यते ।
केषाञ्चिद् वर्तमानत्वाच्चैति तद्वदतीतताम् ॥ ५४ ॥

ते अतीतवर्तमानानागतरूपा धर्मा यस्यासौ तद्धर्मा धर्मी युगपदेक-
वारमेव वर्तमानत्वं साम्प्रति(प ? क)त्वं प्रतिपद्यते । धर्मस्य वर्तमानत्वात् तद्व्य-
तिरिक्तो धर्मी तथा वर्तमानत्वाच्चानन्तरावप्यतीततां तद्वद् वर्तमानत्ववदेति
युगपदेवातीततामप्यासादयति । कस्यचिद् धर्मस्यातीतत्वात् तद्व्यतिरिक्तो धर्मी-
त्यर्थः ।.... दव्य (?) । एवं कस्यचिद् धर्मस्यानागतत्वादनागततामप्येति ।
तदेवं धर्मी स्थायी भावतः सदैव वर्तमानोऽपि धर्मत्रैविध्यात् सकृदपि त्र्यध्वा
व्यवह्रियते । अव्यतिरिक्ताश्च संनिवेशवद्धर्मा इत्यन्यत्र स्थापितम् ॥ ५४ ॥

नन्वतीतवर्तमानयोर्विरोधात् कथमेकत्र समावेश इत्याशङ्क्याह—

हेतूपकारादाक्षिप्तो वर्तमानत्वमागतः ।
शान्तहेतूपकारः स पुनर्नोपैति दर्शनम् ॥ ५५ ॥

यदा संरब्धा हेतवः कार्योपकारमारभन्ते, तदा तत्सामर्थ्याज्जायमानो
भावो दर्शनपथमवतरन्नर्थक्रियाः संपादयन् वर्तमान इति व्यपदिश्यते । उप-
रतकरणव्यापारस्तु परिसमाप्तकरणीयोऽदर्शनमनुपतन्नतीतः । यदा तु हेतवो
नोपकाराय संरब्धास्तदानागतः । इत्येकस्यापि परोपाधिप्रकल्पितो व्यपदेशभे-
दोऽविरुद्ध इत्यर्थक्रियासदसत्त्वनिमित्तो व्यपदेशः । ननु यदेवार्थक्रियाकारि,
तदेव परमार्थसदित्यतीतेऽध्वनि तदभावात् कथं सत्त्वम् । न वयमर्थक्रिया-
निमित्तं सत्त्वमुपेमः, अपितु स्वरूपेण सतां पदार्थानां स्वरूप + + जुषां गुण-
त्रयमयम् । तस्य च नित्यस्य नास्ति विनाशः, सर्वत्र सर्वदानुग्रहाद् वीतपञ्चकेन
साधितत्वात् । तदुक्तं — 'तदेव त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति न सत्त्वादि'ति ॥ ५५ ॥

अतीतानागतयोरध्वनोर्भावस्यादर्शनं समानमभिप्रेत्य केचित् संक्षेपरुचयः कालस्य
द्वयमेव प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञापर्यायमभ्युपयन्तीत्याह —

द्वे एव कालस्य विभोः केषाञ्चिच्छक्तिवर्त्मनी ।
करोति याभ्यां भावानामुन्मीलननिमीलने ॥ ५६ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jai

प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावस्यादर्शनमविशिष्टमित्येकैव तत्कारणकालस्य सर्वप्रभविष्णुरूपस्य शक्तिः प्रतिबन्धलक्षणा, द्वितीया त्वभ्यनुज्ञालक्षणा भावाभासविधायिनी सर्वप्रभविष्णुरूपस्य। तदेवं कालतत्त्वं (वा व्या)रुयातम् ॥५६॥

अत्र तु केचिद् विप्रतिपद्यन्ते 'अभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वाद् य एव तद्भेदोपाधिः क्रियादिः परिकल्प्यते, स एव व्यवहारनिमित्तं, किमदृश्यमानेनानुपपन्नेन कालात्मना कृत्यमि'त्यादि वदन्तः। यदि च परिकल्पितरूपेण कालेन विना व्यवहारदौस्थ्यं तदेदृशमस्तु कालतत्त्वमिति तद्दर्शनेनाह —

कलाभिः पृथगर्थाभिः प्रविभक्तं स्वभावतः।
केचिद् बुद्ध्यनुसंहारलक्षणं तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

भिन्नाः क्रियालक्षणाः सङ्कलना बुद्ध्यानुसंह्रियमाणाः सङ्कल्प्यमानाश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य निमित्तं भवन्ति, एवमहोरात्रादिव्यपदेशस्य। तथाच बुद्ध्या सङ्कलनमात्रमेवाबहिस्तत्त्वं चिरादिकालरूपं विलक्षणमेव व्यवतिष्ठते। तथाहि चिरकालस्यावान्तरप्रविभागेन भिन्ना एव कला· स्वांशाः परिकल्प्यन्ते। एवं क्षिप्रकालस्याहरादिकालस्य च। नतु क्रियोपाधिवशादयं चिरादिभेदः, पूर्वोक्तनयेन बुद्धेः स्वयं भेदात्। स एव च स्वविषये सङ्कल्प्यमाने क्रियासन्ताने समारोप्यते। बुद्धिधर्मो हि विषयरूपानुपातीति दृष्टमेतत्। विषयभूतक्षणगताल्पत्वमहत्त्ववशेन चिरादिभावो बुद्धिसङ्कलनस्य कालरूपस्य व्यवह्रियते ॥ ५७ ॥

तत्र तावत् कालतत्त्वं नास्त्यन्यो बाह्यः कश्चित् काल इति बौद्धप्रायाः। भवत्वेवं, नास्माकं विप्रतिपत्तिरत्रेत्याह —

ज्ञानानुगतशक्तिं वा बाह्यं वा सत्यतः स्थितम्।
कालात्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते ॥ ५८ ॥

ज्ञाने बुद्धावनुगतास्तदाकाराः शक्तयश्चिरक्षिप्रवर्तमानादिभेदरूपा यस्यासावेवंविधो बुद्ध्यनुसंहारमात्रस्वभावो वा तस्माद् बाह्यो वा कश्चित् प्रविभक्तवर्तमानादिशक्तिः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थः। नास्माभिर्दर्शनविवेकः प्रारब्धः, किन्तु शाब्दे व्यवहारे यदङ्गं, तत् परीक्ष्यम्। अस्ति च भिन्नकालः शाब्दो व्यवहारोऽभूदस्ति भविष्यतीति। तत्र यथायोगमविचारितरमणीयः कालोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

तथाहि कैश्चिद् भावेभ्यो व्यतिरिक्त एव कालोऽभ्युपगत इत्याह —

तिस्रो भावस्य भावस्य केषाञ्चिद् भावशक्तयः ।
ताभिः स्वशक्तिभिः सर्वं सदैवास्ति च नास्ति च ॥ ५९ ॥

पारमर्षनये सततपरिणामिषु भावेषु सत्त्वरजस्तमसां शक्तिमात्रमतीतादिकालभेदसमाख्या । तथाच सर्वेषां भावानां गुणत्रयमयत्वाच्छक्तित्रययोगित्वे यथायथं शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां सदसत्त्वेन व्यवहारः ॥ ५९ ॥

तथाहि —

सत्त्वादव्यतिरेकेण तास्तिस्रोऽपि व्यवस्थिताः ।
क्रमस्तास्तदभेदाच्च सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

भावादव्यतिरिक्तास्ता एव शक्तयः क्रम इत्युच्यन्ते । आविर्भावतिरोभावौ हि वर्तमानादिशक्तिसमन्वयवशाद् भावाः प्रतिपद्यमानाः क्रमरूपमात्मनि दर्शयन्तीति शक्तयस्ता एव तात्पर्यतः क्रमः । अव्यतिरेकेऽपि च भावाच्छक्तीनां सदा भाववदवस्थानेऽपि वृत्ति[1]वैचित्र्यात् सङ्करो न भवति । दर्शनादर्शने हि तत्रासां व्यापारः । स च विलक्षणः । तद्वशादेव च सदसत्त्वव्यवहार इति सोऽपि भावतो न विभिद्यते । अतीतानागतावस्थस्य हि दर्शनमपवृत्तं न सत्त्वमिति दर्शनाभाव एवासत्त्वव्यवहारात् सत्त्वस्य च तदानीमपि विद्यमानत्वात् सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

यतः —

दर्शनादर्शनेनैकं दृष्टादृष्टं तदेव तु ।
अध्वनामेकता नास्ति नैच[2] किञ्चिन्निवर्तते ॥ ६१ ॥

वर्तमानशक्त्या प्रकाशनं दर्शनं संवेदनम्, अतीतानागतशक्तिभ्यां तु तिरोधानमदर्शनमसंवेदनं, तयोः परस्परपरिहारेणावस्थानाद् नैकत्वमिति कार्यभेदादध्वभेद एव, न सङ्करः । यत्पुनस्तद्वस्तु दृष्टं सददृष्टमतीतं च तदेकमेवधर्मिरूपं, धर्माणामागमापायाभ्यामपि धर्मिणस्तत्त्वादप्रच्युतेः । अतश्चात्र भावादभिन्नानामप्यध्वनां वर्तमानादिरूपाणां कार्यसाङ्कर्याभावादेकत्वसङ्करो नास्ति । यतश्च सद्रूपमत्यन्तनिरन्वयध्वंसं नोपपद्यते, तिरोभावमात्रं तु । ततः सदसत्त्वं न भिद्यते । सत्त्वादसत्त्वस्य भेदो नास्ति । सत्त्वमेव हि तिरोभूतमसत्त्वमिति व्यवह्रियते, न त्वभावो नाम कश्चिन्नीरूप इत्यर्थः । तदुक्तं पातञ्जले—"धर्मी

१. 'त्ति', २. 'तच्च कि' ग. पाठः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

प्राक्प्रध्वंसाभावयोर्भावस्यादर्शनमविशिष्टमित्येकैव तत्कारणकालस्य सर्वप्रभविष्णुरूपस्य शक्तिः प्रतिबन्धलक्षणा, द्वितीया त्वभ्यनुज्ञालक्षणा भावाभासविधायिनी सर्वप्रभविष्णुरूपस्य । तदेवं कालतत्त्वं (वा व्या)ख्यातम् ॥५६ ॥

अत्र तु केचिद् विप्रतिपद्यन्ते 'अभिन्नेन कालेन व्यवहर्तुमशक्यत्वाद् य एव तद्भेदोपाधिः क्रियादिः परिकल्प्यते, स एव व्यवहारनिमित्तं, किमदृश्यमानेनानुपपन्नेन कालात्मना कृत्यमि'त्यादि वदन्तः । यदि च परिकल्पितरूपेण कालेन विना व्यवहारदौस्थ्यं तदेदृशमस्तु कालतत्त्वमिति तद्दर्शनेनाह —

कलाभिः पृथगर्थाभिः प्रविभक्तं स्वभावतः ।
केचिद् बुद्ध्यनुसंहारलक्षणं तं प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

भिन्नाः क्रियालक्षणाः सङ्कलना बुद्ध्यानुसंह्रियमाणाः सङ्कल्प्यमानाश्चिरक्षिप्रादिव्यपदेशस्य निमित्तं भवन्ति, एवमहोरात्रादिव्यपदेशस्य । तथाच बुद्ध्या सङ्कलनमात्रमेवावहिस्तत्त्वं चिरादिकालरूपं विलक्षणमेव व्यवतिष्ठते । तथाहि चिरकालस्यावान्तरप्रविभागेन भिन्ना एव कला· स्वांशाः परिकल्प्यन्ते । एवं क्षिप्रकालस्याहरादिकालस्य च । नतु क्रियोपाधिवशादयं चिरादिभेदः, पूर्वोक्तनयेन बुद्धेः स्वयं भेदात् । स एव च स्वविषये सङ्कल्प्यमाने क्रियासन्ताने समारोप्यते । बुद्धिधर्मो हिं विषयरूपानुपातीति दृष्टमेतत् । विषयभूतक्षणगताल्पत्वमहत्त्ववशेन चिरादिभावो बुद्धिसङ्कलनस्य कालरूपस्य व्यवह्रियते ॥ ५७ ॥

तत्र तावत् कालतत्त्वं नास्त्यन्यो बाह्यः कश्चित् काल इति बौद्धप्रायाः । भवत्वेवं, नास्माकं विप्रतिपत्तिरत्रेत्याह —

ज्ञानानुगतशक्तिं वा बाह्यं वा सत्यतः स्थितम् ।
कालात्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते ॥ ५८ ॥

ज्ञाने बुद्धावनुगतास्तदाकाराः शक्तयश्चिरक्षिप्रवर्तमानादिभेदरूपा यस्यासावेवंविधो बुद्ध्यनुसंहारमात्रस्वभावो वा तस्माद् बाह्यो वा कश्चित् प्रविभक्तवर्तमानादिशक्तिः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थः । नास्माभिर्दर्शनविवेकः प्रारब्धः, किन्तु शाब्दे व्यवहारे यदङ्गं, तत् परीक्ष्यम् । अस्ति च भिन्नकालः शाब्दो व्यवहारोऽभूदस्ति भविष्यतीति । तत्र यथायोगमविचारितरमणीयः कालोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

तथाहि कैश्चिद् भावेभ्यो व्यतिरिक्त एव कालोऽभ्युपगत इत्याह —

तिस्रो भावस्य भावस्य केषाञ्चिद् भावशक्तयः ।
ताभिः स्वशक्तिभिः सर्वं सदैवास्ति च नास्ति च ॥ ५९ ॥

पारमर्षनये सततपरिणामिषु भावेषु सत्त्वरजस्तमसां शक्तिमात्रमतीतादिकालभेदसमाख्या । तथाच सर्वेषां भावानां गुणत्रयमयत्वाच्छक्तित्रययोगित्वे यथायथं शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां सदसत्त्वेन व्यवहारः ॥ ५९ ॥

तथाहि —

सत्त्वादव्यतिरेकेण तास्तिस्रोऽपि व्यवस्थिताः ।
क्रमस्तास्तदभेदाच्च सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

भावादव्यतिरिक्तास्ता एव शक्तयः क्रम इत्युच्यन्ते । आविर्भावतिरोभावौ हि वर्तमानादिशक्तिसमन्वयवशाद् भावाः प्रतिपद्यमानाः क्रमरूपमात्मनि दर्शयन्तीति शक्तयस्ता एव तात्पर्यतः क्रमः । अव्यतिरेकेऽपि च भावाच्छक्तीनां सदा भाववदवस्थानेऽपि वृत्ति[1]वैचित्र्यात् सङ्करो न भवति । दर्शनादर्शने हि तत्रासां व्यापारः । स च विलक्षणः । तद्वशादेव च सदसत्त्वव्यवहार इति सोऽपि भावतो न विभिद्यते । अतीतानागतावस्थस्य हि दर्शनमपवृत्तं न सत्त्वमिति दर्शनाभाव एवासत्त्वव्यवहारात् सत्त्वस्य च तदानीमपि विद्यमानत्वात् सदसत्त्वं न भिद्यते ॥ ६० ॥

यतः —

दर्शनादर्शनेनैकं दृष्टादृष्टं तदेव तु ।
अध्वनामेकता नास्ति नै[2]च किञ्चिन्निवर्तते ॥ ६१ ॥

वर्तमानशक्त्या प्रकाशनं दर्शनं संवेदनम्, अतीतानागतशक्तिभ्यां तु तिरोधानमदर्शनमसंवेदनं, तयोः परस्परपरिहारेणावस्थानाद् नैकत्वमिति कार्यभेदादध्वभेद एव, न सङ्करः । यत्पुनस्तद्वस्तु दृष्टं सददृष्टमतीतं च तदेकमेवधर्मिरूपं, धर्माणामागमापायाभ्यामपि धर्मिणस्तत्त्वादप्रच्युतेः । अतश्चात्र भावादभिन्नानामप्यध्वनां वर्तमानादिरूपाणां कार्यसाङ्कर्याभावादेकत्वसङ्करो नास्ति । यतश्च सद्रूपमत्यन्तनिरन्वयध्वंसं नोपपद्यते, तिरोभावमात्रं तु । ततः सदसत्त्वं न भिद्यते । सत्त्वादसत्त्वस्य भेदो नास्ति । सत्त्वमेव हि तिरोभूतमसत्त्वमिति व्यवह्रियते, न त्वभावो नाम कश्चिन्नीरूप इत्यर्थः । तदुक्तं पातञ्जले—"धर्मी

१. 'त्त', २. 'तच्च कि' ग. पाठः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

त्र्यध्वा धर्मास्त्र्यध्वानस्ते तल्लक्षितास्तां तामवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्यत्वेन प्रतिनिर्दिश्यन्तेऽवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत" इति । तथानागतलक्षणं हित्वा वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नो न चानागतातीताभ्यां वियुक्त इति ॥ ६१ ॥

इदानीं यथासम्भवं कालतत्त्वे मतान्तराण्युपसंहरति —

शक्त्यात्मदेवतापक्षे भिन्नं कालस्य दर्शनम् ।
प्रथमं तदविद्यायां यद्विद्यायां न विद्यते ॥ ६२ ॥

कालाख्या स्वातन्त्र्यशक्तिर्ब्रह्मण इति तत्रभवद्भर्तृहरेरभिप्रायः । व्याख्यातारस्तु कारणशक्तिरेव काल इति व्याचक्षते । तथाहि—बीजशक्तिरङ्कुरोप(लम्भ)मभ्यनुजानती काण्डप्रसवं च तदानीं प्रतिबध्नाती कालकार्यकरणात् कालः । एवमङ्कुरादिशक्तावपि यथोत्तरमनन्तरकार्यजननाद् व्यवहिततत्कार्यप्रतिबन्धाच्च कालतत्त्वं बोद्धव्यम् । एतच्चायुक्तमिति लक्ष्यते । नियतकारणा हि भावाः स्वकारणसन्निधाने भवन्ति नान्यथेति कारणसामर्थ्यमेवेदम् । तत्र तु नियतकालत्वात् सहकारी कालस्तदन्य एव (प्रो)क्तः । कारणपरम्परया भावानामुत्पद्यमानानां च क्रमदर्शनाच्च क्रमाख्या कालशक्तिर्भावोपाधिरित्येवाभ्युपगन्तव्या । ततश्च भावभेदावभासने प्रभुः, स एव तत्र तदनुयायिक्रमावभासनेऽपीति स्वतन्त्रस्य चिदात्मन एव जीवात्मगतेयं शक्तिः कालाख्या युक्ता । तथाह्युक्तं वाक्यपदीयेऽस्माभिः । अत एवैतद्दर्शनानुगुणदर्शनान्तरमाह —— आत्मा पुरुषो जीव एव । कालान्तरस्य ... . च क्रमावभासात् स[3] एव हि यथातत्त्वमर्थवान् प्रत्येतुमसमर्थः स्वाभासकालानु[4]सारेण तत्र क्रममध्यवस्यति । ततश्च ततः कालभेदप्रक्लृप्तेः स एवोपचारेण कालाख्यां प्रतिपद्यते । स एव हि कालशक्तेरविद्याशक्तिसहचारिण्याः फलभूमिः । तददृष्टादिवशेनैव च भावेषु प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे । अन्ये तु विग्रहवतीं महाप्रभावां देवतां कालत्वेन प्रतिपन्नाः । अत्रापि चिद्रूपस्य ब्रह्मणः शक्तिर्देवतैव सकलजगद्ग्रासघस्मरेत्येतदानुगुण्यमेवेतीदमेवात्र सिद्धान्तरूपं दर्शनम् । अत एवैतत् कालदर्शनम्, 'अविद्यायां संसारहेतुभूतायां प्रथमं भेदावभासमयो हि संसारः । भेदश्च देशकालाभ्यां, तत्र च कालभेदो जगत्सृष्टेराद्यः । अक्रमा हि पश्यन्तीरूपा संवित् प्राणवृत्तिमुपारूढा कालात्मना परिगृहीतक्रमेव चका-

१. 'का' ग. पाठः. २. 'तु तद', ३. 'स हि' घ. पाठः. ४. 'लमानु' ग. पाठः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

स्तीʼति कृतनिर्णयं वाक्यपदीये शब्दप्रभायामस्माभिस्तत एवावगमनीयम् । निष्क्रमं हि ब्रह्मतत्त्वं विद्यामयमकालकलितमविद्यावशात् क्रमरूपोपग्रहेण यथायथं विवर्तत इति कालानुवेधात् पदार्थानां क्रमेण प्रत्यवभासोऽनादिसिद्धजीवात्मगतः, सर्वस्य च भेदजातस्याविद्यामयत्वात् । कालेनापि दर्शनभेदेन योऽयमृतप्रविभागः, सोऽप्यविद्याविजृम्भित एव । आविर्भूतायां तु विद्यायां सर्वस्य भेदप्रपञ्चस्यापगमादयमप्यपैति । अतश्चात्र युक्तायुक्ततया विचारणं प्रयासमात्रफलमेव । व्यवहारे सर्वस्यैवासत्यतया सत्त्वव्यवस्थयानुपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यार्थः । तदेवं जन्मवतां पदार्थानां व्यवहारे काल उपयोगीति स्थितम् ॥ ६२ ॥

कथं तर्हि नित्यानां शब्दानां कालकृतो ह्रस्वत्वादिभेदः । कल्पित इति ब्रूमः । तद् यथा चिरमिदं (क्षिप्र?)कृतं क्षिप्रमिदं कृतमिति ज्ञानयोः स्वतः समानकालत्वेऽपि विषयगतप्रचयापचयाभ्यां कालभेदप्रतिभास इव स्वात्मनि लक्ष्यते, तथा ह्रस्वादावपि शब्दतत्त्वस्य नित्यत्वात् समानकालत्वेऽपि समुपचरितः कालभेदः । यद्येवम्—

अभेदे यदि कालस्य ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।
दृश्यते भेदनिर्भासः स चिरक्षिप्रबुद्धिवत् ॥ ६३ ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतावृत्त्या नालिकासलिलादिषु ।
कथं प्रचययोग्यः[1] स्यात् कल्पनामात्रहेतुकः ॥ ६४ ॥

वास्तवे ह्रस्वादौ कालस्याभेदेऽपि चिरक्षिप्रज्ञानवदुपचरिते कालभेदे समाश्रीयमाणे ह्रस्वस्य पुनःपुनरुच्चारणे नालिकायाः पानीयस्रुतिरल्पा, ततस्त्रिभागाधिका दीर्घस्योच्चारणावृत्त्या, ततोऽपि[3] प्लुतस्य त्रिभागाधिकेति योऽयं प्रकर्षसम्बन्धः सलिलस्रुतेः, स कथं कल्पनामात्रकृतकालभेदात् स्वतः कालविभागशून्याद् ह्रस्वादिभेदाद् भवेत् । ह्रस्वादीनां ह्यभिन्नकालता पारमार्थिकी, कल्पिता तु भिन्नकालता । नच कल्पनाकल्पितोऽर्थोऽर्थक्रियास्वन्वयीति ह्रस्वादिसमुच्चारणे सलिलस्रुतिरेकरूपैव स्यात् । आदिग्रहणादन्येषां भावानां निष्पत्तिभेदो ह्रस्वादिसमुच्चारणे दृश्यमान उदाहार्यः । तस्मात् तत्त्वत एव भिन्नकाला ह्रस्वादयः शब्दा इति कालवृत्त्यनुरोधान्नित्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ६३,६४ ॥

१. ʻवधार्यं गʼ ग. पाठः. २. ʻगःʼ, ३. ʻयत्रापिʼ घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

ized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalg

अत्र समाधिः —

अभिव्यक्तिनिमित्तस्य प्रचयेन प्रचीयते ।
अभिन्नमपि शब्दस्य तत्त्वमप्रचयात्मकम् ॥ ६५ ॥

शब्दस्य ह्रस्वादिभेदभिन्नस्यापि नित्यत्वात् कालावच्छेदाभावेऽपि तदभिव्यञ्जकध्वनिग्रामस्योपचयापचयाभ्यां कालभेदाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोर्भेदानवधारणाच्छब्देऽपि कालभेदानवधारणम् । प्राकृता हि ध्वनयः शब्दस्वरूपसंभेदेन श्रूयमाणाः स्वगतं कालभेदं तत्रावभासयन्ति । नहि व्यञ्जकध्वनिविवेकेन शब्दतत्त्वग्रहणम् । अन्त्येन ध्वनिना सह बुद्धौ शब्दोऽवभासत इत्युक्तम् । ततश्चाभिव्यञ्जकाधीनत्वाच्छब्दतत्त्वोपलम्भस्य यथा व्यञ्जकस्तद्धर्मः स्वरूपनिवेश्येवेति भिद्यते नालिकासलिलस्रुतिः । अत एव च 'तपरस्तत्कालस्य' (१-१-७०) इति ध्वनिगतकालाध्यासादुपपद्यते । वैकृतध्वनिजनितस्तु वृत्तिभेदो न भेदक इति निर्णीतमेव पूर्वकाण्डे । वक्ष्यते चाग्रे — 'सर्वश्च ह्रस्वदीर्घानुनासिकत्वादिधर्मव्रातः शब्दात्मनि व्यञ्जकाधीन' इति । ब्रह्मकाण्ड एव विस्तरेणोक्तं —

"नादस्य क्रमजन्मत्वान्न पूर्वो न परश्च सः ।
अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव जायते ॥" (श्लो० ४९)

इत्यादि । तत्र चिरक्षिप्रज्ञानवन्नायमस्वरूपसमवायी कालभेदो येनाभेदस्य भाविकस्य भावात् कार्यभेदो न स्यादित्युच्यते । अपितु व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः शब्दनादयोरविवेकेन श्रोतृभिरभेदाध्यवसायाद् व्यञ्जकमन्तरेण शब्दस्वरूपाव्यवस्थानादन्तरङ्गध्वनिनिहितः कालभेदो व्यवहाराङ्गमेवेत्यर्थः । नहि यथा ज्ञान[1]स्य विषयस्तथा शब्दस्य ध्वनयः । विषयाकारस्य (ज्ञता ?)द्यात्मकस्य ज्ञानाकाराद् विवेकेन संवेदनाच्छब्दध्वनीनां च विवेकात् । पूर्वपक्षे तु स्वरूपानिवेशी गजनिमीलितेन भे[2]दनिर्भासः शङ्कितः । तथाच कार्यभेदानुपपत्तिश्चोदिता ॥ ६५ ॥

न केवलं ह्रस्वदीर्घादावेव शब्दतत्त्वमभिन्नं, यावत् सर्वत्रैव पदवाक्यविषय इत्याह—

एवं मात्रातुरीयस्य भेदो दाशतयस्य वा ।
परिमाणविकल्पेन शब्दात्मनि न विद्यते ॥ ६६ ॥

१. 'नी' ग. पाठः. २. 'दावभासः' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

मात्रायाश्चतुर्थस्य भागस्यापचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य, दश अवयवा येषां ते दशतयाः समुदायाः ऋगात्मानः, तेषां समूहस्य दाशतयस्य चतुष्षष्ट्यात्मकस्य वेदराशेः प्रचिततरध्वनिव्यङ्ग्यस्य कालपरिमाणभेदेन विशेषो नास्ति । द्वयोरपि शब्दयोर्नित्यत्वेन समानत्वाद् व्यञ्जकगतः केवलं कालभेद इत्यर्थः । तद्यथा हस्तिमशकज्ञाने स्वरूपेणैकरूपे अप्याकारोपप्लवाद् विलक्षणे इवानुभूयेते, एवं शब्दात्मा स्फोटस्वभावः सर्वत्र पदवाक्यविषयेऽपि विलक्षणोऽभिव्यञ्जकभेदाद् विलक्षण इव चकास्ति ॥ ६६ ॥

यदि तर्हि ध्वनिभेदाद् ह्रस्वादिभेदः, कार्यभेदाभिधायिवृत्तिभेदोऽपि कथं स्यात् । ततश्च द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यं स्यादित्याशङ्कयाह —

अनुनिष्पादिकल्पेन येऽन्तराल इव स्थिताः ।
शब्दास्ते प्रतिपत्तॄणामुपायाः प्रतिपत्तये ॥ ६७ ॥

प्राकृतध्वनिभिरभिव्यक्ते शब्दतत्त्वेऽनुरणनरूपा ये पश्चात्कालभाविनो ध्वनयः सन्तानेन वर्तन्ते श्रोत्रान्तराल इव स्थिताः, शीघ्रसन्तानावर्तनात्[२] ते श्रोत्रदेशमनुप्राप्ताः शब्दप्रचयग्रहणे[३]हेतुतां श्रोत्रगुणात् प्रतिपद्यमाना द्रुतादिवृत्तिभेदं रचयन्ति । ततश्च ते शब्दतत्त्वाद् बहिर्भूता न भिन्दन्ति तत् । तदुक्तं —

"शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदं तु वैकृताः ।
ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते ॥"

इति । वार्त्तिकेऽप्युक्तं — "सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद् वृत्तयो विशिष्यन्ते" इति ॥ ६७ ॥

तदेवं जन्मवतां कालेनानवच्छेदाद् नित्यानां शब्दानां तदनुपपत्तिं चोदयित्वा व्यञ्जकगतत्वेन समर्थितम् । इदानीं प्रकृतमेव कालस्य परोपाधिकं भेदव्यवहारं दर्शयति —

विशिष्टमवधिं तं तमुपादाय प्रकल्पते ।
कालः कैलावतामेकः क्षणमासर्तुभेदभाक् ॥ ६८ ॥

कलावतां सावयवानामनित्यानां भावानामवच्छेदकः कालो नियतपदार्थोदयाद्यवधिपरिग्रहेण लवमुहूर्तादिविभागव्यवस्थामासादयति ॥ ६८ ॥

१. 'ए', २. 'नात् ते', ३. 'णे' ग. पाठः. ४. 'कालव' मूलकोशपाठः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तथापि नैषा व्यवस्था भाविकीत्याह—

बुद्ध्यवग्रहभेदाच्च व्यवहारात्मनि स्थितः ।
तावानेव क्षणः कालो युगमन्वन्तराणि वा ॥ ६९ ॥

क्षणसन्तानो यावान् सङ्कलनाबुद्ध्यैकत्वेन गृह्यते, तावानेकः कालो मासादिरूपो व्यवस्थाप्यते । अपचयकाष्ठागतस्तु क्षण इत्युपचयकाष्ठाप्राप्तो मन्वन्तरमित्यादीति भावतो द्रव्यभूतस्यैकत्वेऽपि कालस्य कल्पनेयं बौद्धी । बुद्ध्यानुसंहारकालपक्षे तु मुख्यैवेयम् ॥ ६९ ॥

ननु नालिकास्रुत्या क्षणाहोरात्रादिकालव्यवहार इति सैवास्तु कालः, किमपरेण तेन कल्पितेनेत्याशङ्क्याह —

प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्यां नालिकाविवराश्रिते ।
यदम्भसि प्रक्षरणं तत्कालस्यैव चेष्टितम् ॥ ७० ॥

घटिकोभयवर्तिनो[1]ऽम्भसश्छिद्रान्निस्सरतो यत् कस्यचिद् भागस्य पूर्वं निस्[2]सरणमपरस्य तदैवानिस्सरणं, तत् कालकृतशक्तिप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञासामर्थ्यम् । अन्यथा गुरुत्वादम्भोऽवयवी समस्तावयवव्यापी युगपन्निर्गच्छेत् । क्रमेण तु निस्सरणात् कालोऽत्र सव्यापारो व्यतिरिक्त इति नाम्भःस्रुतिरेव कालः । तत्परिच्छेदिका त्वसौ । सा हि निमेषक्रियया प्राणप्रवाहेण बुद्धिक्षणसन्तानेन वा परिच्छिन्ना तदपरकालपरिच्छेदायालम् । निमेषादिरपि सूक्ष्मेण क्रमरूपेण काले[3]न परिच्छिन्न इति क्रमाख्या कालशक्तिः सूक्ष्मरूपानुस्यूता सर्वभावेष्वशक्यप्रतिक्षेपानुभूयमानत्वात् । सर्वा हि संवित् क[4]मरूपाच्छुरितेति अक्रमं परं तत्त्वमग्नीषोमस्वभावं सोमसूर्यादिरूपविवर्तदशा[5]वलम्बनेनाविरतपरिवर्तं प्राणित्तामनुग्रहोपघाताय जगदण्डवृत्तिमातनुते । एतच्च वाक्यपदी[6]ये विस्तरेणास्माभिर्निर्णीतम् ॥ ७० ॥

कालस्य तस्यै[7]करूपत्वाच्छिद्रापचयोपचयाभ्यामम्भःस्रुतेस्तद्भेदः कथमवधार्यत इत्या[8]शङ्क्याह—

अल्पे महति वा छिद्रे तत्सम्बन्धे न भिद्यते ।
कालस्य वृत्तिरात्मापि तमेवास्यानुवर्तते ॥ ७१ ॥

१. 'नः पयस', २. 'स्सा' घ. पाठः. ३. 'ना' ग. पाठः. ४. 'कर्मरू' घ. पाठः ५. 'शाल', ६. 'येऽस्मा', ७. 'स्यै', ८. 'त्याह' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अल्पेन नालिकाच्छिद्रेणाम्भःसम्बन्धे सति कालस्य व्यापारः प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञालक्षणो न भिद्यते । नापि महता छिद्रेणाम्भःसम्बन्धे सति । एवमपि च कालात्माभिन्नरूपोऽपि तमेव छिद्रसम्बन्धमनुवर्तते । तदनुवर्तनाच्चायमल्पच्छिद्रे प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाबाहुल्याद् दीर्घः कालोऽवधार्यते । अयमर्थः — अभेदेऽप्यत्र कालस्य छिद्रविशेषसम्बन्धोपधीयमानो भेदोऽवधार्यत इति । अत एव घटिकावरुद्धमम्भो न पतति । छिद्रमुक्तं तु पततीति किं कालेन कार्यमिति न वाच्यम् । मूलभूतस्य कालव्यापारस्याप्रत्याख्येयत्वात् । ये एवोपहितप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कालकृते, ते एव घटिकावयवच्छिद्राभ्यामनुविधीयेते । यथा बीजस्याङ्कुरजननप्रतिबन्धाभ्यनुज्ञे कालकृते कुसूलक्षेत्राभ्यां पोष्येते । अत एवात्मापि तमेवास्यानुवर्तत इत्युक्तम् । दृष्टस्य हि कारणस्य कालशक्तेश्च परस्परसानुगुण्यात् साहभाव्ये नैकतरावलम्बनेनेतरप्रतिक्षेपो न्याय्यः ॥ ७१ ॥

किं बहुना, स्वशक्तिवैचित्र्यादभिन्नोऽपि कालात्मा सर्वत्र भावेषु भेदमादर्शयतीत्याह —

आक्रीड इव कालस्य दृश्यते यः स्वशक्तिभिः ।
बहुरूपस्य भावेषु बहुधा तेन भिद्यते ॥ ७२ ॥

कालमुखप्रेक्षित्वाद् भावानामसौ प्रभुरेतैराक्रीडैराक्रीडमानस्तदुन्मज्जननिमज्जने डोलाक्रीडावत् सम्पादयन् वर्तमानादिरूपवैचित्र्येण स्वसामर्थ्याध्यासितमात्मभेदमुद्दर्शयति ॥ ७२ ॥

तथाहि —

त्वचिसारस्य वा वृद्धिं तृणराजस्य वा दधत् ।
तावत् तद्वृद्धियोगेन कालतत्त्वं विकल्पते ॥ ७३ ॥

तावदेव तत्परिमाणमेव कालतत्त्वं प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञामात्रहेत्वभिन्नं वंशस्य वेणोः क्रमेण फलप्रसवपर्यन्तां वृद्धिमुपचयं सम्पादयत् ततोऽधिकतरां तालस्य वृद्धिं जनयत् तेन वृद्धिसम्बन्धभेदेन भावेष्वाक्रीडभूतेन भिद्यते । तथाच वंशस्य वृद्धिपर्यन्तः कालोऽल्पः, तालस्य तु भूयानवतिष्ठते । एवमन्यत्रापि भावेषु जन्मस्थितिविनाशावस्थाभेदसम्बन्धेन कालविभाग उदाहार्यः ॥ ७३ ॥

१. 'व' ग. पाठः. २. 'भ' घ. पाठः. ३. 'देन स' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यदि तद्व्यवस्थाभेदात् कालभेदः, अवस्थाविनाशादपि तस्य विनाशे नित्यत्वं न स्यादित्याशङ्कयाह —

व्यतिक्रमेऽपि मात्राणां तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।
न गन्तृगतिभेदेन मार्गभेदोऽस्ति कश्चन ॥ ७४ ॥

कालाधिकरणत्वाद् भावानां तदवस्थानां चापगमेऽपि नाधारापगमः । यथा गन्तॄणां तद्गमनानां चोपरमेऽपि मार्गोऽध्वा नापैति । क्रियाव्युपरमादेवं[1] हि वसन्तादिकालोपरमो व्यवह्रियते परम् । नतु वस्तुतः कालोऽपैति, नित्यत्वात् ॥ ७४ ॥

तथाहि—

उदयास्तमयावृत्त्या ज्योतिषां लोकसिद्धया ।
कालस्याव्यतिपातेऽपि ताद्धर्म्यमिव लक्ष्यते ॥ ७५ ॥

सूर्यादिसञ्चारोपनीतविभागः कालात्मेति तदपगमादेवानपनयन्नपि व्यपगत इवावधार्यते गतमह्नो, व्युष्टा रजनी, निर्गतः शिशिर इति ॥ ७५ ॥

यतश्च ज्योतिर्गत्या कालनानात्वव्यवहारः[2], ततः सैव काल इत्यर्वाग्दर्शनाः केचिन्मन्यन्त[3] इत्याह —

आदित्यग्रहनक्षत्रपरिस्पन्दमथापरे ।
भिन्नमावृत्तिभेदेन कालं कालविदो विदुः ॥ ७६ ॥

उदयावधिरस्तमयावसानः सूर्यसञ्चारो दिवसः । अस्तमयादिरुदयपर्यवसानो रात्रिः कालः । स[4] च पञ्चदशावृत्तिः पक्षः । त्रिंशत्कृत्वो मासः । चन्द्रमसः सकलनक्षत्रातिक्रमो मास इत्येवं वा कल्पना । बृहस्पतेरेकराशिसञ्चरणं संवत्सरः । एवमन्येषामपि ग्रहनक्षत्राणां ज्योतिषशास्त्रे[5]प्रसिद्धेन गतिप्रचारभेदेन युगमन्वन्तरकल्पमहाकल्पादिप्रविभागः कालोऽनुसर्तव्यः ॥ ७६ ॥

तदेवमेषां क्रिया कालः प्रसिद्धा सती क्रियान्तरमप्रसिद्धं परिमापयतीत्याह —

क्रियान्तरपरिच्छेदे प्रवृत्ता या क्रियां प्रति ।
निर्ज्ञातपरिमाणा सा काल इत्यभिधीयते ॥ ७७ ॥

सूर्यादीनां गतिप्रचारो दिवसादिशब्दवाच्यः । गोदोहादिक्रियाविशेषश्च परिच्छिन्नपरिमाणत्वात् तदपराप्रसिद्धपरिमाणास्यादिक्रियाविशेषपरिच्छेद-

१. 'व व' घ. पाठः. २. 'लानां ना', ३. चित्तु मन्य' ग. पाठः. ४. 'स प' घ. पाठः. ५. 'स्त्रे' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

हेतुत्वात् कालाख्यामासादयति । दिवसमधीते । रात्रिमधीते । गोदोहमास्ते । क्रियान्तरपरिच्छेदे प्रवृत्तेत्यनेनैव गतत्वात् क्रियां प्रतीति पुनर्वचनमपेक्षाभेदेन क्रियायाः कालत्वानियमख्यापनार्थम् । तथाचान्यतः प्रसिद्धपरिमाणो गोदोहनादिरपि देवदत्तादिगतास्यादिक्रियाः परिच्छिन्दन् भवत्येव कालः ॥ ७७ ॥

अन्तर्मुखो[1]ऽपवरकान्तर्गतः सूर्यादिसञ्चारं नालिकास्रुतिं चानवधारयन् कथं कालप्रविभागमवैतीत्याह —

ज्ञाने रूपस्य सङ्क्रान्तिर्ज्ञानेनैवानुसंहृतिः ।
अतः क्रियान्तराभावे सा क्रिया काल इष्यते ॥ ७८ ॥

अन्तर्मुखोऽपि प्रकृतां काञ्चिदेव प्राणप्रवाहादिरूपां क्रियां बुद्धौ सङ्क्रान्ताकारामवैति । बुद्ध्यन्तरैश्च तान् बुद्धिनिवेशिनः क्रियाक्षणान् सङ्कलयति । तथाच बाह्यक्रियाभावेऽपि बुद्धिनिवेशिनीयं क्रिया बाह्यापरक्रियापरिच्छेदकत्वात् काल इत्युच्यते । तथाहि भूयसीनां बुद्धीनामुदये बाह्ये चिरकालत्वमवैति, अल्पीयसीनामुदये क्षिप्रकालत्वमिति । प्राणचारेण च कलयन्त्येवार्थान् योगिनः, अन्येऽपि प्राणक्षणगणनयेति प्रसिद्धमेतत् । तथाहि षष्ट्युत्तरशतत्रयावधिप्राणप्रचारनालिकाकलनया सहस्राण्येकविंशतिः षट्शतानि चाहोरात्रगणनामाहुः ॥ ७८ ॥

यदि तर्हि क्रियातिरिक्तो नास्ति कालः, तदा सत्ताख्यायाः क्रियायाः सत्तान्तरेण क्रियाभूतेन योगाभावाद् भूता सत्तेति कथमुच्यत इत्याशङ्क्याह —

भूतो घट इतीयं च सत्ताया एव भूतता ।
भूता सत्तेति सत्तायाः सत्ता भूताभिधीयते ॥ ७९ ॥

भूतो घट इत्यत्र कस्य भूतत्वम् । न तावद् घटस्य, तस्य द्रव्यात्मकत्वात् कालेनासंस्पर्शात् । क्रियाणां साध्यस्वभावानामपि करणभूतेन कालेन सम्बन्धात् । धातुवाच्या तु सत्ताख्या क्रिया भूतेति निष्ठाप्रत्ययेनावेद्यते । सा तु सत्तात्र घटसमवायिनीति पारम्पर्येण घटेन सम्बन्धो न तु साक्षाद् द्रव्यकालयोः । व्यतिरिक्तकालदर्शनेऽप्यस्ति सम्बन्धः । क्रियामुखस्तु सः । एवं भूता सत्तेत्यत्रापि शाब्देन धातुवाच्या[2]न्या सत्ता क्रियारूपा, अन्या च प्रातिपदिकवाच्या द्रव्यायमाणेति सत्तान्तरयोगे धातुवाच्यसत्ताभूतत्वद्वारेणैव

---

१. 'न्तर्मतेर्मु', २. 'च्याधानेन' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

द्रव्यायमाणसत्ताभूतत्वसम्प्रत्यय इति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । नित्याया अपि सत्तायाः स्वाश्रयोपधानेन भेदे सति तद्द्वारेण त्रिकालयोगोऽविरुद्धः । गतमेतत् ॥ ७९ ॥

इदानीं कालस्वरूपे निर्णीते तदाश्रयः शास्त्रे[1] व्यवहारो विचार्यते । 'वर्तमाने लट्' (३-२-१२३) इत्यत्रोक्तं 'नित्यप्रवृत्ते च[2] कालाविभागादि'ति । नित्येष्वर्थेषु कालविभागाभावाद्[3] वर्तमानत्वानुपपत्तेः[4] शासितव्या भवन्ती । ननु च सम्प्रतितनत्वं वर्तमानत्वं भूतभविष्यत्प्रतियोगि । नित्येषु चाविच्छेदेन प्रवर्तमानेषु भूतभविष्यतोरभावात् सुतरां तदुपपत्तिः । तत्रोच्यते । इहेमे कालनिमित्ता व्यपदेशाः परस्परव्यावृत्तशरीराः कालकृतोपकाराणामेव भावानां युक्ताः । ते च जन्मवन्तः । तत्र हि नियतावधिजन्मपरिग्रहेणै[5]तदुपपत्तिः । तथाहि साधनसन्निधानेऽभिमुखोत्पत्तयो भाविनः साधनादवाप्तजन्मानो यावदवस्थानं वर्तमाना व्यपगतशरीरा भूताः । तदयं वर्तमान[6]व्यपदेशो भूतभविष्यदवधिमध्यवर्ती, यत्र भूतभविष्यन्तौ न स्तः तत्र नैव सम्भवति । तदुक्तं भाष्ये — 'भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो वर्तमान' इति । यत्र[7] हि भूतभविष्यन्तौ, तत्र तत्प्रतियोगी वर्तमान इत्यर्थः । नित्येषु च भूतभविष्यतोरभावात् तदभावः । प्रक्रमापेक्षया च भवन्ती शिष्येत्युक्तम् । सर्व एव तु कालप्रत्ययाः शिष्याः । अत एवाह — 'कालाविभागादि'ति । एवञ्च कृत्वात्र कालावच्छेदाभावात् कालोपाधिरूपा क्रियैव नास्ति । सा हि कालोपाधिः सक्रमा साध्यमानस्वभावा । तदभावश्चात्रेति क्रियाकारकोपाधिनिबन्धना सर्वैव व्यवस्था वक्तव्येत्युक्तं भवति । तत्र[9] च परिहार उक्तः 'सन्ति च कालविभागा' इति । स्थास्यन्ति पर्वतास्तिष्ठन्ति अस्थुरिति । पुनश्चोदितं — 'किं शक्यन्त एते शब्दाः प्रयोक्तुमि'ति । सन्ति कालविभागा इति । अयमभिप्रायः — कालविभागादेवैषां शब्दानां प्रयोगोऽसिद्ध इति चोद्ये कथमेष एव निश्चायकः कथ्यते इति । अत[10] उक्तं — 'नावश्यं शब्दप्रयोगादेवे'ति । पूर्वापरीभूतस्याख्यातात् प्रतीतेः शब्दप्रमाणकानां तत एवार्थव्यवस्थानाद् भवेदपि शब्दप्रयोगः कालविभागे प्रमाणं, किन्त्ववधीर्यापि तमत्रार्थ एव काल[11]विभागः प्रति-

१. 'स्त्रैर्य', २. 'तु', ३. 'लाविभागाद्' ग. पाठः, ४. 'नानु' घ. पाठः. ५. 'नो', ६. 'त्र भू' ग. पाठः. ७. 'अ' घ. पाठः. ८. 'ल' ग. पाठः. ९. 'प नि', १०. 'त', ११. 'लप्रवि' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पाद्यत इत्यर्थः । तदाह — 'भूतभविष्यद्वर्तमानानां राज्ञां याः क्रियास्ताऽस्ति-ष्ठतेरधिकरणमि'ति ॥ ७९ ॥

एतद्भाष्यं व्याचष्टे—

परतो भिद्यते सर्वमात्मा तु न विकल्प्यते[1] ।
पर्वतादिस्थितिस्तस्मात् पररूपेण भिद्यते ॥ ८० ॥

पर्वतनद्यादीनामपि नित्यानामपरतत्सहचरितपदार्थगतसत्त्वोपो[2]श्रयेण सत्त्वाभेदात् कालभेदोपपत्तिः । सर्वमेव हि भावजातमुपाधिसंसर्गवशेन[3] भिद्यते, न तु स्वरूपेणेति भिन्ना इति परोपाधिरित्युक्तमेव । राज्ञां[4] हि क्रियाः पर्वतादिस्थितेर्भेदकत्वाद् आश्रयत्वेन व्यवह्रियन्ते । यथाहि राजक्रियाणां त्रैकाल्यं क्रमिकत्वं साध्यमानता च, तथा तत्सहचरितानामपि पर्वतादीनां[5] स्थितेस्तदध्यारोप[6] इति गौणस्त्रिकालविषयः प्रयोगोऽत्रोपपन्न इति न्याय्या भवन्ती ॥ ८० ॥

अथवा राजक्रियासाहचर्येण वर्तमाना[7] स्थितिः प्रत्यवस्थमाश्रयोपकारमनुभवन्ती पर्व[8]तादीनां स्वयमेव भिद्यते । सहचरितक्रियाभेदेन तु स भेदस्तस्याः सारूप्यादनधिगतस्[9]तत्त्वो ज्ञाप्यत इत्याह —

प्रसिद्धभेदा व्यापारा विरूपावयवाक्रियाः ।
साहचर्येण भिद्यन्ते सरूपावयवाक्रियाः ॥ ८१ ॥

विसदृशस्वभावा अवयवक्रिया येषां व्यापाराणां ते पचिभिदिक्रियारूपाः प्रसिद्धभेदा भिन्नकाला विलक्षणा एव प्रतीताः । अधिश्रयणादयो हि पच्यवयवा विलक्षणाः, एवमुद्यमनादयो भिद्यवयवाः । ये तु सदृशावयवक्रियाव्यापाराः पर्वतादेरात्मभरणलक्षणस्थितिरूपाः, ते सादृश्यादेव दुरवधारभेदा राजक्रियाभिर्विसदृशसन्तानाभिरवधृतविभागाभिः सहचरिताभिः कालभिन्ना ज्ञाप्यन्ते । अतश्च ता राजक्रियाः परिच्छेदकत्वादाधारभूताः पर्वतादिस्थितेः कालत्वेन व्यवह्रियन्ते । सूर्यादिसञ्चारविशेषोपलक्ष्यमाणभेदाश्चापि पर्वतादिस्थितयः, राजक्रियाणामुपलक्षणत्वात् । प्रसिद्धतरा हि राज्ञां क्रिया

१. 'ल्प' क. पाठः. २. 'पदाश्र', ३. 'न तु भि', ४. 'ज्ञां क्रि', ५. 'नामपि स्थि' ग. पाठः. ६. 'पादिति' घ. पाठः. ७. 'न', ८. 'र्वस्थि', ९. 'तत्वाव प' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भाष्य उक्ताः[1]। आधारावष्टम्भेन स्थितेः प्रतिक्षणमुपजनात् समाश्रितक्रमत्वे क्रियात्वमप्यविरुद्धम्। तथाहि—'जन्मैवाश्रितसारूप्यं स्थितिरि'त्युक्तम्। नित्यानामपि चाधारेण प्रतिक्षणं ध्रियमाणत्वमविकल्पितपौर्वापर्यमेव जन्मसमाख्यां प्रतिपद्यते। शाब्दे च व्यवहारे शब्दार्थोऽर्थ इत्याख्यातात् स क्रमः प्रतीयमानोऽर्थः क्रियालक्षणमनुपतत्येव। गतमेतत्॥ ८१॥

उक्तमिदं वार्त्तिके—'प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या भवन्त्यवर्तमानत्वादि'ति। प्रवृत्तस्य[2][3] मुख्यफलानवाप्तेर्यदा विरामो न भवति, अथच क्रियान्तरारम्भात् सा प्रवृत्ता क्रियातीता, तदा वर्तमानप्रत्ययो वक्तव्यः। इह वसामः। इह पुष्यमित्रं याजयामः इति। क्रियान्तरे प्रवृत्तो याजयन्नप्येवं प्रयुङ्क्ते दक्षिणादिमुख्यफलानवाप्तेश्च याजनाभिसन्धेरविरतः। अत्र समाधिरुक्तः—'न्याय्या त्वारम्भानपवर्गादि'ति। मुख्यस्य[4] फलस्यानभिनिर्वृत्तेस्तत्पर्यन्तत्वाच्च क्रियायाः क्रियान्तरव्यवधानेऽप्यनपवृत्तैव क्रियेति वर्तमाने[5]प्रत्ययो भवन्ती न्याय्या। अथान्तरा क्रियान्तरैर्विच्छेदादवर्तमानत्वमभिमतमत्र चकास्ति, तदा 'अस्ति च मुक्तसंशये विरामः' इत्युक्तम्। भुङ्क्ते इत्यादावपि हि वर्तमाने निस्संशयोऽस्त्येवावान्तरक्रियाव्यवधिः। तथाहि—'सोऽप्यवश्यं भुञ्जानो हसति जल्पति पानीयं वा पिबति' इति भाष्य उक्तम्।

तदेतद् व्याचष्टे—

व्यवधानमिवोपैति निवृत्त इव दृश्यते।
क्रियासमूहो भुज्यादिरन्तरालप्रवृत्तिभिः॥ ८२॥

न च विच्छिन्नरूपोऽपि सोऽविरामान्निवर्तते।
सर्वैव हि क्रियान्येन सङ्कीर्णेवोपलभ्यते॥ ८३॥

पूर्वापरीभूतावयवसमाहारात्मको भुज्यादिक्रियासमूहोऽन्तरालपतिताभिर्हसनसङ्कथनादिक्रियाभिरतीतानागतक्षणानां व्यवधानमिव प्राप्नोति। तृप्तिफलत्वाच्च भुजेरेकः सन्तानो व्यवस्थित एवेतीवशब्दः न हि समूहव्यवधानम्, अपि तु क्षणानाम्। नच तावन्मात्रं क्रियास्वरूपम्। अनागतावयवाभावं चाभिप्रेत्यातीतावयवकल्पनया निवृत्त इव स क्रियासमूहो दृश्यते। एवमपि

1. 'उपात्ताः।', 2. 'त्तक्रियस्य' ग. पाठः. 3. 'स्य फ', 4. 'ख्यफ' 5. 'ने' घ. पाठः. 6. 'रा क्रिया क्रि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

चान्तरालक्रियाभिरवयवद्वारेण विच्छिन्नस्वभावोऽसावा फलप्राप्तेरनुवर्तनादविरतोऽवस्थित एव वर्तमानस्वभावः । न केवलं भुज्यादिरेव, यावद्धाससङ्कथनादिरपि क्रियान्तरैर्व्यवधीयत एव । अक्षिनिमेषादेरपि व्यवधानम्, अन्ततः प्रश्वासोच्छ्वासादेरपि भावात् । विश्रम्य विश्रम्यं च क्रियारम्भात् सङ्कीर्णेव, नतु सर्वथा सङ्कीर्णा आ फलप्राप्तेर्विरामाभावात् । अन्तरालक्रियाणामवश्यम्भाविनीनां सङ्करकारित्वस्यायोगात् । सन्दर्शनादिफलपर्यन्तः क्षणसमूहः क्रिया । तत्र च भौतिकव्यापारोपरमेऽप्यन्तरा सन्दर्शनप्रार्थनादेर्मानस[3]व्यापारस्य यावत् फलाभिगमः[4], तावदविराम एव । एवं याजनादेरप्यविरतत्वाद् वर्तमानता सिद्धा ॥ ८२, ८३ ॥

एवं तावत् फलावसानः समूहः क्रियेति फलान्तरहेतुक्रियान्तरव्यवधानमुपेत्यापि वर्तमानत्वं समर्थितं, यद्वान्तरालप्रवृत्तं क्रियान्तरं भिन्नजातीयमेव न भवतीत्याह —

तदन्तरालदृष्टा वा सर्वैवावयवक्रिया ।
सादृश्यात् सति भेदे तु तदङ्गत्वेन गृह्यते ॥ ८४ ॥

तस्या भुज्यादिक्रियाया मध्यवर्तिनो ये क्रियाभेदा हसितादयस्ते भुज्यादेरवयवा एव, गुणव्यापाररूपा आचमनादिवदुपकारकत्वात् । ततश्चाचमनादिभिः सादृश्यात् सत्यपि हासादीनां क्वचिदसन्निधानेऽपि भुजिनिर्वृत्तेः प्रसिद्धतरैर्दध्युपसेचनादिभिर(नै ? न्यै)र्भेदे भुज्यङ्गत्वेन ग्रहणं, यथा द्विपुरुषवाह्ये भारे तृतीयस्योपनिपततः । तुशब्दोऽप्यर्थे । सुहृदो हि निर्वृतचेतसः परस्परं हाससङ्कथनादि कुर्वाणा एव भुजिं प्रतिपद्यन्ते । तदेवमत्र प्रत्यवयवं क्रियासमाप्तिम् 'आदिकर्मणि न्याय्या त्वाद्यपवर्गात्' (महाभा० ३-२-१०२) इति निष्ठासमर्थनन्यायेनाभिप्रेत्य पूर्वपक्षः प्रवृत्तः । फलपर्यन्तक्रियासमूहाश्रयेण तु सिद्धान्त इति स्थितम् ॥ ८४ ॥

इदानीं सर्वत्रैव वर्तमानत्वं क्रियाया अनुपपन्नमित्याक्षिपति —

सदसद् वापि वस्तु स्यात् तृतीयं नास्ति किञ्चन ।
तेन भूतभविष्यन्तौ मुक्त्वा मध्यं न विद्यते ॥ ८५ ॥

साध्यमानावस्था क्रिया भण्यते । तत्र च यः क्षणोऽतीतः, स सन् सिद्धस्वभाव इति क्रिया तत्रातीता । यश्चासन्, स साध्यः स भावी क्षण इति

१. 'म्य क्रि' घ. पाठः. २. 'त्र भौ' ग. पाठ. ३. 'सस्य व्या', ४ 'म' घ. पाठः.

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र भविष्यदुपाधिका क्रिया । न चान्योऽस्ति कश्चित् क्षणः सदसदुभयरूपः । विरुद्धस्वभावस्यैकत्वविरोधात् । ततश्च वर्तमानता धात्वर्थविशेषणं नोपपद्यते । तदुक्तं भाष्ये —

"अनागते न पतसि अतिक्रान्ते च काक ! न ।
यदि सम्प्रति पतसि कृत्स्नो लोकः पतत्ययम् ॥

हिमवानपि चलती"ति । परोक्षा क्रिया फलेनानुमीयमानातीतत्वात् कथं वर्तमानप्रत्ययेनोच्येत[1] । एवं हिमवानपरिदृष्टसंयोगविभागक्रियाकार्यः कस्मान्न पततीति वर्तमानप्रत्ययेन व्यपदिश्येतेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

साध्यमानावस्थत्वमेव क्रियायाः स्वेन रूपेण सत्त्वं वर्तमानत्वमिति चेदाह —

निर्वृत्तिरूपमेकस्य भेदाभावान्न कल्पते ।
सदसद् वापि तेनैकं क्रमरूपं कथं भवेत् ॥ ८६ ॥

एकस्यार्थात्मनो विभागाभावान्निष्पत्तिरूपं क्रमरूपत्वं क्रियालक्षणं नास्ति । तथाहि सद्वा वस्तु स्याद्, असद्वा । तत्र सद् विद्यमानत्वादेवानिर्वर्त्यमनाश्रितक्रमरूपम्, असदप्यसत्त्वादेव तदवस्थायामनाश्रितनिर्वृत्तिरूपं कथं क्रमिकं स्यात् । न ह्यसतः सर्वधर्मशून्यस्य कश्चित् क्रमः । तृतीयराश्यभावाच्च निर्वर्त्यमानं क्रमिकं क्रियारूपं नास्तीति कथं तद् वर्तमानं स्यात् ॥ ८६ ॥

अत्रोच्यते — बहवः क्षणाः समाश्रितपौर्वापर्याः क्रियेति, सा फलोपजनात् प्राग् वर्तमानतामासादयेदिति । तदपि न । यतः,

बहूनां चानवस्थानादेकमेवोपलभ्यते ।
यथोपलब्धिस्मरणं तत्र चाप्युपपद्यते ॥ ८७ ॥

क्रमजन्मानोऽवयवा विप्रकीर्यमाणस्वभावा[2] न युगपत्कालेभाविनः[3] । ततश्च सन्निहित एक एव क्षणः समुपलभ्यत इति तस्य भेदाभावात् क्रमाभावः । अथ बहवः क्रमिका युगपत् स्मर्यन्त इत्युच्यते, तदपि न । यस्मादनुभवपूर्वकं स्मरणमेकस्य च क्रमानुभवो न वृत्त इति कथं स्मरणमपि तत्र क्रमावेदकं स्यात् ॥ ८७ ॥

१. 'च्यते । ए', २. 'लविभा' ग. पाठः. ३. 'भा' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नचापि बहूनामेकक्रियात्मकत्वं[1] युज्यत इत्याह —

सदसद्रूपमेकं स्यात् सर्वस्यैकत्वकल्पने[2] ।
निर्वृत्तिरूपं[3] निर्वृत्तेः सामान्यमथवा भवेत् ॥ ८८ ॥

अतीतानागतानां सदसद्रूपाणां क्षणानामेकक्रियात्मकत्वाभ्युपगमे[4] सर्वस्य वस्तुनः सदसद्रूपमयं विरुद्धमेकत्वं प्रसज्ज्येत । न चैतद् युक्तं, विरुद्धानामनुभवेनैकत्वबाधात् । यद्वा बहूनां भिन्नानामेकत्वविरोधात् कश्चिदन्वयी स्वभाव एकः कल्पयितव्यः । तथाच निर्वृत्तेर्निष्पद्यमानायाः साध्यस्वभावायाः क्रियायाः निर्वृत्तिरूपं निष्पत्तियोग्यत्वं प्रत्येकं क्षणानामेकक्रियात्मकत्वं रूपं सामान्यं भवेत् । तथाचैका क्रिया न सिध्येदित्यभिप्रायः । बहूनां ह्यन्वयी कश्चित् स्वभावोऽङ्गीकृतः क्रियात्मा, न तु बहव एका क्रियेति क्रियाव्यक्तेरभाव एव । भिन्नानामेव हि क्षणानां निर्वृत्तिरूपान्वयो, न तु प्रत्येकं क्रियाव्यक्तिस्वभावता तेषां सिध्यति । ततश्च कथं वर्तमानाः क्रियाः ॥ ८८ ॥

अत्र समाधिमाह —

कार्योत्पत्तौ समर्थं वा स्वेन धर्मेण तत् तथा ।
आत्मतत्त्वेन गृह्येत सा चास्मिन् वर्तमानता ॥ ८९ ॥

इहैकत्वं क्रियायाः क्षणसमुदायरूपायाः कल्पितम् । तथाहि — एकफलोद्देशेन प्रवर्तमाना नियतपौर्वापर्याः क्षणाः क्रियेति फलभेदादसावेका । एवं यथायथं फलभेदेन भिद्यते क्रिया । अत्र च सदसत्त्वेऽपि क्षणानां वर्तमानतोपपद्यत एव । नहि सत्त्वं वर्तमानतालक्षणं, किन्तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम् । तच्च यावतः क्षणसमूहस्य फलावधि प्रवृत्तिः, तावतः प्राक् फलोपजनादभेदेनाध्यवसितस्यास्त्येव । कार्योत्पत्तौ च स एव समर्थः । स च मनोव्यापारपूर्वभावी कायव्यापारपर्यन्तः साधनसंरम्भफलानुमेयः । तत्र च स्वेन क्रमात्मकेन धर्मेण युक्त (इति) समूहरूपं यदात्मतत्त्वेनात्मीयेन विद्यमानेन स्वभावेन गृह्येत, तदा तस्यैवंविधस्य येयं विद्यमानता सा वर्तमानता । वाशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षया विकल्पद्योतकः । अयमर्थः — नियतपौर्वापर्यः समूहस्तावत् क्रमिकः । तस्य च सदसद्रूपकत्वेऽपि फलावधि परस्परमध्यस्तक्रमः सकलः सन्निहित एकैकोऽपि क्षणो वर्तमानतामनुभवति । यद्यपि च

---

१. 'त्मत्वं' ग. पाठः. २. 'त्रै', ३. 'प' क. पाठः. ४. 'त्मत्वा' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

नासावेकः क्रमिक इति न क्रिया, तथाप्यपरक्षणगतः क्रमः तत्रानुभववासनया निश्चीयत एवेति न कश्चिद् दोषः । तदुक्तं भाष्ये —

"क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतुस्तदर्थं यद् विचेष्टितम् ।
तदपेक्ष्य प्रयुञ्जीत गच्छतीत्यविचारयन् ॥"

इति । फलकामना मानसो व्यापारो भौतिकक्रियाप्रवृत्तौ हेतुः । क्रियार्थं विचेष्टितं (फलावसानो यः संरम्भः) । सामान्यविशेषभावेन च तदर्थता । एवञ्च मानसव्यापारपूर्वकः कायव्यापारः फलावसानोऽभेदेनाध्यवसितो वर्तमानक्रियास्वभावः स्ववाचकशब्दप्रतिपाद्य इति स्फुटमुक्तम् ॥ ८९ ॥

वाशब्दसूचितं पक्षान्तरमाह —

क्रियाप्रबन्धरूपं यदध्यात्मं विनिगृह्यते ।
सङ्क्रान्तबिम्बमेकत्र तामाहुर्वर्तमानताम् ॥ ९० ॥

पूर्वं क्षणसमूहस्यैकत्वमेकफलोद्देशेन समर्थितम् । इदानीं तु सङ्कलनाबुद्ध्युपारूढस्य बुद्ध्याकाररूपत्वेन भाविकत्वमेकत्वमुच्यते । तथाहि — विप्रसृतावयवः क्रियाकलापो ज्ञाना(त्मनि) सङ्क्रान्ताकार एकस्मिन् यदावधार्यते, तदा तस्मादेकज्ञानादभेदात् तद्वद् वर्तमान एकश्च निश्चीयते । क्रमेणानुभूतानामपि च सङ्कलना भवत्येवानुभववासनायाः प्रत्यासन्नत्वात् । अन्यथा समुदायादिज्ञानाभावः । अनुभवपूर्वकत्वं हि स्मरणस्य नियतं, न तु क्रमेणोपलब्धं युगपत् स्मर्यते, शतादिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात् । बुद्ध्याकारस्य च बुद्धि(ही!) रूपतयाध्यवसायाद् बाह्यमेकं वर्तमानं व्यवह्रियते । तत्सिद्धौ च तदपेक्षयातीतानागतसिद्धिर्नान्यथेति सिद्धं क्रियायाः कालत्रयविशेषणम् । गतमदः ॥ ९० ॥

इह क्रियातिपत्तौ लृङ्विधाने भूतभविष्यन्तावुपादीयेते । तयोरनुपपत्तिं चोदयति —

क्रियातिपत्तिरत्यन्तं क्रियानुत्पत्तिलक्षणा ।
न च भूतमनुत्पन्नं न भविष्यत् तथाविधम् ॥ ९१ ॥

'यदि कमलकमाह्वास्यन्न शकटं पर्याभविष्यदि'ति कमलकाह्वानशकटापरिभावनलक्षणायाः क्रियाया अतिपत्तिः साधनशक्तिवैकल्यान्नियतानुत्पत्तिः ।

१. 'ऽपमे' मूलकोशपाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न चानुत्पन्नं क्रियास्वरूपं भूतं भविष्यद् वा शक्यते व्यवस्थापयितुम् । उत्पन्नस्य हि सत्तातिक्रमो भूतः, समर्थसाधनसान्निधाने सम्भावितोत्पत्तिश्च भविष्यन् । अत्र च साधनाभावात् सम्भावितापि नोत्पत्तिः । अत एवात्यन्तग्रहणेनानुत्पत्तिर्विशेषिता ॥ ९१ ॥

अत्र भूतभविष्यद्व्यवहारं समर्थयते—

प्राग्विरुद्धक्रियोत्पादान्निर्वृत्ते वा विरोधिनि ।
व्यापारेऽवधिभेदेन विषयस्तत्र भिद्यते ॥ ९२ ॥

यदि कमलकमाह्वास्यन्न* शकटं पर्याभविष्यदित्यपरिभवस्य निमित्तं समर्थसाधनाह्वानं भविष्यदसम्भावयन्नेवमभिधत्ते । एवं चाह्वानविरोधिनः कमलकदेशान्तरगमनादपरिभवविरोधिनः शकटगुरुतरभारारोपाच्च पूर्वमप्रतिद्वन्द्विनो[2] भविष्यत्त्वे[3] कालस्यापेक्ष्यस्य भेदादवच्छेदात् क्रियातिपत्तेरपि भविष्यद्विषयो विभज्यते । शकटापरिभवस्य क्रियारूपस्य निष्पत्तिः, कमलकाह्वानाभावात्, तदाह्वानं च देशान्तरगमनान्न सम्पत्स्यत इति तस्य भविष्यतोऽसम्भावनायामत्यन्तानुत्पत्तिलक्षणस्य[4] क्रियातिपत्तिरूपस्यापि भविष्यत्ता । यदि हि समर्थसाधनाह्वानं भविष्यति, तदा क्रिया सम्पत्स्यत इति तस्या भविष्यत्त्वे तदत्यन्ताभावो[5]ऽपि भविष्यन् । तथा यदि स तेन ब्राह्मणार्थिना दृष्टोऽभविष्यदुताभोक्ष्यताप्यभोक्ष्यत, न तु भुक्तवानित्यत्र[6] भोजनस्य भोजनप्रतिद्वन्द्विनो व्यापारस्यातीतत्वात् क्रियातिपत्तेरप्यवधिभेदादतीतविषयतया भूतत्वेन व्यवहारः । गतमेतत् ॥ ९२ ॥

इदानीं कालप्रसङ्गेनायथाकालप्रत्ययविधानार्थं 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः' (३-४-१) इति सूत्रं विचारयति —

व्यभिचारे निमित्तस्य साधुत्वं न प्रकल्पते[7] ।
भाव्यासीदिति सूत्रेण तत् कालेऽन्यत्र शिष्यते ॥ ९३ ॥

इह यथास्वनियत एव काले प्रत्यया विहिता इति स्वकालव्यभिचारे कालान्तरे तेषां साधुत्वं न स्यात् । तद्यथा 'भाव्यासीदग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो

---

१. 'त्स्यत्र प' ग. पाठः. २. 'तो', ३. 'तो काले पक्षस्य', ४. 'त्तिरूपक्रि' क. पाठः. ५. 'वो भ', ६. 'त्राभिन्नभो' ग. पाठः. ७. 'वि' क. पाठः.

---

* इतः परं पत्रमेकं घ. मातृकायां लुप्तम् ।

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

जनिते'त्यादौ भावीति भविष्यत्काले प्रत्ययोऽन्वाख्यातः, आसीदिति भूतकालेन सम्बन्धं न यायात्। तथा अग्निष्टोमेनेष्टवान् इति भूते प्रत्ययोऽन्वाख्यातो जनितेति भविष्यत्कालेन सम्बद्धो न स्यादिति सूत्रारम्भः। धातूनां स्वतःसम्बन्धाभावात् तदर्थोऽत्र धातुरित्युक्तः। भेदाधिष्ठानत्वाच्च सम्बन्धस्य वृत्तावनेकसंख्यान्तर्भावः। साधनद्वारेण च धात्वर्थानां विशेषणविशेष्यभावलक्षणः सम्बन्धः। प्रत्ययाधिकाराच्च प्रत्ययपरिग्रहे सिद्धेऽधात्वधिकारविहितप्रत्ययस्यापि मतुपो वर्तमानकालसत्तोपाधिपरित्यागे कालान्तरेऽपि सति धातुसम्बन्धे साधुत्वं यथा स्यादिति पुनः प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं भाष्ये 'गोमानासीद् गोमान् भविते'ति। तदेतत् सूत्रं वार्त्तिके प्रत्याख्यातं 'धातुसम्बन्धे प्रत्ययस्य यथाकालविधानात् सिद्धमि'ति। यथास्वं कालेषु प्रत्ययाः पदसंस्कारदर्शने विहिता इत्यन्तरेणाप्येतत्सूत्रं[1] सिद्धमिष्टमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

अत्रोच्यते—

स्वकाल एव साधुश्चेत् कालभेदे गतिः कथम्।

भाव्यादिशब्दस्य स्वकाले संस्कारेऽङ्गीक्रियमाणे सत्यासीदिति प्रयोगसम्बन्धे कालान्तरप्रतीतिः कुतस्त्या। अत्राप्युक्तं वार्त्तिके—'उपपदस्य तु कालान्यत्वमि'ति। उपपदस्य विशेषणस्य विशेष्यसम्बन्धात् तत्कालत्वं वाक्यादवसीयत इति वाक्यार्थोऽसौ पदसंस्कारवेलायामसंनिहितो नाङ्गम्॥

एतद् व्याचष्टे—

वाक्यार्थादतदर्थेषु विशिष्टत्वं न सिध्यति ॥ ९४ ॥

सोऽर्थो वाक्यार्थपर्यालोचनागम्यो येषां पदानां न भवति तेष्वतदर्थेषु वाक्यार्थायोग्यार्थेषु सत्सु वाक्यार्थस्य तैरवच्छेदाद् विशिष्टत्वं न भवति। तथाच भावीत्यस्य भूतकालानुपादानाद् आसीदित्यनेन सम्बन्धाभावाद् वाक्यार्थो विशिष्टो नावतिष्ठेत। तस्मादेकवाक्यतावशाद् विशेष्यकालानुवृत्तौ विशेषणस्य सिद्धायां नार्थः सूत्रेणेत्यर्थः ॥ ९४ ॥

प्रत्युत सूत्रारम्भे विवक्षितोऽर्थो न प्रतीयेतेत्याह—

तदर्थश्चेदवयवो भाविनो[2] भूततागतिः।
न स्यादत्यन्तभूतत्वमेवैकं तत्र सम्भवेत् ॥ ९५ ॥

---

१. 'त्रं विशिष्टं सिद्धमित्य' ख. पाठः. २. 'कै' मूलकोशपाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यद्यस्माद् वचनाद् भावि कृत्यमासीदित्यादौ वाक्येऽवयवो भावीत्यादिर्विशेषणभूतः प्रधानभूताख्यातविषयभूतकालाभिधायी व्यवस्थाप्यते, तथा भविष्यतः कृत्यस्य या भूतकालता प्रतिपिपादयिषिता सा न विज्ञायेत । केवलमासीदित्यनेन भूतताया गमिताया अपि भावीत्यनेन पुनः श्रुतितुल्येनावधारणं प्रतीयेत । तथाच यदिदं कृत्यं कर्तव्यरूपं वस्तु तदासीदेव भूतमेवेति वाक्यार्थोऽवतिष्ठेत । न चैष विवक्षितः । तस्मात् स्वकाल एवान्वाख्यानाद् वाक्यार्थपर्यालोचनाद् भाविनो भूततागतिः सिध्यति । विवक्षिता भाव्यवस्थाप्यस्य कृत्यस्यातीता । सम्प्रतीदं वर्तमानं जातम् । त्रैयध्विका हि पदार्थाः पूर्वमुपपादिताः । तथाच भविष्यदध्वनोऽतीताध्वप्रवेशो न्याय्यः । यथोक्तं भगवता व्यासमुनिना —

"अवश्यंभाविनं नाशं भावित्वाद् विध्युपस्थितम् ।
अयमेव हि ते कालः पूर्वमासीदनागतः ॥"

इति ॥ ९५ ॥

नन्वेवं स्वकालेऽन्वाख्यातस्य वाक्यार्थात् कालान्तरावगतावप्युपात्तकालत्यागप्रसङ्गः[1] । न प्रसङ्ग इत्याह--

विशिष्टकालता पूर्वं तथापितु विशेषणे ।
आश्रयात् सोऽन्तरङ्गत्वात् तत्र साधुर्भविष्यति ॥ ९६ ॥

पदान्तरसम्बन्धात् पूर्वं भाव्यादिशब्दस्य विशिष्ट एव स्वकाले व्युत्पादितत्वात् साधुत्वम् । विशेषणेऽपि च तस्य पदान्तरसम्बन्धे तथैव विशिष्टकालता । यस्मादजहदेव स्वकालयोगं तत्र विशेष्यकालमनुवर्तते । भाविनो हि भूतता । अतश्च योऽसावाश्रितः स्वकालः संस्कारनिमित्तत्वेन, तस्य पूर्वमेवाश्रयणादन्तरङ्गत्वे सति तत्रैव साधुः शब्दो भाव्यादिः पदान्तरयोगेऽपि । न तु स्वकालत्यागः, तद्गतत्वेनैव वाक्यार्थाद् विशिष्टतागतेः । एवमग्निष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यत्र भूतस्यैव भाविता वाक्यार्थात् । सूत्रारम्भे त्वत्यन्तं भविष्यत्त्वैव गम्येतेति[2] प्रत्याख्यातं सूत्रम् ॥ ९६ ॥

वार्त्तिकाभिप्रायेण केचित् तु समर्थयन्ते । कथमित्याह—

आमिश्र एव प्रक्रान्तः स पदार्थस्तथा विधिः ।
केवलस्य विमिश्रत्वं नित्येऽर्थे नोपपद्यते ॥ ९७ ॥

---

१. 'रग', २. 'म्यत इति' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इह प्रयुक्तानां शब्दानामन्वाख्यानाद् व्यवहाराय शब्दप्रयोगाद् वाक्यमेव तदङ्गमन्वाख्येयम् । तथाच पदान्तरार्थसमन्वययोग्यपदार्थापोद्धारपूर्वकं पदानामनुशासनाद् वाक्यावधिकेऽन्वाख्याने प्रथमत एव सर्वः पदार्थो विशिष्टः आमिश्र एवोपात्तः, यादृशो वाक्यप्रयोगादवसीयते । इतरपदार्थसमन्वयनिरपेक्षं तु पदानुशासने केवलस्य पूर्वमवस्थितस्य पश्चादितरपदसमन्वये विशिष्टतायां नित्यः शब्दार्थसम्बन्धो विरुध्येत ।

"सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।
उपात्तस्य कुतस्त्यागो निवृत्तः क्वावतिष्ठताम् ॥"

इत्यादि चात्र दूषणमुक्तम् ॥ ९७ ॥

एवं सामान्येनाभिधाय एतदेव प्रकृते योजयति —

शुद्धे च काले व्याख्यातमामिश्रे न प्रसिध्यति ।
साधुत्वमयथाकालं तत् सूत्रेणोपदिश्यते ॥ ९८ ॥

भावीति भविष्यति भूतेनासंसृष्टे प्रत्ययः साधुरुक्तः । स भूतसंसृष्टे न प्राप्नोति प्रथममेवापेक्षिते । तस्मात् सूत्रेण व्यामिश्रे काले प्रत्ययविधानमुपपद्यते ॥ ९८ ॥

विशेषाभावात् तर्हि भूतकालोऽप्यासीदिति भावीत्येतद्भविष्यत्कालसंमिश्रे कस्मात् साधुर्न भवतीत्याह —

आख्यातपदवाच्येऽर्थे निर्वर्त्यत्वात् प्रधानता ।
विशेषणं तदाक्षेपात् तत्काले व्यवतिष्ठते ॥ ९९ ॥

भूतं भाव्यायोपदिश्यत इत्याख्यातवाच्या क्रिया साध्यमानस्वभावा सर्वत्रैव वाक्यार्थभूता प्रधानम् । नामपदवाच्यं तु सिद्धस्वभावं कारकं गुणभूतम् । प्रधानानुयायिनश्च गुणाः, न तु गुणानुयायि प्रधानमित्याख्यातवाच्येनार्थेन स्वोपकारायाक्षिप्तो नामपदवाच्योऽर्थो गुणभूतस्तत्कालमनुविधत्ते । एवंच न्यायेनैव समन्वयान्यथानुपपत्त्या गुणप्रधानसन्निधावेकस्मिन् वाक्ये प्रधानानुयायित्वाद् गुणानां प्रधानानुग्रहाय तत्कालस्यापि स्वकालापरित्यागेनैवानुवर्तनात् भाव्यासीदित्यादिप्रयोगे सिद्धे नार्थः सूत्रेणेति । एतदुक्तं भवति — आमिश्रत्वं हि सर्वत्र सम्बन्धे सति पदार्थानां यथायोगं विशिष्टम-

१. 'दा', २. 'दानु' ग. पाठः. ३. 'ने पू', ४. 'षो' घ. पाठः ५ 'त्य', ६. 'स्यै', ७. 'नो गु' ग. पाठः. ८. 'ति प्र' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्त्येव। केवलं पदान्तरप्रयोगं विना न निश्चीयते तदित्येतावता सामान्येऽर्थे पदं वर्तते, विशेषेऽर्थे वाक्यमित्युच्यते। न तु त्यागग्रहौ कौचित्॥ ९९॥

तथा विधेयार्थे पदसंस्कारादामिश्रेऽपि प्रक्रम एव वृत्तः संस्कारः। नहि कालान्तरव्यतिभिन्ने स्वकाले निषेधोऽस्ति प्रत्ययस्य। तस्मान्नार्थोऽत्र यत्नेनेत्याह—

सम्प्रत्ययानुकारो वा शब्दव्यापार एव वा।
अध्यस्यते विरुद्धेऽर्थे न च तेन विरुध्यते॥ १००॥

इह वचनेनार्थानां स्वभावातिक्रमाभावात् कालान्तरे साधुत्वानुशासनमात्रात् तत्र प्रतीतिर्नोपपद्यत इत्यकिञ्चित्करं सूत्रम्। सङ्गतिस्तु गुणप्रधानभावेन समन्वयोपपत्तेः प्रधानकालानुरोधेनैकवाक्यतावशेन दर्शिता। अथवा यथास्वं कालेष्वेव सम्बन्धेऽप्येते प्रत्ययाः। अध्यारोपेण तु समन्वयः। तथाह्यग्निष्टोमयाजीत्यनेन भूतविशिष्ट एवार्थः प्रत्याय्यते। जनितेत्येतत्सम्बन्धे तु स भूतकालावच्छिन्नो ज्ञानाकारोऽनुपपद्यमानो विरुद्धे तस्मिन् भविष्यति कालेऽध्यस्यते समारोप्यते। योऽयं भविष्यन् कालो जनितुः, तत्र जन्मोत्तरकालमग्निष्टोमकरणयागसमाप्तिमाश्रित्याधुनैव भूतकालोऽयमुपात्तः। तेनायमर्थः—सोऽस्य पुत्रो जनिता, योऽग्निष्टोमेन यष्टेति। यद्वा शब्दस्याग्निष्टोमयाजीत्यस्य व्यापारः स्वार्थाभिधानलक्षणो भविष्यति कालेऽध्यस्यते। उत्पत्स्यमानस्यार्थस्यानेन प्रतिपादनानुपपत्तेर्भावी व्यापारोऽस्य। सोऽस्य पुत्रो जनिता, यो जातोऽभिवृद्धोऽग्निष्टोमयाजीतीमं व्यपदेशं लप्स्यत इत्यर्थः। तदेतदुक्तं भाष्ये—'कदा चैवं व्यपदेक्ष्यते। यदानेनेष्टं भवती'ति। तदित्थं सम्प्रत्ययानुकारेण शब्दव्यापारेण वाध्यस्यमानेन सोऽर्थो विरुद्धत्वाभिमतो न विरुध्यते। नास्त्यत्र समन्वयेविरोध इत्यर्थः॥ १००॥

एतदेव निदर्शनेन व्युत्पादयति—

भूतं भविष्यदित्येतौ प्रत्ययौ वर्तमानताम्।
अत्यजन्तौ प्रपद्येते विरुद्धाश्रयरूपताम्॥ १०१॥

तद् वस्तु भूतं, भविष्यदन्यद् इत्येतौ प्रत्ययौ ज्ञाने समुत्पद्यमानौ स्वतो वर्तमानकालावपि विषययोः स्वकालविरुद्धयोर्भूतभविष्यतोराकारं धारयतो यथा, एवं स्वकालोपरित्यागेन कालान्तरेऽध्यारोपोऽत्र युक्त इत्यर्थसङ्-

१. 'तुं', २. 'ये', ३. 'ला', ४. 'लविषयाप' ग. पाठः. ५. 'र्थगृह्ही' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

गृहीतः साध्यान्वयः । भूतभविष्यदाकारौ हि प्रत्ययौ भूतभविष्यद्रूपतया स्वाकारमध्यवस्यतोऽपरित्यक्तवर्तमानस्वसंवेदनरूपौ । एवमग्निष्टोमयाजीति संप्रत्ययानुकारोऽपि स्वकालमजहदध्यारोपविषयस्य विरुद्धस्य भविष्यत आश्रीयमाणस्य रूपं प्रतिपद्यते । न ह्यध्यस्यमानं स्वरूपं जहाति गोत्वमिव बाहीके ॥ १०१ ॥

इदानीं कालप्रसङ्गेन वर्तमानसामीप्यं विचारयति —

अध्वनो वर्तमानस्य यः शेषो य उपक्रमः।
तद् वर्तमानसामीप्यं शास्त्रे भेदेन दर्शितम् ॥ १०२ ॥

आ फलसमाप्तेः क्रियाबन्धोऽव्युपरतो वर्तमानः काल इत्युक्तम् । तस्य च यः शेषः समाप्तत्वेऽपि संस्कारानुवृत्तिलक्षणः, तद् भूतविषयं वर्तमानसामीप्यम् । यश्चारम्भो मानसः सङ्कल्पो वर्तमानस्य, तद् द्वितीयं भविष्यद्विषयं वर्तमानसामीप्यम् । तत्र कायव्यापारादर्शनाद् वर्तमानतानवसाये भूतभविष्यत्स्वभावे वर्तमानप्रत्यया अतिदिश्यन्ते । वावचनात् पक्षे भूतभविष्यत्प्रत्ययानामनुशासनान्नेदं वर्तमानमेव सद् भेदेनोपादीयते । अत्रापि पूर्ववत् स्वकाल एव गच्छामीत्यादिपदस्य संस्कारः । अतो हि वर्तमानस्यैव प्रतीतिः । पदान्तरप्रयोगे तु तत्कालेऽध्यारोपः । वावचनात् पक्षेऽध्यारोपितरूपाश्रयाद् भूतभविष्यत्प्रत्यया भवन्तीति नार्थो यत्नेन ॥ १०२ ॥

प्रार्थनास्वभावाशंसा प्रतीतिविशेषत्वाद् वर्तमाना प्रत्युपस्थिता । कथं भविष्यत्कालेति भाष्येऽभिहितेत्यत आह —

आशंसा वर्तमानापि विषयेण भविष्यता[3] ।
भाष्ये भविष्यत्कालेति कार्यार्थं व्यपदिश्यते ॥ १०३ ॥

ज्ञानस्वभावत्वाद् वर्तमानकालापि प्रार्थ्यमानस्य विषयस्यानागतत्वाद् विषयधर्मेण भविष्यत्कालाशंसा व्यपदिष्टा । तथाच भूतप्रत्ययलक्षणं कार्यं भविष्यति विषये निर्देष्टुं युक्तम् ॥ १०३ ॥

यदि विषयधर्मेणापि व्यपदेशो भवति, तदेष्यमाणस्यानागतत्वादिच्छापि भविष्यत्काला स्यादिति तत्र चिकीर्षतीति वर्तमानकालप्रत्यया अप्यतिदेष्टव्या इत्याशङ्क्याह —

इच्छा चिकीर्षतीत्यत्र स्वकालमनुरुध्यते ।
भविष्यति प्रकृत्यर्थे तत्कालं नानुरुध्यते ॥ १०४ ॥

१. 'श्च प्रार', २. 'या भू' घ. पाठः. ३. 'ति' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

चिकीर्षतीत्यत्र येयमिच्छा सनन्तधातुवाच्या, सा प्रधानम् । तदुपसर्जनभूता करोतिक्रिया तद्विषयः । तस्योपसर्जनस्य भविष्यत्कालत्वेऽपि सनः प्रकृतिभूतधातुवाच्यस्य 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत' इति सनन्तधातुवाच्याया इच्छाया वर्तमानत्वात् स एव कालेनानुवर्त्य[1] इति सिद्धो वर्तमानप्रत्ययः । नहि प्रधानं गुणाननुविधत्त इति गुणभूतकरोतिक्रियाकालानुवृत्तिरत्र नास्ति ॥ १०४ ॥

आशंसायामपि स्वकालानुवृत्तिः कथं न भवतीत्याह —

आशंस्यमानतन्त्रत्वादाशंसायां विपर्ययः ।
प्रयोक्तृधर्मः शब्दार्थे शब्दैरेवानुषज्यते ॥ १०५ ॥

यथेच्छा प्रत्ययार्थत्वात् प्रधानं, नैवमाशंसा । नहि सा प्रत्ययवाच्या, अपितु तद्विषय एवाशंस्यमानः प्रत्ययाभिधेयः । प्रयोक्तृधर्मो ह्याशंसा, न शब्दार्थः । तथाहि — उपाध्यायश्चेद् आगतो व्याकरणमधीतमेवेत्याशंस्यमानमुपाध्यायागमनं व्याकरणाध्ययनं च प्रत्ययवाच्यं तन्त्रं प्रधानमिति तत्कालानुवृत्तिरेव न्याय्या । एतदाशंसिना तु प्रयोक्त्रा वाक्यमिदं प्रयुक्तमिति गम्यमानत्वमाशंसायाः । कथं तर्हि प्रयोक्तृधर्म आशंसा शब्दसंस्कारनिमित्तम् । शब्दार्थो हि संस्कारनिमित्तं न्याय्य इत्याशङ्क्योक्तं — प्रयोक्तृधर्मः शब्दार्थे शब्दैरेवानुषज्यत इति । अध्यारोप्यते प्रयोक्तृधर्मः प्रयोज्यस्य शब्दस्याभिधेये शब्देनैव । तस्मिन् हि प्रयुक्ते गम्यते स धर्मः प्रयोक्तरीति गम्यमानत्वादाबाधादिवद् युक्तं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमस्य । पुरुषधर्मेष्वपि हि शास्त्रमधिकृतमिति विचारितं वाक्यपदीये । गतमेतत् ॥ १०५ ॥

इह वार्तिककारः पपाठ — 'अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः शिष्योऽनिष्पन्नत्वादि'ति । अनिर्वृत्ते कार्ये भूतप्रत्यया वक्तव्या इत्यर्थः । तद्यथा 'देवश्चेद् वृष्टः, सम्पन्नाः शालय' इति । निष्पन्नसदृशार्थोऽनिष्पन्न इति पर्युदासेन योग्यहेतूपनिपाते सम्भाव्यमाननिष्पत्तिरुच्यते । तेनानागतमात्रे भूतप्रत्यया न भवन्ति । अनिष्पन्न इत्युक्तेऽपि चानिष्पन्नत्वादिति हेतूपदर्शनम् । उपचारेणायं प्रयोगो न वेदितव्य इत्यर्थः । अनागतरूपेणैवानुपचरितातीतावस्थे न कार्य-

१. 'स' घ. पाठः. २. 'र्त्येत इ' ग. पाठः. ३. 'शा' मूलकोशपाठः. ४. 'मे' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मत्र प्रतीयत इत्युपसङ्ख्येयो भूतप्रत्यय इत्यर्थः । अत एव भाष्यं 'तत्र भवितव्यम् । निष्पत्स्यन्ते शालयः' इति भविष्यत्प्रत्ययस्यैव युक्ततामाह । अस्य प्रत्याख्यानं — 'सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषेधादि'ति । 'देवश्चेद् वृष्टः, सम्पत्स्यन्ते शालय' इति केनचिदुक्ते, 'मैवं वोचः, सम्पन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहि'ति भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य लोके प्रतिषेधो दृश्यते । भूतवाचिन एव त्वभ्यनुज्ञानमिति वार्त्तिकार्थः ।

तदेतत् कथं भवतीति वार्त्तिकाभिप्रायमाचष्टे —

अप्शालिबीजसंयोगे वर्तते निष्पदिर्यदा ।
तत्रावयववृत्तित्वाद् भविष्यत्प्रतिषेधनम्[1] ॥ १०६ ॥

इह निष्पत्तिर्धात्वर्थः समग्रसाधनसम्पत्तौ फलोपजनो मुख्यः । स यदावयवमात्रे जलशालिसम्बन्धमात्रेऽध्यारोप्यते, तदा तावन्मात्रस्य वर्षमात्रेण सम्पत्तेरतीतो धात्वर्थ इति सिद्धा भूतप्रत्ययाः । भविष्यत्प्रत्ययानामयमविषय एव जलशालिसंयोगस्य निष्पत्तेरिति भविष्यतः प्रतिषेधो युक्तः ॥ १०६ ॥

यदा तु मुख्य एव निष्पत्त्यर्थः, तदात्र[2] कथं भूतकालतेत्याह —

फलप्रसवरूपे तु निष्पदौ भूतकालता ।
धर्मान्तरेषु तद्रूपमध्यस्य परिकल्प्यते ॥ १०७ ॥

समग्रसाधनसन्निधानसाध्ये यदा निष्पदिलक्षणे धात्वर्थे फलजन्मपर्यन्ते निष्पादिर्धातुर्वर्तते, तदा पूर्वेषु कार्यनिष्पत्तेरन्येषु कारणाश्रितेषु बीजोदकसंयोगा[3]हितातिशयेषु धर्मेषु तत् कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यस्यते । तेषामतीतत्वात् फलप्रसवस्याप्यतीतता परिकल्प्यत इति सिद्धा भूतप्रत्ययाः ॥ १०७ ॥

प्रकारान्तरेणोपचारमाह —

उपयुक्ते निमित्तानां व्यापारे फलसिद्धये ।
तत्र रूपं यदध्यस्तं तत्कालं तत् प्रतीयते ॥ १०८ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य बहूनि निमित्तानि सापेक्षाणि जनकानि । तेषां फलजन्मनि यो व्यापार उपकारस्तस्योपयुक्तत्वात् फलस्य यद्रूपं भावि,

---

१. 'त्वप्र' घ. पाठः. २. 'दा तत्र', ३. 'गादाहि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तत्र तस्मिन् हेतूपकाररूपं तद् अध्यस्तं, तस्य हेतुव्यापारस्यातीतत्वादतीतकालत्वे तदभेदापन्नं तत्फलमपि तत्कालमतीतकालमवसीयते । पूर्वं कारणधर्मेषु फलस्याध्यारोपः, इह तु फले कारणधर्माणामिति विशेषः । उपचारप्रयोजनं तु कारणानामत्र समर्थतरत्वप्रतिपादनम् । एतेन[2] च 'हेतुभूतकालसम्प्रोक्षितत्वादि'ति द्वितीयं प्रत्याख्यानवार्त्तिकं विवृतम् । निमित्तस्य वर्षस्य योऽतीतः कालः स कार्येऽध्यस्यते । कारणान्तरा[3]पेक्षाभावप्रतिपादनाय प्रतीयत इत्यर्थः । निष्पन्नत्वे निष्पन्नकार्याणि शालयः कथं तदानीमेव न कुर्वन्तीति चोदयित्वोक्तम् — 'अन्यद् इदानीमुच्यत' इति । यद्यर्थक्रियाकरणं शालीनां निष्पत्तिः, तदा कोष्ठस्था अपि न निष्पन्नाः स्युः, अर्थक्रियायां भुजिलक्षणायामवहननाद्यपेक्षणात् ॥ १०८ ॥

अथ हेतूपकारसमाप्तिमात्राधीना निष्पत्तिः, तदा यथायथं हेतूपयोगनिष्पत्तौ निष्पत्तिव्यवहारः सिद्ध इत्याह —

निष्पत्ताववधिः कश्चित् कश्चित् प्रतिविवक्षितः ।
हेतुजन्मन्यपेक्षातः फलजन्मेति चोच्यते ॥ १०९ ॥

इह कश्चिद् बीजसलिलसंयोगमात्राधीनां निष्पत्तिं शालीनां मन्यते, कश्चिदुत्तरकालभाव्यातपादिसंयोगजनितोपकारपरम्पराधीनाम्, इति निष्पत्तिहेतुरनवस्थितः । कारणस्य ह्युपकारविशेषख्यापनायैवमुच्यते । तत्र च प्रथमतरनिमित्तगतोपकाराधिक्यकल्पनायां निमित्तान्तरव्यापारापह्नवेन तावत एव हेतोर्जन्मनः फलजन्मव्यवहारः, आतपादिसंयोगलक्षणहेतुजन्मनो वेति तस्यातीतत्वात् फलमप्यतीतव्यवहारयोग्यम् । एष चोपचाराश्रय एव व्यवहारो हेतुभूतकालसंप्रेक्षाया इति नर्तेऽध्यासाद् भवत्यसौ । जलबीजसंयोगमात्रं तु निष्पदिवाच्यमाश्रित्य पूर्वः परिहारः । अत्र निष्पद्यर्थो गौणः । उत्तरत्र तु परिहारे निष्पद्यर्थो मुख्यः, कार्यकारणयोस्त्वभेदाध्यासः । इति विकल्प उपपन्नः ॥ १०९ ॥

सामग्रीसाध्यत्वात् कार्यस्य कथमेकसाधनसमाप्तिमात्रे समाप्तिः स्यादित्येतदोषं विचारयितुमाह —

अबहिस्साधनाधीना सिद्धिर्यत्र विवक्षिता ।
तत् साधनान्तराभावात् सिद्धमित्युपदिश्यते ॥ ११० ॥

---

१. 'स्यारो' घ. पाठः. २. 'न हे' ग. पाठः. ३. 'राभा' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अन्तरङ्गे कस्मिंश्चित् साधने सन्निहिते ततोऽन्यस्य बाहिर्भूतस्य साधनस्यापेक्षातिरस्कारेण विवक्षितं साध्यं सत्कल्पं सिद्धमेवेति लोके व्यवहारः प्ररूढः। तदनुसारेणैवं च शास्त्रे व्यवस्थोपपत्तिः, लोकप्रसिद्धस्यैव शब्दार्थव्यवहारस्य शास्त्रेणानुगमात्। तथाच यथाविवक्षं कालत्रययोगेनात्र व्यवहारः सिद्ध इति ॥ ११० ॥

निगमयति—

तस्मादवधिभेदेन सिद्धा मुख्यैव भूतता।
अनागतत्वमस्तित्वं हेतुधर्मव्यपेक्षणे ॥ १११ ॥

निष्पत्तौ योऽवधिः कारणं तस्य भेदेन यथाभेदं तत्र कार्यस्याध्यासात् तद्वदतीतता मुख्या। कारणे हि कार्यस्योपचारः, न तु भूतस्य कालस्य। यदा हेत्वन्तरस्य भाविकार्यजननव्यापारोऽपेक्ष्यते, तदा मुख्येनैव रूपेणानागतत्वं भविष्यत्त्वं कार्यस्य। यदा तु हेत्वन्तरस्य प्रत्यासन्नकार्यजननव्यापारो विवक्ष्यते, तदा व्यापारप्रबन्धस्य फलावधेरेकत्वेन पूर्वोत्तरसदसदवयवात्मकस्यापि सत्त्वाद् वर्तमानत्वमिति प्रयोगत्रयं सिद्धं निष्पन्ना निष्पत्स्यन्ते निष्पद्यन्ते शालय इति। गतमेतत् ॥ १११ ॥

अपरमपि वार्त्तिककारः पपाठ—"अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे सर्वा विभक्तयः कर्तुर्विद्यमानत्वादि"ति। भवन्त्य[1] लड्विभक्तेरर्थे वर्तमाने काले भूतभविष्यदर्थास्तिङ्विभक्तयो वक्तव्याः। वर्तमाने हि लडेव स्यात्। तत्र भवन्त्यर्थे इत्युक्तेऽपि कर्तुर्विद्यमानत्वादिति हेतूपादानं प्रयोगकालावधृतं सत्त्वं शब्दनिबन्धनं, न तु वास्तवमेवेत्येतत्प्रतिपादनार्थम्। कूपोऽभूदभवद् भविष्यति भवितेति प्रयोगकालेऽपि कूपस्य कर्तुरविनष्टस्यैवोपलम्भादित्यर्थः। तथाचैतद्व्याख्यानभाष्यं—'कूपोऽनेन कदाचिदवधृतो न चास्यापायं पश्यती'ति विद्यमानत्वं सम्प्रत्ययविध्रियमाणत्वमेव व्याचष्टे। अत्र प्रत्याख्यानं—'सिद्धं तु यथास्वकालसमुच्चारणादि'ति। आत्मीयेष्वेव कालेषु यथायोगं तिङ्विभक्तीनां प्रयोगोऽयं, न तु वर्तमान[3] एवेति नार्थ उपसंख्यानेनेत्यर्थः। एतदेव साधयितुमुक्तम्—'अवात्वादि'ति। अविकल्पत्वादेषां प्रयोगाणामात्मीय एव काले

१. 'व शा', २. 'दा तु हे', ३. 'नकाल ए', ४. 'ना' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

समुच्चारणम् । वर्तमाने ह्येषां साधुत्वोपसंख्याने तत्रैव सर्वास्तिङ्विभक्तयः पर्यायेण दृश्येरन् । न च दृश्यन्त इत्युक्तम् 'असिद्धविपर्यासश्च' । असिद्धं च वैपरीत्यमित्यर्थः । नहि कश्चित् कूपोऽभूदिति प्रयुयुक्षिते कूपो भविष्यतीति प्रयुङ्क्ते । तस्मादविकल्पितात् प्रयोगादसंङ्करेण च प्रयोगाद् यथास्वं काले तिङ्विभक्तीनामुच्चारणं सिद्धम् ॥ १११ ॥

तदेतत् कथमुपपद्यत इति वार्त्तिकाभिप्रायमाचष्टे —

सतामिन्द्रियसम्बन्धात् सैव सत्ता विशिष्यते ।
भेदेन व्यवहारो हि वस्त्वन्तरनिबन्धनः ॥ ११२ ॥

इह पदार्थानां सर्वो व्यवहारः संसर्गिधर्मान्तराच्छुरणेनेत्युक्तमेव । ततश्चात्र येयं कूपसत्ता, सा गृहीता सती शब्दप्रयोगस्य निमित्तभावमापद्यते, अगृहीताया असत्कल्पत्वादिति ग्रहणोपाधिर्व्यवहारमवतरति । ग्रहणं चेन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तमिति पथि कूपस्येन्द्रियेण सन्निकर्षो यत्र भावी, तत्र भविष्यन्ती सत्ता व्यवह्रियते । यत्र तु भूतः सः, तत्र भूता । यत्र तु सम्प्रतितनः, तत्र वर्तमानेति त्रिकालविषयाः प्रयोगाः सामान्यविशेषभूता अपि सिद्धाः । विप्रकृष्टे हीन्द्रियसम्बन्धेऽतीते भूतविशेषविषया लङादयः, विप्रकृष्टे चागामिनि भविष्यद्विशेषविषया लुडादयः ॥ ११२ ॥

ननु च यथा भूतभविष्यद्विभक्तयो वर्तमानविषयं नावगाहन्ते, तथा सापि तद्विषयान् नावगाहेतेति कूपोऽस्तीति प्रयोगो भूते भविष्यति चेन्द्रियसम्बन्धे न स्यादित्याशङ्क्याह —

अस्तित्वं वस्तुमात्रस्य बुद्ध्या तु परिगृह्यते ।
यः समासादनाद् भेदः स तत्र न विवक्षितः ॥ ११३ ॥

इन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धनिमित्तस्य भूतभविष्यल्लक्षणस्य भेदस्याविवक्षायां मनसा सन्मात्रं कूपमभिसन्धायास्तीति प्रयोगः सामान्येनात्रोपपद्यत इत्यर्थः । विशेषास्तु परस्परविरोधिनो न सङ्कीर्यन्ते ॥ ११३ ॥

किंवात्रौपाधिकेन सत्ताया भेदेन, तात्त्विक एव सत्ताया भेदः प्रत्यवस्थित इत्याह —

योगाद् वा स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यां न किञ्चिदवतिष्ठते ।
स्वस्मिन्नात्मनि तत्रान्यद् भूतं भावि च कथ्यते ॥ ११४ ॥

१. 'स' ग. पाठः. २. 'रू' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'न कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते । यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यते' इति स्त्रीसूत्रे (४-१-३) भाष्यम् । तत्रोपचयः पुंस्त्वम्, अपचयः स्त्रीत्वमिति लिङ्गसमुद्देशे वक्ष्यति —

"उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशः संख्यानमिष्यते ।"

इति । एवञ्च स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामपचयोपचयाभ्यामजस्रप्रवृत्तिभ्यां सर्वभावानां सम्बन्ध इति प्रतिकलमन्यान्यरूपसदृशप्रबन्धरूपभावमध्येऽवस्थाभेदगतस्त्रिकालयोग उपपद्यत एव तात्त्विकः । अतश्चान्यदेवातिक्रान्तेन्द्रियसम्बन्धं भूतं रूपम्, अन्यदेव च भविष्यदिन्द्रियसम्बन्धं भावि, अन्यदेव च वर्तमानेन्द्रियसम्बन्धम् । अभेदेन[1] तु बुद्ध्यासमीक्ष्य रूपसामान्यमस्तीति वर्तमानप्रत्ययवाच्यं सिद्धम् ॥ ११४ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
कालसमुद्देशो नवमः ॥

अथ पुरुषसमुद्देशः ।

तिङभिहितेन भावेन कालपुरुषोपग्रहसंख्या अभिव्यज्यन्ते इति स्थिते कालं परीक्ष्य पुरुषं परीक्षते —

प्रत्यक्ता परभावश्चाप्युपाधी कर्तृकर्मणोः ।
तयोः श्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥ १ ॥

प्रतिपुरुषं प्रतिनियतं वाञ्चति चेष्टत इति प्रत्यङ्[3], अन्तर्यामी जीवात्मा । स हि प्रतिदेहं नियतो वर्तते । तद्भाव उत्तमपुरुषवाच्योऽर्थः । अहङ्कारसमानाश्रयत्वं यदाख्यातात् प्रतीयते क्रियायाः, स उत्तमपुरुषविषय इत्यर्थः । तथाचाहङ्काराश्रयस्य कर्तुस्तिङन्तवाच्यस्य कर्मणश्च स उपाधिभूतः प्रज्ञायते स्ववाचकादात्मनेपदपरस्मैपदरूपेण भिन्नात् । तद् यथा — पचे पचामीति कर्त्रुपाधिरुत्तमविषयः पुरुषः । कर्मोपाधिस्त्वात्मनेपदादेव प्रतीयते, कर्मण्यात्मनेपदस्यैव भावात् पच्ये इति । तदयं कर्त्रादिसाधनविशेषणं पुरुष[5] इत्युच्यते । मध्यमस्तु पुरुषः परत्वम् । मध्यमवाच्यः स हि कर्तृकर्मविशेषणभूतः प्रश्नादिविषयभावोपगमनयोग्यः स्वात्मनः परः स्ववाचकात् पूर्ववद् भिन्नात् प्रतीयते । तद् यथा — पचसि पचसे इति कर्त्रुपाधिः । कर्मोपाधिस्त्वा-

---

१. 'मप्र' घ. पाठः. २. 'न त्रु' ग. पाठः. ३. 'मि' घ. पाठः. ४. 'पादात्', ५. 'ष उच्य' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्मनेपदादेव पच्यस इति । तदेवं श्रुतिविशेषेण शब्दविशेषेणोपलक्षितौ मध्यमोत्तमौ यथायोगं स्वार्थमाचक्षाते । 'यः कर्तृकर्मविशेषणभूतः, स पुरुषः' इति पूर्वाचार्याः प्राहुः । अत एव कर्तृकर्मविशेषणत्वात् पुरुषस्य भावविषयता नास्तीति, तत्र लकारे मध्यमोत्तमयोरप्रयोगः । प्रथम एव शेषत्वात् तत्र प्रयुज्यते । प्रत्यक्तापरभावौ तु शब्दान्तरप्रयोगावसेयौ । आस्यते मया, शय्यते त्वयेति ॥ १ ॥

यदि प्रत्यक्त्वाहङ्कारेण समानाधिकरणता ततोऽन्या परभावेन समानाधिकरणता चानयोः पुरुषयोर्यथायोगं वाच्या, तदा चेतनेष्वेवाहङ्कारपरभावयोरुपपत्तेरचेतनविषये 'शृणोत ग्रावाण' इत्यादावनयोः प्रयोगो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह —

सदसद्वापि चैतन्यमेताभ्यामेव गम्यते ।
चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न तु वर्तते ॥ २ ॥

स्वपराधिष्ठानं चैतन्यं भाविकमध्यारोपितं वा आभ्यामभिधीयते कर्तृकर्मोपाधिभूतम् । शब्दादवगम्यमानस्येहार्थस्यान्वाख्याननिमित्तत्वाच्छाब्दं चैतन्यं सर्वत्रास्ति । पदान्तरसम्बन्धादनवधृतचैतन्यस्य तु समारोपकल्पना । यदि समारोपितचैतन्योऽप्यनयोर्विषयः, तदा प्रथमपुरुषस्य को विषय इत्यत आह — चैतन्यभाग इत्यादि । अध्यारोपितचैतन्योऽपि प्रथमपुरुषस्य न विषयः । तस्य शेषे विधानात् । ततश्चानध्यारोपितचैतन्योऽचेतनोऽस्य विषयः, पतति कूलं, शुष्यन्ति व्रीहय इत्यादि । भागग्रहणं, समानाधिकरणाभ्यां स्थानित्वोपाधिकाभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां योऽन्यश्चेतनो विषयस्तत्र प्रथमस्य प्रवृत्तेः 'भवान् पचति' 'आस्यते त्वया' 'शय्यते मया' इत्यत्रापि पदान्तरगम्यं चैतन्यमिति चैतन्यांशसंस्पर्शेन साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति प्रथमः पुरुष इति युक्तम् । चैतन्यमात्मपरिवर्ति, द्वौ पुरुषावुत्तममध्यमौ, चैतन्यरहितत्वं प्रथमः पुरुष इत्यत्र तात्पर्यार्थः ॥ २ ॥

बुध्यते जानाति चेतयते इत्यादौ चैतन्योपाधेः कर्तुरवगमात् कथं चैतन्यभागे प्रथमः पुरुषो न प्रवर्तेत इत्यत आह —

बुधिजानातिचितिभिः प्रथमे पुरुषे सति ।
संज्ञानार्थेन चैतन्यस्योपयोगः प्रकाश्यते ॥ ३ ॥

संवेदनार्थैर्बुध्यादिधातुभिर्ज्ञानलक्षणेन[3] वार्थेन वाच्येन करणभूतेन बुध्यते इत्यादौ प्रथमपुरुषोत्पत्तौ सत्यामपि[3] न चैतन्यस्य व्यापारो व्यज्यते ।

१. 'नमिति नि', २. 'ने', ३. 'पि चै' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

धात्वर्थो[1] ह्यत्र चैतन्यलक्षणः। स च कर्तृकर्मणोरवच्छेदक इति तद्वशाच्चैतन्यप्रकाशो न तु प्रथम[2]पुरुषप्रयोगात्। अन्यत्राज्ञानार्थधातुविषये प्रथमपुरुषान्नियमेन चैतन्यानभिव्यक्तेः[3]। नहि यथा मध्यमोत्तमाभ्यां युष्मदस्मदर्थ[4]विषयतया विधानाच्चैतन्योपाधिकयोः कर्तृकर्मणोरवगतिस्तथा प्रथमात्, शेषे विधीयमानत्वेन चैतन्योपाधिनियमाभावात्। युष्मदि तु विधीयमानो मध्यमो नियमेन चैतन्यमभिद्योतयति, युष्मदश्चेतनेष्वेव प्रयोगात् ॥ ३ ॥

परभावे मध्यमे विधीयमाने मतान्तरेण विशेषमाह —

सम्बोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे कैश्चिदिष्यते।
तथा सम्बोधने सर्वा प्रथमां युष्मदो विदुः ॥ ४ ॥

यत्र प्रैषो विवक्षितः, तत्र क्रियासु विनियोगाव[5]धानस्थापनार्थं सम्बोधनमस्त्येव सर्वेषामपि मते[6]। तद्यथा— गच्छ भुङ्क्ष्वेत्येवमादौ। त्वं पचसीत्येवमादावपि[7] तु प्रैषाभावे केचित् सम्बोधनमिच्छन्ति, ये आभिमुख्यकरणमात्रलक्षणं सम्बोधनमुपयन्ति। अतश्च युष्मदो विधीयमाना प्रथमापि सर्वैव वचनत्रयरूपापि सम्बोधनविभक्तिरेतेषां मते ॥ ४ ॥

यद्येवं मध्यमप्रथमयोः सम्बोधनार्थत्वात् 'स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व', 'राजा भव युध्यस्वे'त्यादावपि मध्यमसमानाधिकरणं प्रथमान्तं पदं सम्बुद्ध्यन्तं स्यात्। नैवं दृश्यत इति कथमेतदित्याशङ्क्याह —

सम्बोधनं न लोकेऽस्ति विधातव्येन वस्तुना।
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व यथा राजा भवेति च ॥ ५ ॥

'सिद्धस्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुरि'ति साध्यस्य विधीयमानस्य सम्बोधनं नास्ति। नह्यपूर्वोऽर्थ उपदिश्यमानोऽनवाप्तसत्त्वोऽप्रतीयमाननियतरूपोऽभिमुखीभावमर्हत्युपगन्तुम्। इह चेन्द्रशत्रुत्वं राजत्वं च विधीयमानमिति सत्यपि प्रैषे सम्बोधनाभावः। तथाच गुणनलोपप्रतिषेधौ न भवतः। तदत्र मध्यमे सम्बोधनं नास्तीति कैश्चिदत्रैतदिष्यत इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

यदा च युष्मदः प्रथमा सम्बोधनविभक्तिस्तदा शास्त्रकार्यमिदं सिद्धमित्याह —

युष्मदः प्रथमान्तस्य परश्चेन्न पदादसौ।
युष्मदर्थस्य सिद्धत्वान्नियता चाद्युदात्तता ॥ ६ ॥

---

१. 'र्थोऽत्र' घ. पाठः. २. 'मप्रत्यययो' ग. पाठः. ३. 'क्तः य', ४. 'था विषयो विधा', ५. 'वस्था', ६. 'ते ग', ७. 'पि क्रुते प्रै' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सिद्धत्वादिति सम्बोधनविषयत्वं पुष्णाति । तथाचामन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवतीति प्रथमान्तस्य युष्मदो नियमेनाद्युदात्तत्वं भवति, यदि पदादुत्तरोऽसौ न भवति । तद् यथा — 'त्वमग्ने ! प्रयाजानूयाजानां पुरस्तात्', त्वमग्ने ! द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिरि'त्यादौ । पदात् परत्वे त्वामन्त्रितमनुदात्तं भवति, तत्र निघातविधानात् । यथा — 'देवीरापः शुद्धा यूयमि'ति ॥ ६ ॥

यदि तर्हि पुरुषप्रत्ययानामर्थनियमस्तदा 'तेन दीव्यति —' (४-४-२) इत्यादौ प्रथमपुरुषेणार्थे निर्दिश्यमाने शालाकिकोऽस्मि आक्षिकोऽस्मि, शालाकिकोऽसि आक्षिकोऽसीत्यादौ मध्यमोत्तमविषये तद्धितो न स्यादित्याशङ्क्याह —

गुणप्रधानताभेदः पुरुषादिविपर्ययः ।
निर्दिष्टस्यान्यथा शास्त्रे नित्यत्वान्न विरुध्यते ॥ ७ ॥

नित्याः शब्दाः शास्त्रेणानुविधीयन्ते । तत्र चापोद्धारार्थोऽन्वाख्यानेऽङ्गभा[1]वेनोपादीयमानो नान्तरीयकपुरुषादिनियमानादरेण निमित्तभावमुपै[2]ति । ततश्च लक्षणे क्रियाप्रधानाख्यातपदोपादानेऽपि लक्ष्ये तद्धितान्तं सत्त्वप्रधानं भवति, येन लिङ्गादिना तद्धर्मेण युज्यते । एवमन्यथापि लक्षणे पुरुषसङ्ख्याकालोपादाने सर्वत्र नित्यशब्दानुगमः कृतो भवति ॥ ७ ॥

एतदेवोपोद्बलयितुमाह —

यथानिर्देशमर्थाः स्युर्येषां शास्त्रं विधायकम् ।
किञ्चित् सामान्यमाश्रित्य स्थिते तु प्रतिपादनम् ॥ ८ ॥

यदि शास्त्रं शब्दानां जनकं स्यात्, तदा यथाशास्त्रं तेषामर्थोऽवतिष्ठेत । नचैवं, कार्ये युगपदन्वाचययोर्यौगपद्यं द्वेधा अप्रतिपत्तिरित्युक्तत्वात् । नित्याः शब्दाः शास्त्रेण ज्ञाप्यन्ते । तथा चार्थानादेशा[3]त् किञ्चिदर्थरूपमदूरविप्रकर्षेण समानमन्वाख्यानाङ्गभावेनाश्रित्यावस्थितमेव शब्दरूपं नियतार्थमन्वाख्यायत इति सिद्धमिष्टम् ॥ ८ ॥

अत्रैव भाष्यकारीयं निदर्शनमाह —

योऽश्वे यः पीठ इत्यत्र भूतयोरश्वपीठयोः ।
यथोपलक्षणार्थत्वं तथार्थेष्वनुशासनम् ॥ ९ ॥

---

१. 'भेदेनो', २. 'तोपा', ३. 'शनात्' ग. पाठः.

Sa i 55-1112

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

बहुष्ववस्थितेषु क इह देवदत्त इति प्रश्ने कथ्यते — 'योऽश्वे पीठे वा तिष्ठती'ति । अत्र यथाश्वपीठयोः सिद्धयोरेव देवदत्तज्ञापनाय भूतविभक्त्योपादीयमानयोर्यथावस्थितयोरेवोपयोगो भवति, एवमर्थानामपि यथास्वभावं शब्देषूपयोगः । यथा चात्राश्वपीठयोर्विधियमानेन देवदत्तसंज्ञारूपेणोपयोगः, तथार्थानामपि प्रत्ययादिना विधीयमानेनेति न तेऽत्र वाक्ये भेदेन विधीयन्ते । अपितु तेषु सप्तम्या भूतविभक्त्या निर्दिश्यमानेषु सिद्धेषु निमित्तेषु प्रत्ययादेरेव कार्यस्य विधिरिति यथायोगं सर्वत्रेष्टसिद्धिः ॥ ९ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
पुरुषसमुद्देशो दशमः ॥

अथ संख्यासमुद्देशः ।

इदानीं संख्यां विचारयति —

संख्यावान् सत्त्वभूतोऽर्थः[1] सर्व एवाभिधीयते ।
भेदाभेदे[2]विभागो हि लोके संख्यानिबन्धनः ॥ १ ॥

भेदापोद्धारलक्षणा संख्या एकादिका परार्धपर्यवसाना । भेदश्चेदं तद् इति सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यवस्तुगतः । तथाच सर्व एव द्रव्यात्मार्थो भिन्न एको द्वौ बहव इत्यादिसंख्यायुक्तो व्यवह्रियते । द्वित्वादिका संख्या भेदमेकत्वसंख्या चाभेदमाश्रये व्यवहारयति । तथाच कार्यादस्माद् द्रव्ये संख्या निश्चीयते । पृथक्त्ववशाद्धि द्रव्याणां पृथक्त्वेन व्यवहारः, एकादिव्यवहारस्तु संख्यावशात् संसर्गवादिभिरभ्युपगम्यते । वृत्तावपिच सत्त्वभूत उपसर्जनार्थः संख्यावानेवावधार्यते । निस्संख्याव्ययार्थभेदेन सैव चाभेदैकत्वसंख्या व्याख्यास्यते । विशेषप्रतीतिनिबन्धनाभावाच्च संख्याभेदो नावधार्यते । यत्र त्वस्ति निबन्धनं शौर्पिकादौ, तत्र भवत्येव विशेषावसाय इति वक्ष्यत एवेति सर्व एव सत्त्वभूतोऽर्थः संख्यावानभिधीयते इति व्याप्तिसिद्धिः । यत्रापि तद्धितार्थनिर्देशादावनङ्गं संख्या, तत्रापि नान्तरीयकतया सत्त्वभूतस्यार्थस्य संख्योपादानं भवत्येवेत्यस्ति व्याप्तिः । तदित्थं सत्त्वभूतस्यार्थस्यैकत्वानेकत्वभेदः संख्यानिबन्धन इति । वैशेषिकाणां द्रव्याश्रिता गुणात्मिका संख्या । न च

---

1. 'र्थो यः स ए' घ. पाठः. 2. 'दे' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पदार्थ एवासहाय एकत्वं, ससहायश्च यथायोगं द्वित्वादीति सहायविरहतद्योगयोर्धर्मान्तरत्वाभावान्न कश्चिदन्यो द्रव्यात् सङ्ख्यालक्षणो गुण इति व्यतिरिक्तसङ्ख्याभाव इति वाच्यम् । प्रत्ययभेदात् । अन्यो हि ससहायताप्रत्ययोऽन्यश्च द्वौ त्रय इत्यादिप्रत्ययः । ससहायेष्वपि चैकत्वप्रत्ययोऽस्तीति न तद्विरह एवैकत्वसङ्ख्या । अबाध्यमानविलक्षणप्रत्ययावेदितसद्भावा हि पदार्था यथायथं भिन्नस्वभावा एव न्याय्याः । अनेकसङ्ख्या च शतादिकानेकस्मिन् द्रव्ये समवेतापेक्षाबुद्धिप्रभावितावधार्यत एव व्यासज्यवृत्तिः संयोगविभागादिवत् । न ह्यनेकद्रव्यं नास्ति, तत्र वा नेयं प्रतीतिः । शतमित्यादिका केवलमनेकाश्रयत्वेऽपि सामान्याद् भिद्यते । सङ्ख्यासामान्यस्य प्रत्ययाश्रयपरिसमाप्तत्वादर्थान्तरापेक्षत्वात्तु सङ्ख्याया वा इत्यादिवैशेषिकोक्तयुक्तयोऽनुसरणीयाः । अव्यतिरिक्तधर्मवादिनस्त्वव्यतिरिक्तामाश्रयात् सङ्ख्यां मन्यन्ते । समवायेन तिरोहितभेदत्वाद् व्यतिरेकानवधारणाच्चेदं मतम् । अत्रापि तद्दर्शिता युक्तयो वाच्याः । तथाह्यत्यन्तभेदे तद्विशिष्टप्रत्ययानुदय इति काल्पनिक एव भेद इति मन्यन्ते ॥ १ ॥

अस्माकं तु शब्दप्रमाणकानां पदार्थविचारानादराद् यथायथं पदार्थकल्पना तीर्थिकैः कृता । तामाश्रित्य लक्षणाङ्गाः पदार्था व्यवस्थाप्या इत्याह—

स धर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा ।
भेदहेतुत्वमाश्रित्य सङ्ख्येति व्यपदिश्यते ॥ २ ॥

सङ्ख्यालक्षणो धर्मस्तेषां सत्त्वभूतानां सङ्ख्येयानामात्मैवाभिन्न एव वास्तु, तेभ्यो व्यतिरिक्तो वास्तु । किमनेन निष्प्रयोजनेनास्माभिर्विचारेण, शब्दार्थस्येह विचारयितुं प्रक्रमात् । शब्दाच्चैको द्वौ त्रय इत्यादेर्भेदव्यवहारे हेतुः कश्चिद् धर्मोऽवधार्यते । नहि पदार्थमात्रादनुपाधेरेव व्यवहारो घटते । स च धर्मः सम्यष्ट इति सङ्ख्येत्यन्वर्थेन नाम्ना व्यवह्रियते ॥ २ ॥

यदि द्रव्याश्रिता संख्या, कथं गुणादीनां तन्निमित्तो व्यवहार इत्याशङ्क्याह—

समवेता परिच्छेद्ये क्वचिदन्यत्र सा स्थिता ।
प्रकल्पयति भावानां सङ्ख्याभेदं तथात्मनः ॥ ३ ॥

या द्रव्ये परिच्छेद्ये भेदहेतुः सङ्ख्या, सा तत्रैव समवेता गुणत्वात् । यदा तु गुणादीनां परिच्छेदिका सा तेभ्योऽन्यत्र द्रव्येऽपि स्थिता, तत्रैव

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्याः समवायान्निर्गुणानामपि तेषामेकार्थसमवायात् स्वनिमित्तं व्यवहारं वर्तयति। आत्मनोऽपि च सङ्ख्या द्रव्येऽपि स्थिता भेदं व्यवहारयति। तद् यथा शतं शते शतानीत्यादि। नहि शतसङ्ख्यायामेकत्वद्वित्वबहुत्वानि समवेतानि विरोधादद्रव्यत्वान्निर्गुणत्वाच्च। एवं द्रव्यगता सङ्ख्या रूपादिषु समारोप्यत इति चतुर्विंशतिर्गुणा इति व्यवहारः। तथैव पञ्च कर्मजातयो, द्वे सामान्ये इत्यादि। तथा चत्वारोऽभावा इत्यादिरपि निरुपाख्यस्याभावस्य वस्तुधर्मायोगादौपाधिको भेदव्यवहारः। एवञ्च गौणमुख्यभेदेन व्यवहारोपपत्तेस्तावन्मात्रस्य चेहोपयोगात् तीर्थिकपरिकल्पितप्रक्रियानादरेण भेदगणनमात्रलक्षणा सङ्ख्या सर्वत्राविशेषेण वर्ण्यते ॥ ३ ॥

द्रव्यसमवायेऽपि गुणादिषु संख्याया भेदव्यवहारनिमित्तत्वे दृष्टान्तमाह —

परत्वे चापरत्वे च भेदे तुल्या श्रुतिर्यथा।
सङ्ख्याशब्दाभिधेयत्वं भेदहेतोस्तथा गुणे ॥ ४ ॥

इह देशसम्बन्धात्[1] परत्वापरत्वलक्षणौ गुणावपेक्षाबुद्धिप्रभावितौ द्रव्ये समवेतावुत्पद्येते। तथाच ताभ्यां द्रव्यं परमपरमिति व्यवह्रियते। तद्भेदे[2] च गुणादयोऽपि परापरशब्दाभ्यामभिधीयन्ते। ततश्च यथात्र गुणविषये[3]भेदव्यवहारे तावेव द्रव्यगुणौ सव्यापाराविति परः अपरः इत्यभिन्नमभिधानं, तथा भेदहेतोर्द्रव्यसमवेताया एव सङ्ख्याया गुणादिविषयेऽपि तथैवेकादिशब्देन व्यवहारः, न त्वपरा गुणादावेकत्वादिका[4] संख्या विद्यत इत्यर्थः। देशेन संबन्धः[5] साक्षाद् द्रव्यस्यैवेति तन्निमित्तयोः परत्वापरत्वयोर्द्रव्य एव समवायो निश्चित इति दृष्टान्ततोपपत्तिः ॥ ४ ॥

किं बहुना, स्वाश्रयधर्मेणाश्रितानां व्यवहारः सर्व एव दृष्ट इत्याह —

अस्वतन्त्रे स्वतन्त्रत्वं परधर्मो यथा गुणे।
अभेद्ये भेद्यभावोऽपि द्रव्यधर्मस्तथा गुणे ॥ ५ ॥

द्रव्याश्रयिणि नित्यपरतन्त्रे गुणे पटस्य रूपमिति द्रव्यधर्मस्वातन्त्र्यं यथा व्यपदिश्यते, तथा सङ्ख्यया[6] अवच्छेत्तुमनर्हत्वेऽपि तदवच्छेद्यत्वं स्वातन्त्र्याविनाभावी[7] द्रव्यधर्मो योक्ष्यते पटस्य रूपमेकं द्वे त्रीणीत्यादि। अयं

---

१. 'न्धप' घ. पाठः. २. 'व गु' ग. पाठः. ३. 'ये', ४. 'क', ५. 'श्चित' घ. पाठः, ६. 'व्य' ग. पाठः, ७. 'यमत्र भा' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भावः — इह यदा शुक्लः पट इत्यादिर्द्रव्योपसर्जनभावमापन्नो गुणोऽभिधीयते, तदासौ द्रव्यसामानाधिकरण्यात् तद्धर्मेण समन्वयं सहत एव । द्रव्यान्निष्कृष्य तु पटस्य शुक्ल इत्याद्यभिधाने स्वातन्त्र्यमात्मीयं द्रव्यरूपमसंभवीति स्वाश्रयायातं तद् व्यवस्थापनीयम् । तदेव च शब्दशक्त्यानुवर्तते ॥ ५ ॥

तथा हि —

स्वबुद्ध्या तमपोद्धृत्य लोकोऽप्यागमपाश्रितः ।
स्वधर्मादन्यधर्मेण व्याचष्टे प्रतिपत्तये ॥ ६ ॥

न केवलं वैशेषिको गुणस्य द्रव्यधर्मेण व्यवहारं वर्तयति, यावद् द्रव्यादन्यो द्रव्ये समवेतो गुण इत्येवंभूतम् । वैशेषिकागममनुवर्तमानो लोकोऽपि तस्माद् द्रव्यादपोद्धारबुद्ध्या तं गुणं भिन्नं स्वतन्त्रं निश्चित्य द्रव्यधर्मेण संख्यावत्त्वादिना गुणधर्मविलक्षणेन परं प्रतिपादयति शब्दशक्तिमनुसृत्य । तद् यथा — पटस्येदमेकं चित्रं रूपम् ॥ ६ ॥

तदभावपक्षे तु प्रत्यवयवमनेकं भिन्नरूपमेव रूपमित्यवयविनि वहूनि रूपाणि । यदि वा संसर्गिधर्माच्छुरितस्य वस्तुनोऽभिधाने । द्रव्यगुणादयस्तत्र समाना इत्याह —

परोपकारतत्त्वानां स्वातन्त्र्येणाभिधायकः ।
शब्दः सर्वपदार्थानां स्वधर्माद् विप्रकृष्यते ॥ ७ ॥

परेणान्येन धर्मेणोपक्रियमाणमवाच्छिद्यमानं तत्त्वं रूपं येषां ते परोपहितोपकाराः पदार्थाः शब्देनाभिधीयन्त इति व्यवहारे सर्वार्थानां द्रव्यगुणादीनामनुपाधि स्वरूपं न शब्देन स्पृश्यते । न हि संसर्गिधर्मविविक्ता निजेन शुद्धेन वास्तवेन रूपेण व्यवहारमवतरन्त्यर्थाः । तथाच द्रव्यवद् गुणोऽपि पटस्य रूपमिति स्वातन्त्र्येणाभिधीयमानः संसर्गिसंख्यादिकृतोपकार एवाभिधीयते । शब्दो हि न गुणानामेव, अपि तु द्रव्याणामप्यपरोपाधिकेन रूपेणोपलक्षितानां स्वधर्माद् वाचकत्वाद् विप्रकृष्यते दूरीभवति । सामान्याद्यसंसृष्टे तस्य सम्बन्धव्युत्पत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति सर्वत्र शब्दः परोपदर्शितविषय एव ॥ ७ ॥

अर्थोऽपि परोपकाराहितविशेष एवेत्यत्र दृष्टान्तमाह —

यथैवाविषयं ज्ञानं न किञ्चिदवभासते ।
तथा भावोऽप्यसंसृष्टो न कश्चिदुपलभ्यते ॥ ८ ॥

---

१ 'न्त्र्यादात्मी' ग. पाठः. २. 'णद्र'; ३. 'णवि' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ज्ञानं बोधमात्रस्वभावं नियमेन व्यवहारयोग्यं विषयपारतन्त्र्यात् तत्कृतोपरागविवेकेन[1] शक्यव्यवहारं यथा, एवं ज्ञेयमपि संसृष्टधर्मोपरागरहितं वस्तुमात्ररूपतयापि ज्ञेयतामभिधेयतां च नासादयतीत्यत्र परोपकारतन्त्रमेवैतत् ॥ ८ ॥

यद्येवमिदं सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तम्, अयं विशेषो व्यावृत्तिप्रत्ययहेतुरित्येवं द्रव्यसंसर्गविविक्तः कथं व्यवहारः, सामान्यादिषु अपरोपाधेस्तस्याभावादित्याशङ्कयाह—

भेदेन तु समाख्यानं यल्लोकोऽप्यनुवर्तते ।
आगमाच्छास्त्रसदृशो व्यवहारः स वर्ण्यते ॥ ९ ॥

सामान्यविशेषाभ्यां द्रव्येष्वभिन्नभिन्नप्रत्ययाविति निष्कृष्टस्वभावानामुपाधीनां नित्यपरतन्त्राणामपि भेदेन स्वतन्त्रतया प्रतिपादनं शास्त्रे तावदपोद्धाराश्रयेण युक्तम् । लोकोऽपि शास्त्रवासनया तदनुगच्छतीति वैशेषिकागमानुसारेणायं व्यवहारो लौकिकैः प्रतन्यते ॥ ९ ॥

तथाच प्रसिद्धेरत्रापि संसर्गिधर्मपरिकल्पना न्याय्येत्याह —

बुद्ध्या[2]स्थितेषु तेष्वेवमध्यारोपो न दुर्लभः ।
परधर्मस्य न ह्यत्र सदसत्त्वं प्रयोजकम् ॥ १० ॥

द्रव्यान्निष्कृष्यापोद्धारबुद्ध्यैवं भेदेन सामान्यादिषु समाख्याने परधर्मस्य स्वातन्त्र्यविषयस्योपाधिमत्त्वस्याध्यारोपो न दुर्लभः, बुद्ध्या सर्वनामप्रत्यवमर्शयोग्यतापादनादुपाधिमद्रूपतायामुपाधिसंसर्गस्य न्याय्यत्वात् । अध्यारोपे च वास्तवे सत्त्वासत्त्वे न प्रयोजके, ये नोपाधिभूते । वस्तु सति सामान्ये विशेषे च स्वातन्त्र्याभावात्[3] कथमुपाधियोगोऽसत् कल्प्यत इति चोद्येत । अत्यन्ताविद्यमानेऽपि हि बहिरर्थे बुद्ध्या समावेशो दृश्यते समुद्रः कुण्डिकेति यथेति कथञ्चिद् बहिः सत्त्वे धर्ममात्रारोपो न विरुध्यते । अत एवा[4]सत्त्वमपि यावन्नाध्यारोपे उपयुज्यते । सतो[5]ऽप्यसत्त्वारोपादपुत्रोऽयमित्यतिशयख्यापनार्थमसत्त्वमप्यप्रयोजकमित्युक्तम् ॥ १० ॥

---

१. 'ना' ग. पाठः. २. 'द्धौ' ग. घ. पाठः. ३. 'पि व' ग. पाठः. ४. 'व', ५. 'त्वे' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यतश्च स्वातन्त्र्येणाध्यारोपस्ततः—

सामान्येष्वपि सामान्यं विशेषेषु विशिष्टता ।
सङ्ख्यासु सङ्ख्या लिङ्गेषु लिङ्गमेवं प्रकल्पते ॥ ११ ॥

गोत्वादिसामान्यभेदेषु बुद्ध्यावसितेष्वन्वयिरूपपरिकल्पनया सामान्यान्तरयोगो न विरुध्यते, द्रव्यायमाणानां बुद्ध्या निरूपणात् । एवं विशेषेषु तथैव बुद्ध्या द्रव्यायमाणेष्ववसितेषु विशेषे[1] विशेष इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययहेतुः सामान्यं, परस्परव्यावृत्तप्रत्ययहेतुश्च विशेषो युज्यते । द्रव्यवदुपाधिमत्त्वेनावसायात् शतादिसङ्ख्यायां च शतं शते शतानीत्यादिप्रातिपदिकेन द्रव्यायमाणायामभिधीयमानायामन्या सङ्ख्या द्रव्यधर्म एवारोप्यते । स्त्रीत्वादिषु च लिङ्गेषु तथैव द्रव्यायमाणेषु शब्देनाभिहितेषु द्रव्यधर्मलिङ्गान्तरयोगः पुमान्, पौंस्नं, पुंस्तेति[2], गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्येति च स्त्रीत्वेऽपि स्त्रीत्वाश्रयो द्वितीयस्त्रीप्रत्ययः । तथाच भाष्यकारो 'भावोऽपि भावेन युज्यते, स्त्रीत्वं स्त्रीत्वेने'त्याह ॥ ११ ॥

तदेवं प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतं निगमयति—

अतो द्रव्याश्रितां सङ्ख्यामाहुः संसर्गवादिनः ।
भेदाभेदव्यतीतेषु भेदाभेदविधायिनीम् ॥ १२ ॥

यतो द्रव्यगतयैव सङ्ख्ययोक्तेन न्यायेन गुणादीनामपि तन्निमित्तो व्यवहारः सिध्यति, अतो धर्माणां संसर्गमेकत्र द्रव्ये येऽभ्युपयन्ति काणादास्ते द्रव्यसमवेतामेव सङ्ख्यां ब्रुवते निरुपाधिषु भेदाभेदव्यतिक्रान्तेषु द्रव्येषु गुणादिषु च भेदाभेदप्रत्ययनिमित्तभूताम् । एकत्वसङ्ख्याभेदप्रत्ययनिमित्तं द्वित्वादिका भेदप्रत्ययनिमित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

यदि तर्हि स्वयं भेदाभेदव्यतीताः पदार्थाः, कथं तेभ्योऽन्या[3] सङ्ख्या तांस्तथा व्यवहारयेदित्यत आह—

आत्मान्तराणां येनात्मा तद्रूप इव लक्ष्यते ।
अतद्रूपेण संसर्गात् सा निमित्तस्वरूपता ॥ १३ ॥

इह परस्परविविक्ताः पदार्था द्रव्यादयो यथालक्षणं प्रमाणेन प्रतीताः । तत्र चान्येषामपि द्रव्याणामतद्रूपेण गुणादीनां येन संसर्गात् समवायाख्यात् सम्बन्धात् तद्रूप इव गुणादिरूप इवात्मा लक्ष्यते समवायेन भेदातिरोधानात् ।

१. 'शिष्यो वि' ग. पाठः. २. 'स्त्वमिति' घ. पाठः. ३. 'ध्य', ४. 'स्व' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सांभासमात्रे परं निमित्तस्य गुणादेः सरूपता । तस्यैव रूपं स्वभावोऽस्येति तत्स्वभावता, नतु परमार्थतः तत्स्वभावत्वमेव, यथायथं स्वप्रमाणतो भिन्नत्वावेदनादिति । परोपधानेन व्यवहारेऽपि न पदार्थाः सङ्कीर्यन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं न सङ्कीर्यन्ते, यावता तथैव सर्वदैवैषामाभास इत्याशङ्क्य कार्यभेदाद् भेदमाह —

संसृष्टेष्वपि निर्भागे भूतेष्वर्थक्रिया यथा ।
सत्त्वादिषु च मात्रासु सर्वास्वेवं प्रतीयते ॥ १४ ॥

पृथिव्यादिषु भूतेष्वपृथग्भावेन संसर्गं प्राप्तेषु धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानलक्षणार्थक्रिया यथा प्रत्येकं भिन्नैव, सत्त्वरजस्तमोलक्षणेषु च सर्वभावगतेष्वपि निर्भक्तेषु प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणार्थक्रिया विलक्षणा, तथा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषलक्षणास्वपि मात्रास्वन्योन्यसाहचर्येणापि निर्भक्तासु वस्तुभागरूपास्ववस्थितासु भिन्ना एवार्थक्रियाः । तथाहि — द्रव्यं गुणानामाश्रयभावेनार्थक्रियाकारि । गुणास्तु द्रव्ये[2] स्वरूपसमर्पणेन यथायथमुपयोगिनः । एवं शेषेष्वपि यथायोगं वाच्यमिति निमित्तनिमित्तिनोरर्थक्रियाभेदाद् भेदसिद्धिः स्वरूपसम्भेदेऽपि । गतमेतत् ॥ १४ ॥

इदानीं संख्या स्वरूपेण परीक्ष्यते । तत्र द्वित्वादिका संख्या किमेकत्वादन्या, नान्या वा । अन्यत्वे द्वित्वादीनामेकत्वापेक्षोत्पत्तिर्न स्यात् । अनन्यत्वे[3]ऽपि तु भेदो निर्निबन्धन इत्यत आह —

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः ।
विना तेन न सङ्ख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः ॥ १५ ॥

तेनैकत्वेन विनान्यासां द्वित्वादीनां संख्यानां यतः सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति, अतो द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणमिति तदपेक्ष्य द्वित्वाद्युत्पत्तिः, न तु तदभिन्ना द्वित्वादिकाः सङ्ख्याः । कथं तेन विनान्यासामसम्भव इत्यत्र युक्तिः — भेदास्तत्पूर्वका यत इति । अभेदपूर्वका भेदा इति सहजमेकत्वं भावानामाद्यम् । द्वित्वादयस्तु तत्पूर्वकाः पदार्थान्तरसन्निधौ जायन्त इति दृष्टम् ॥ १५ ॥

तथाहि —

एकत्वे बुद्धिसाहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।
एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत् प्रतीयते ॥ १६ ॥

---

१. 'स्वा' ग. पाठः. २. 'यस्य स्व'. ३ 'त्वे तु' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

प्रथममिन्द्रियसंयुक्तयोर्द्वयोर्द्रव्ययोर्ये एकत्वे समवेते तदाश्रितं यत् सामान्यं तत् संयुक्तसमवेतसमवायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रतीयते । अतस्तद्विशेषणावच्छिन्नयोरेकत्वगुणयोर्ज्ञानं, तदपेक्षे ते एकत्वे स्वाश्रयद्रव्यसमवेतं द्वित्वं जनयतः । द्रव्यद्वयं हि द्वित्वस्य समवायिकारणम् । एकत्वगुणावसमवायिकारणं, कार्येणैकार्थसमवायलक्षणया लघ्व्या प्रत्यासत्त्या । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं, न ह्यपश्यत एकत्वे द्वित्वबुद्धिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धेः कारणत्वनिश्चयः । समवायित्वं च द्रव्यस्यैव, प्रत्यासत्त्यभावाच्चासमवायित्वमपि नास्तीति निमित्तकारणं बुद्धिरवस्थाप्यते । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं हि कारणं सामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते । तदेवं कारणत्रितयाज्जाते द्वित्वे, प्रथमं तत्सामान्यज्ञानं, ततस्तद्गुणज्ञानं, ततस्तद्विशिष्टे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानमिति काणादनयः । 'नागृहीतविशेषणा हि विशेष्यबुद्धिरि'ति तेषामाम्नायः । अन्ये त्वेकत्वबुद्ध्योर्द्वित्वपरिच्छेद एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारावधारणादेकत्वे बुद्धिनिरपेक्षे एव द्वित्वं जनयतः । तथा जातमेकत्वबुद्धिपूर्वकं गृह्यत इति मन्यन्ते । प्रक्रियाभेदोऽत्र ग्रन्थगौरवभयान्न प्रदर्श्यते । प्रथमकाण्ड एव तु कथितम् ॥ १६ ॥

द्वित्वस्य रूपेऽपि मतभेद इत्याह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।
एकत्वे द्वित्वमित्येवं तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥ १७ ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वं जन्यते । अपितु तयोः समुदायो वनयूथादिवदवयवाभिन्नो द्वित्वम् । तथाचावयवाश्रयस्तत्र भिन्नाकारावभासः, सङ्घाश्रयश्चैकाकारावभासः प्रत्यय उपपद्यते । वृक्षसमुदायश्च यथा वनमित्यनेन विलक्षणेन शब्देनोच्यते, तथैकत्वसमुदायोऽपि द्वित्वमिति । एवं समुदायप्राधान्यम् । यदा त्ववयवप्राधान्यविवक्षा, तदा एकत्वे एव परस्परापेक्षे द्वित्वमिति व्यवह्रियेते, नातोऽन्यः कश्चिद् गुण इत्येतद्दर्शनद्वयमन्यतिरेकपक्षे । अत्र च पक्षे तयोरेकत्वयोर्द्विवचनं भवेद् अवयवप्राधान्यात् । एकवचनं त्वेकाकारावभासपूर्वकं द्वित्वमिति दृश्यते इति नैष पक्षो न्याय्य इत्यर्थः । तथाहि 'द्व्येकयोः—' (१. ४. २२) इति द्विवचनं द्वित्वे विधीयमानं द्वित्वस्यैकत्वाभ्यामव्यतिरेकादेकत्वयोरेव तत् स्यात् । तथाच द्व्येकयोरित्येकत्व-

१. 'यैका' घ. पाठः. २. 'ह्या' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सांभासमात्रे परं निमित्तस्य गुणादेः सरूपता । तस्येव रूपं स्वभावोऽस्येति तत्स्वभावता, नतु परमार्थतः तत्स्वभावत्वमेव, यथायथं स्वप्रमाणतो भिन्नत्वावेदनादिति। परोपधानेन व्यवहारेऽपि न पदार्थाः सङ्कीर्यन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं न सङ्कीर्यन्ते, यावता तथैव सर्वदैवैषामाभास इत्याशङ्क्य कार्यभेदाद् भेदमाह —

संसृष्टेष्वपि निर्भागे भूतेष्वर्थक्रिया यथा ।
सत्त्वादिषु च मात्रासु सर्वास्वेवं प्रतीयते ॥ १४ ॥

पृथिव्यादिषु भूतेष्वपृथग्भावेन संसर्गं प्राप्तेषु धृतिसङ्ग्रहपक्तिव्यूहावकाशदानलक्षणार्थक्रिया यथा प्रत्येकं भिन्नैव, सत्त्वरजस्तमोलक्षणेषु च सर्वभावगतेष्वपि निर्भक्तेषु प्रकाशप्रवृत्तिनियमलक्षणार्थक्रिया विलक्षणा, तथा द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषलक्षणास्वपि मात्रास्वन्योन्यसाहचर्येणापि निर्भक्तासु वस्तुभागरूपास्ववस्थितासु भिन्ना एवार्थक्रियाः । तथाहि — द्रव्यं गुणानामाश्रयभावेनार्थक्रियाकारि । गुणास्तु द्रव्ये[2] स्वरूपसमर्पणेन यथायथमुपयोगिनः । एवं शेषेष्वपि यथायोगं वाच्यमिति निमित्तनिमित्तिनोरर्थक्रियाभेदाद् भेदासिद्धिः स्वरूपसम्भेदेऽपि । गतमेतत् ॥ १४ ॥

इदानीं संख्या स्वरूपेण परीक्ष्यते । तत्र द्वित्वादिका संख्या[3] किमेकत्वादन्या, नान्या वा । अन्यत्वे द्वित्वादीनामेकत्वापेक्षोत्पत्तिर्न स्यात् । अनन्यत्वेऽपि तु भेदो निर्निबन्धन इत्यत आह —

द्वित्वादियोनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वका यतः ।
विना तेन न सङ्ख्यानामन्यासामस्ति सम्भवः ॥ १५ ॥

तेनैकत्वेन विनान्यासां द्वित्वादीनां संख्यानां यतः सम्भव उत्पत्तिर्नास्ति, अतो द्वित्वादीनामेकत्वं योनिः कारणमिति तदपेक्ष्य द्वित्वाद्युत्पत्तिः, न तु तदभिन्ना द्वित्वादिकाः सङ्ख्याः । कथं तेन विनान्यासामसम्भव इत्यत्र युक्तिः — भेदास्तत्पूर्वका यत इति । अभेदपूर्वका भेदा इति सहजमेकत्वं भावानामाद्यम् । द्वित्वादयस्तु तत्पूर्वकाः पदार्थान्तरसन्निधौ जायन्त इति दृष्टम् ॥ १५ ॥

तथाहि —

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।
एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत् प्रतीयते ॥ १६ ॥

---

१. 'स्वा' ग. पाठः. २. '°यस्य स्व', ३. 'त्वे तु' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

प्रथममिन्द्रियसंयुक्तयोर्द्वयोर्द्रव्ययोर्ये एकत्वे समवेते तदाश्रितं यत् सामान्यं तत् संयुक्तसमवेतसमवायादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रतीयते । अतस्तद्विशेषणावच्छिन्नयोरेकत्वगुणयोर्ज्ञानं, तदपेक्षे ते एकत्वे स्वाश्रयद्रव्यसमवेतं द्वित्वं जनयतः । द्रव्यद्वयं हि द्वित्वस्य समवायिकारणम् । एकत्वगुणावसमवायिकारणं, कार्ये[1]णैकार्थसमवायलक्षणया लब्ध्वा प्रत्यासत्त्या । अपेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणं, न ह्य[2]पश्यत एकत्वे द्वित्वबुद्धिरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धेः कारणत्वनिश्चयः । समवायित्वं च द्रव्यस्यैव, प्रत्यासत्त्यभावाच्चासमवायित्वमपि नास्तीति निमित्तकारणं बुद्धिरवस्थाप्यते । समवाय्यसमवायिव्यतिरिक्तं हि कारणं सामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते । तदेवं कारणत्रितयाज्जाते द्वित्वे, प्रथमं तत्सामान्यज्ञानं, ततस्तद्गुणज्ञानं, ततस्तद्विशिष्टे द्वे द्रव्ये इति ज्ञानमिति काणादनयः । 'नागृहीतविशेषणा हि विशेष्यबुद्धिरि'ति तेषामाम्नायः । अन्ये त्वेकत्वबुद्ध्योर्द्वित्वपरिच्छेद एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापारावधारणादेकत्वे बुद्धिनिरपेक्षे एव द्वित्वं जनयतः । तथा जातमेकत्वबुद्धिपूर्वकं गृह्यत इति मन्यन्ते । प्रक्रियाभेदोऽत्र ग्रन्थगौरवभयान्न प्रदर्श्यते । प्रथमकाण्ड एव तु कथितम् ॥ १६ ॥

द्वित्वस्य रूपेऽपि मतभेद इत्याह—

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।
एकत्वे द्वित्वमित्येवं तयोर्द्विवचनं भवेत् ॥ १७ ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वं द्वित्वं जन्यते । अपितु तयोः समुदायो वनयूथादिवदवयवाभिन्नो द्वित्वम् । तथाचावयवाश्रयस्तत्र भिन्नाकारावभासः, सङ्घाश्रयश्चैकाकारावभासः प्रत्यय उपपद्यते । वृक्षसमुदायश्च यथा वनमित्यनेन विलक्षणेन शब्देनोच्यते, तथैकत्वसमुदायोऽपि द्वित्वमिति । एवं समुदायप्राधान्यम् । यदा त्ववयवप्राधान्यविवक्षा, तदा एकत्वे एव परस्परापेक्षे द्वित्वमिति व्यवह्रियेते, नातोऽन्यः कश्चिद् गुण इत्येतद्दर्शनद्वयमव्यतिरेकपक्षे । अत्र च पक्षे तयोरेकत्वयोर्द्विवचनं भवेद् अवयवप्राधान्यात् । एकवचनं त्वेकाकारावभासपूर्वकं द्वित्वमिति दृश्यते इति नैष पक्षो न्याय्य इत्यर्थः । तथाहि 'द्व्येकयोः—' (१. ४. २२) इति द्विवचनं द्वित्वे विधीयमानं द्वित्वस्यैकत्वाभ्यामव्यतिरेकादेकत्वयोरेव तत् स्यात् । तथाच द्व्येकयोरित्येकत्व-

१. 'यैका' घ. पाठः. २. 'ह्या' ग. पाठः.

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्रयस्य द्वन्द्वविषयत्वाद् बहुवचनं स्यादिति भावः । तस्मादेकाकारावभासप्रत्ययविषयमेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव द्वित्वमित्येव न्याय्यम् । एवं त्रित्वादयोऽपि दशसङ्ख्यापर्यवसाना वेदितव्याः । विंशत्यादिसङ्ख्यायां तु विचारो भविष्यति ॥ १७ ॥

नन्वेवं द्वित्वबहुत्वसंख्याभेदस्यैकत्वात् कथं द्वयोर्द्विवचनं, बहुषु बहुवचनमिति व्यवहार इत्यत आह —

एकोऽपि गुणभेदेन सङ्ख्यो भेदं प्रकल्पयेत् ।
आश्रयाश्रयिभेदो हि तदाश्रयनिबन्धनः ॥ १८ ॥

द्वित्वबहुत्वादिलक्षणः सङ्ख्यः समुपजातो व्यतिरिक्तः कल्पितो वेति द्वैतम् । तत्रोत्पत्तिपक्षे जन्यपरवशत्वाज्जनकाः गुणाः कल्पितपक्षे त्ववयवाः । समुदायपारतन्त्र्याद् गुणाः । तेषां भेदेन द्वित्वबहुत्वादेर्भेदः स्वात्मना एकस्यापि । तथाच द्वयोर्बहुष्विति च व्यवहारोपपत्तिः । यस्मादाधाराधेययोर्यो भेदो भेदव्यवहारः, स तदाश्रयेण सम्बन्धेन हेतुना भवति । तथा ह्याश्रितस्य भेदेन क्वचिदाश्रयस्य भेदो व्यवह्रियते । तद् यथा पाटवस्य भेदेनैकोऽप्यर्थात्मा 'परुद्भवानपटुरासीत्, पटुतरश्चैषमोऽन्य एवासि संवृत्त' इति भिन्नो व्यवह्रियते । तथेहैकत्वानां जनकत्वेनाश्रीयमाणत्वादाश्रयाणां भेदे तदाश्रितं तज्जन्यं बहुत्वादि भेदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः । 'द्व्येकयोः —' (१. ४. २२) इत्यत्र तु द्वित्वं स्वगतेनैवाभेदेन निर्दिश्यते ॥ १८ ॥

तदेवं दशसङ्ख्यापर्यवसाना सङ्ख्या विचारिता । इदानीं विंशत्यादिः सङ्ख्याभेदो विचार्यते । तत्रचोत्पत्तिरेकत्वैरेवापेक्षाबुद्धिसहितैरिति समानं पूर्वेण । किन्तु तदभिधायी शब्दः सङ्ख्यासङ्ख्येयोभयवचनो दृश्यते, गवां विंशतिः, विंशतिर्गाव इत्यादिः । तत्र यदि प्रकृतमर्थनिर्देशमनपेक्ष्य द्वौ दशतौ विंशतिरिति स्वार्थे निपातनं वर्ण्यते, तदा विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति समासो न स्यात् । द्वौ हि दशद्वर्गौ विंशतिस्त्रयो दशद्वर्गास्त्रिंशदिति सङ्ख्येयेन सामानाधिकरण्याभावः एकवचनं च न स्याद्, विंशतिस्त्रिंशदिति यथायथं वर्गभेदनिबन्धनस्य वचनभेदस्य प्रसङ्गात् । तदुक्तं वार्त्तिके — 'विंशत्यादयो द्वशदर्थे चेत् समासवचनानुपपत्तिः'(५. १. ५९) इति । दशद्वर्गद्वयाभिधायिनो द्विशब्दात् स्वार्थे शतिच्प्रत्ययो द्विशब्दस्य च विन्भाव इ-

१. 'त' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तीष्टः समासो वचनं च न स्यात् । गवां विंशतिर्गोविंशतिरिति समासो भवत्येव । क्रोशशतयोजनशतयोरित्यादिज्ञापकाच्चात्र गुणेन नेति निषेधो न भवति । यदि वा गुणात्मन्यवस्थितत्वाद् विंशत्यादीनां तत्स्थैश्च गुणैरिति प्रतिप्रसवः समासस्य गुणेन नेति निषिद्धस्य । अथ सङ्घ इत्यनुवृत्तेः परिमाणोपाधिकात् परिमाणिनि सङ्घे प्रत्ययो द्वौ दशतौ परिमाणमस्य सङ्घस्य विंशतिः सङ्घ इति, तदा सङ्घस्यैकत्वादेकवचनं सिध्यति, समासानुपपत्तिस्तु तदवस्था । विंशतिर्गोसङ्घ इति चानिष्टं स्यात् । विंशको गोसङ्घ इति हीष्यते। तथाच वार्त्तिकम् — 'परिमाणिनि चेत् पुनः स्वार्थे प्रत्ययविधानम्' (५. १. ५९) इति । द्वौ दशतौ परिमाणं यस्य स गोसङ्घो विंशतिरित्यभिधीयते । तत्र विंशतिः परिमाणं यस्य सङ्घस्येति सङ्घान्तरस्य परिमाणिनोऽसम्भवाद् विंशकः सङ्घ इति सिद्धये 'विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम्' (५. १. २४) इति ड्वुन् प्रत्ययः स्वार्थे वक्तव्य इत्यर्थः । तथा 'षष्ठीवचनविधिश्च' (वा० ५. १. ५९) इत्युक्तम् । इह सङ्घे परिमाणिनि विंशत्यादीनां केवलानां प्रयोगो नेष्यते, भिन्नेषु तु द्रव्येषु परिमाणिषु प्रत्ययोत्पत्तावाश्रीयमाणायां विंशतिशब्देन द्रव्याणामभिधानाद् व्यतिरेकाभावाद् गवां विंशतिरिति षष्ठी न प्राप्नोति । द्रव्यसामानाधिकरण्याद् बहुवचनप्रसङ्गश्च । तदेवं व्युत्पत्तिपक्षे दूषणान्यभिधायाव्युत्पत्तिपक्षं निर्दोषमाश्रित्यारम्भः प्रत्याख्यातव्यः — 'अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्वि'ति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे । सहस्रादिवदव्युत्पन्ना एव विंशत्यादयोऽर्थवदधातुः — (१. २. ४५) इति प्रतिलब्धप्रातिपदिकसंज्ञा अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञातसाधिमानः सङ्ख्यायां सङ्ख्येये च प्रयोगभेदेनाक्षादिवदनेकार्थतया स्वभावतो वर्तमाना रूढशब्दत्वाच्च नियतलिङ्गसङ्ख्याः, यथापो दारा इत्यर्थः । एवं वार्त्तिककारेणावस्थापिते भाष्यकारो व्युत्पत्तिपक्षं समर्थयते — सङ्घे परिमाणिनि प्रत्ययो निपात्यते । सङ्घश्च समुदायोऽत्र सामान्येन गृह्यते, न तु प्राणिसमूह एव । तेन वृक्षाणां विंशतिरित्यपि भवति । तत्र स्वार्थे प्रत्ययविधानस्य परिहारभाष्यं — 'संहनने वृत्तः संहनने वर्तिष्यत' इति ।

एतद् व्याचष्टे —

सङ्ख्येयसङ्घसङ्ख्यानसङ्घः सङ्ख्येति कथ्यते ।
विंशत्यादिषु सान्यस्य द्रव्यसङ्घस्य भेदिका ॥ १९ ॥

---

१. 'स', २. 'णा' ग. पाठः. ३. 'र्थकत', ४. 'ना निरू' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अयमर्थः —गवादीनां संख्येयानामेकः सङ्घो द्रव्यसङ्घ इत्युच्यते। तयोर्द्वयोर्द्रव्यसङ्घयोर्दशतोः सङ्घेऽयं विंशतिशब्दो निपात्यते। स च संख्यानसङ्घ इत्युच्यते दशद्वर्गयोः सङ्ख्यानयोः समुदायः। स च विंशतिशब्दवाच्य इति। सा विंशतिशब्दवाच्या संख्यान्यस्य गवादिद्रव्यसङ्घस्य भेदिका परिमाणोपाधिर्विशेषणमिति। तस्मात् संख्यानसङ्घवचनाद् विंशतिशब्दाद् गवादिसङ्घे परिमाणिनि ड्वुन् प्रत्ययो भवति। विंशको गोसङ्घ इत्यादि। तथा च दशतोः संहनने सङ्घे वृत्तो विंशतिशब्दो गवादिद्रव्यसङ्घे परिमाणिनि वर्तिष्यते परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रत्ययमुत्पादयिष्यतीति भाष्यार्थः। द्रव्याणां द्रव्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य च पारमार्थिको भेदो नास्ति, केवलं बुद्ध्यासौ परिकल्प्यते। बुद्धिव्यवस्थापितार्थनिबन्धनाश्च शब्दा बुद्धिमेवार्थाकारामुपजनयन्तोऽसत्यपि वास्तवे भेदे भेदमवगमयन्ति। निपातनसामर्थ्याच्च विशिष्टे दाशते सङ्घे वर्तन्तेऽमी शब्दाः। तथाचोक्तं गुरुभिः —

"द्वेर्विनः परिमाणाख्याद् दशदर्थात् तदित्यतः।
शतिजस्येति सङ्घाते दाशते तु निपातनात्॥"

इति। अस्यार्थः— द्वेरिति द्विशब्दात्। विन इति विन्भाविनो विन्शब्दादेशादित्यर्थः। स्थान्यादेशयोर्ह्यभेदविवक्षया द्विशब्द एव विन् शब्द उक्तः। परिमाणाख्यादिति परिमाणोपाधिकात्। संख्याशब्दो हि संख्येयाभिधायी न परिमाणाभिधायी, परिमाणोपाधिकस्तु भवत्येव। यद्वाक्यं— 'द्वे दशतौ परिमाणमस्ये'ति। दशदर्थादिति दशद्वर्गसंख्येयवृत्तेरित्यर्थः। तदिति प्रथमासमर्थाच्छतिच्प्रत्ययो भवत्यस्येति परिमाणवत्याभिधेये सङ्घाते। गवां सङ्घस्य दाशतस्य च सङ्घस्य परिमाणित्वाविशेषे दाशत एव सङ्घे प्रत्ययो निपातनसामर्थ्यात्, न गोसङ्घे नापि गोषु। तथाच धर्ममात्रवचनाः शुक्लादिवद् गुणिसमानाधिकरणाः कदाचित् प्रयुज्यन्ते अभेदोपचाराद् विंशतिः कुण्डानि ब्राह्मणा इति वा। आविष्टलिङ्गसंख्यत्वाच्चान्यलिङ्गसंख्येऽपि सङ्ख्येये सामानाधिकरण्याविरोधः समासश्चोपपन्नः। अत एव विंशतिगवं त्रिंशत्पूलीति। विंशतिसङ्ख्या हि समुदितद्रव्यसमवायिनी, न तु शुक्लादिवत् परिसमाप्तेति द्रव्यगतलिङ्गसङ्ख्ये नानुवर्तते। पञ्चादयस्तु नित्यं संख्येयवचना इति तद्गत-

१. 'द्व उच्य', २. 'वर्गप्र', ३, 'ष्ट' ग. पाठः ४. 'त', ५. धिस्तु', ६. 'ङ्घे। ग' घ. पाठः. ७. 'ङ्घातस्य' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

लिङ्गसंख्यानुविधायिनो युक्ताः । यदा तु गुणिनो भेदेन व्यवहारस्तदा षष्ठी सिद्धा, गवां विंशतिरिति । ननु च दाशतः सङ्घो विंशतिशब्दवाच्यस्तस्य च संख्येयो गुणी गवादिर्न भवति । दशतौ[2] हि तस्य गुणिनौ, तत् कथं गोभिः स विशेष्यते । उच्यते । गवां दशतश्च तात्त्विकभेदाभावाद् गावोऽपि गुणिनः । तत्र दशता व्यभिचाराभावाद् विंशतिर्न विशेष्यते, दशतोर्विंशतिरिति । न हि भवति कृष्णस्य कार्ष्ण्यमिति, अपि तु काकस्य कार्ष्ण्यमिति । एवं व्यभिचाराद् गोभिर्विशेष्यतेऽश्वादिव्यावृत्तये विंशतिसंख्या गवां विंशतिरिति । दाशतसङ्घरूपायाश्च विंशतेः पारम्पर्येण गावः सम्बन्धिन्यो भवन्त्येव । भावानयने द्रव्यानयनाच्च[3] गोविंशतिमानयेत्युक्ते गाव आनीयन्ते । तदेवं व्युत्पत्तिपक्षः समर्थितः । सहस्रादयस्तु पृषोदरादित्वादनुज्ञातसाधिमानः । अनयैव वा दिशा तेऽपि व्युत्पाद्याः ॥ १९ ॥

उपलक्षणत्वाद् विंशत्यादीनाम् एकविंशतिरेकत्रिंशदित्यादयोऽपि संख्याशब्दा एव । नत्वत्रावयवौ संख्यावचनौ न समुदायः । यतः—

एकविंशतिसंख्यायां संख्यान्तरसरूपयोः ।
एकस्यां बुद्ध्यनावृत्त्या भागयोरिव कल्पना ॥ २० ॥

'एकादीनां दशादिभिर्द्वन्द्व इति चेद् विंशत्यादिषु वचनप्रसङ्गः' इति चोदयित्वा 'सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या सङ्ख्यया समानाधिकरणाधिकारे अधिकलोपश्च' (वा० २. २. २९) इत्येकेनाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति वार्त्तिके तत्पुरुषवृत्तिमुक्तां स्वरदोषादुपेक्ष्य एकश्च विंशतिश्चेत्येकविंशतिरित्येव भाष्ये अन्वाख्यानमङ्गीकृतम् । तथाचावयवौ[5] संख्या स्यान्न समुदाय इति वचनप्रसङ्गपरिहाराय कथ्यते । अवयवार्थपरिकल्पनया व्युत्पत्तिमात्रमिदं क्रियते, न त्वत्रावयव एकसंख्या विंशतिसंख्या वा । परमार्थतो नरसिंहवन्निरस्तावयवविभागा ह्यन्यैवेयं संख्या भिन्नबुद्धिग्राह्या । नहि प्रत्यवयवमावर्ततेऽत्र बुद्धिः, संख्यान्तरस्यैवाभेदेन परिच्छेदात् । उपायपरिकल्पना तु विलक्षणा । कश्चित् किल नव द्वादशेति सङ्कलय्य एकविंशतिरित्यवैति । अन्यो दश चैकादश चेत्यादि । अन्यः पुनरेकश्च विंशतिश्चेति । अन्वाख्यानाय भागयोरिव परमार्थत एकस्यामस्यां संख्यायामियं कल्पना । यथा जातिविशेषप्रतिपत्त्यर्थं नर इति सिंह इति चांशापोद्धारः । नह्यंशयोरत्र बुद्धिरावर्तते अखण्डत्वात् ॥ २० ॥

१. 'ह्याभिधा' घ. पाठः. २. 'तौ त', ३. 'च्च विं', ४. 'न दि' ग. पाठः ५. 'स्व' मूलकोशपाठः. ६. 'यक', ७. 'र्थं' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भवतु संख्याद्वयारब्धेयं संख्या, किं निरस्तावयवविभागया अन्यया संख्ययेत्याशङ्क्य शास्त्रकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गेनैतान्निवारयितुमाह —

असंख्यासमुदायत्वात् संख्याकार्यं[1] विधीयते ।
समूहत्वे तु तन्न स्यात् स्वाङ्गादिसमुदायवत् ॥ २१ ॥

निरस्तावयवविभागा सरूपावयवाखण्डश्रुतिगोचरा दशादिवदन्यैव यतो भवतीयं संख्या, ततः संख्यायां विहितकार्यं प्रवर्तते । एकविंशतिरधिकास्मिन् शते एकविंशं शतम् । एवमेकत्रिंशम् । 'शदन्तविंशतेश्च' (५. २. ४६) इति डः । तत्र हि 'शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेरधिकार्थम्' इत्युक्त्वातिप्रसङ्गनिवारणाय 'संख्याग्रहणं चे'त्युक्तम् । तथाच शदन्तो विंशत्यन्तश्च संख्यावाची गृह्यते, न तु गोत्रिंशद् गोविंशतिरित्यादि । एकविंशतितयमिति च संख्याकार्यमवयविनि तयप् । एकविंशतितममेकविंशमिति च पूरणे डट् । तत्र च 'विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्' (५. २. ५१) इति तमट् । एकविंशतिकृत्व इति 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (५. ४. १७) । एकविंशतिमयम् उदश्वियवानामिति 'संख्याया गुणस्य निमाने —' (५. २. ४७) इति निमाने वर्तमानात् संख्याशब्दात् निमेये मयट् । एकविंशतिक इति परिमाणिनि 'संख्याया अतिशदन्तायाः —' (५. १. २२) इति कन् । त्यन्तप्रतिषेधोऽत्र भवत्यर्थवतस्तत्र तिशब्दस्य ग्रहणात् । अधिकैकविंशा इति च 'संख्ययाव्ययासन्न —' (२. २. २५) इति बहुव्रीहिरपि संख्याकार्यम् । अवयवसंख्याद्वयमय्यां त्वस्यां समूहरूपायामेकविंशतिसंख्यायां संख्याकार्यं न स्यात् । तद् यथा — पाणिपादेन स्वाङ्गसमुदायेन भिन्नकार्यस्य स्वाङ्गान्तरस्यानारम्भात् स्वाङ्गसमुदायो न स्वाङ्गमिति कल्याणपाणिपादेति 'स्वाङ्गात् —' (४. १.५४) इति ङीप् न भवति । तथा जनपदाभ्यां जनपदान्तरस्यानारम्भाज्जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यत इति जनपदलक्षणो वुञत्र न भवति । काशिकोसलीया इति भवार्थे 'वृद्धाच्छः' (४. २. ११४) एव भवति । एवमत्र संख्याभ्यां संख्यान्तरस्य भिन्नव्यपदेशस्य विलक्षणस्यानारम्भात् तत्समूहमात्र-

---

१. 'न विद्यते ।' मूलकोशपाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

रूपत्वे संख्याकार्यभाव इति संख्यान्तरम् । एकविंशतिसंख्या च यथाकथञ्चिदवयवपरिकल्पनया व्युत्पाद्येति द्विवचनप्रसङ्गाभावः ॥ २१ ॥

इह कथं संख्यया समासः द्विदशाः त्रिदशा इत्यादौ । दशसंख्यया हि द्व्यादिसंख्या सम्बध्यमाना किं सम्बद्ध इत्याह —

संख्येयान्तरतन्त्रासु या संख्यासु प्रवर्तते ।
आवृत्तिवर्गसंख्येया तां संख्यां तादृशीं विदुः ॥ २२ ॥

द्विर्दश द्विदशा इति 'संख्ययाव्ययासन्न —' (२. २. २५) इत्यादिना बहुव्रीहिरयं समासः । तत्र च संख्येयान्तरं द्व्यादिसंख्याविषयात् संख्येयादन्यत् संख्येयं परिच्छेद्यं तन्त्रं प्रधानं यासां दशादिसंख्यानां तासु संख्येयप्रधानासु दशादिसंख्यासु यान्या द्वित्वादिका संख्या प्रवर्तते सम्बन्धमनुभवति समासार्थे, तस्या दशादिसंख्यावृत्तिः पुनः पुनः प्रवृत्तिः, दशादिसंख्यापरिच्छेद्यो वा वर्गो दशावयवसमूहः संख्येयः परिच्छेद्य इति, तां द्वित्वादिकां संख्यां तादृशीमावृत्तिवर्गसङ्ख्येयप्रधानां विदुः जानन्ति शाब्दिकाः किल संख्या अस्या न परिच्छेद्या । सा हि दशसु संख्येयेषु गुणभूतेति न द्वित्वेन योगं भजते । अत एव संख्येयान्तरतन्त्रास्वित्यनेनासम्बन्धे हेतुरुक्तः । दशसंख्यासंख्येयेनापि विरोधाद् द्वित्वं न सम्बध्यते । नहि दश द्वाविति युज्यते । तस्माद् दशसंख्याया आवृत्तिर्द्वित्वपरिच्छेद्या । द्वौ वारौ हीयं दशसंख्या द्विर्दशेति । अत एवाभ्यावृत्तिविषयः सुच्प्रत्ययो वाक्ये । दशावयवो वर्गः परिच्छेद्यो द्वौ दशताविति[1]स्ति समन्वयः ॥ २२ ॥

श्रुतैव दशसंख्या तत्संख्येया वा दश कथं द्वित्वसंख्यया न परिच्छेद्या इत्याशङ्क्य व्याख्यातामेव युक्तिमुपन्यस्यति —

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भवः ।
भेदाभावान्न संख्यायां विरोधान्न तदाश्रये ॥ २३ ॥

दशसंख्या तावत् संख्येयोपसर्जनत्वान्नार्हति द्वित्वसंख्यासम्बन्धमत्रेत्युक्तम् । उपसर्जनत्वेऽपि च बुद्ध्या प्रत्यवमृश्य सम्बन्धे प्रधानेन संख्येयेन योगो भवेद्, यद्युपसर्जनमर्हेत् सम्बन्धम् । यावता दशसंख्याया एकत्वाद् द्वित्वेनासम्बन्धः, तत्संख्येया अपि दश विरोधाद् द्वित्वेन नावच्छिद्यन्ते । नहि दश द्वौ भवतीत्युक्तमेव । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं बाधते ॥ २३ ॥

१. 'नो त्ता' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तस्मात् —

संख्यायेते दशद्वर्गौ द्विदशा इति संख्यया ।
तद्रूपे वापि संख्येये आवृत्तिः परिगण्यते ॥ २४ ॥

दशसंख्यापरिच्छिन्न एको वर्गस्तद्दशमपरमाख्यातुं द्वित्वमुपादीयते । तेन द्वयोर्दशद्वर्गयोर्द्वित्वमत्रावेद्यते । द्वौ दशतौ द्विदशाः । सम्बन्धान्यथानुपपत्त्या दशशब्दोऽत्र वृत्तिविषये दशद्वर्गे वर्तते । वर्गश्च वर्ग्यभेदापन्नो विवक्ष्यत इत्यवयवगतभेदाश्रयं बहुवचनम् । वर्गवाची चात्र डतिप्रत्ययो वृत्तावत एव दशदिति न प्रयुज्यते । वर्गिप्राधान्यात्[1] तद्रूपे दशसंख्य एव संख्येये सति दशसंख्याया आवृत्तिः पुनः पुनः प्रवृत्तिर्वा गण्यते द्वित्वेन । द्वौ वारौ द्विः, द्विर्दश द्विदशाः । दशशब्दोऽत्र संख्येयमेवाचष्टे । गुणभूतसंख्याद्वारेण तु द्वित्वेन युज्यन्ते दश संख्येयाः । दशसंख्या तु गुणभूतावृत्तिद्वारेण द्वित्वसंख्यायोगमनुभवति । दशसु संख्येयेषु हि दशत्वमावर्तमानं द्वित्वेन परिच्छिद्यते । तथाच सम्बन्धिसम्बन्धात् संख्येयेषु दशस्वपि द्वित्वमन्वयीति तदाश्रयं बहुवचनं भवति । आवृत्तिगणनविषयस्य च सुचः समासेन गतार्थत्वात् प्रयोगो न भविष्यति । तदुक्तं वार्त्तिके — 'सुजभावोऽभिहितार्थत्वात् समासे' (२. २. २५) इति । गतमेतत् ॥ २४ ॥

'संख्याया अवयवे तयप्' (५. २. ४२) इत्यत्र 'इह कस्मान्न भवति । बहवोऽवयवा अस्याः संख्यायाः' इति भाष्ये चोदितेऽभिहितम् — 'अवयवे या संख्या, तस्याः प्रत्यय उच्यते । न च काचित् संख्या अवयविन्यस्ति, यस्य बहुशब्दोऽवयवः स्यादि'ति । अयमर्थः — 'अवयवविधानेऽवयविनि प्रत्यय' इत्युक्तम् । न च संख्याशब्दवाच्या काचिद् विशिष्टावयविनी संख्यास्ति । ननु च कथं नास्ति, यावता प्रयुज्यत एव वाक्यं 'बहवोऽवयवा अस्याः संख्याया' इत्याह — 'ननु चेयमस्ति । संख्येत्येवे'ति भाष्यम् । अस्योत्तरं — 'नैषा संख्या । किं तर्हि । संज्ञैषे'ति । एकत्वादिसंख्याविशेषाणामविशिष्टा संज्ञा नामधेयमेतत् संख्येति, न त्वस्य वाच्यः कश्चिदवयवी । ततश्च संख्यासामान्यनिवेशिनीयं प्रतिभेदमनुवर्तते संज्ञा । न च सामान्य-

१. 'पेण द', २. 'यमाच', ३. 'तैने द्वि' ग. पाठः. ४. 'न्ध' ख. पाठः. ५. 'वति' ख. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

विशेषयोरवयवावयविभावः । कल्पितत्वेऽपि चावयविनः कार्यभेदो रूपभेदः समाख्याभेदश्च भिद्यते । तद्यथा वनादेर्विविक्तवृक्षकार्याद्धि समुदितवनकार्यमन्यत् । अत एव रूपभेदः । समाख्या च वृक्षा वनमिति भिन्ना । इह तु परिच्छेदलक्षणं कार्यमेकत्वादिव्यतिरिक्तं संख्याया नास्ति । किञ्चिद्रूपमपि न विविक्तमेकादिव्यतिरिक्तमवधार्यते शुक्लादिव्यतिरेकेणेव रूपस्य । समाख्या त्वर्थाभावादेव न भिन्ना । अपितु विशेषविषयसामान्यगोचरेयं संज्ञा संख्येति । बहुत्वमपि चैवं त्रित्वादीनां सामान्यमिति बहवोऽवयवा अस्यां विंशतौ त्रिंशति वेत्यप्यवयवावयविभावेन योगो न भवति । अपितु सामान्यविशेषभावेनैव । तथाच यथा बहुतयं रूपमिति शुक्लादिव्यतिरेकेण रूपावयविनोऽभावान्न भवति, तथा बहुतया विंशतिः त्रिंशदित्यपि न भवति । नहि परिच्छिन्नरूपाया विंशत्यादिसंख्यायाः सामान्यरूपमनवधारितविशेषं बहुत्वमुपपद्यते विशेषणम् ।

तदेतद् भाष्योपक्षिप्तमनुवदति —

> संख्या नाम न संख्यास्ति संज्ञैषेति यथोच्यते ।
> रूपं न रूपमप्येवं संज्ञा सा हि सितादिषु ॥ २५ ॥

सितपीतनीलादिवर्णव्यतिरेकेण यथा विलक्षणकार्यस्वभावं रूपं नाम वर्णान्तरं नास्ति, सितादीनां रूपसामान्यनिमित्ता तु संज्ञा रूपमित्येषा, तथैकत्वादिसंख्याभेदव्यतिरेकेण[1] संख्या नामावयविनी न विद्यतेऽन्या । समाख्यामात्रमेषा[2] सर्वेषां सामान्यभूतमित्युक्तोऽर्थः ॥ २५ ॥

सामान्यसमाख्यत्वमेवोपपादयति —

> संख्यानजातियोगात् तु संख्या संख्येति कथ्यते ।
> रूपत्वजातियोगाच्च रूपे रूपमिति स्मृतम् ॥ २६ ॥

जातिनिमित्तोऽयमुभयरूपोऽपि व्यपदेशो भाष्यकारेण स्मृतो न व्यतिरिक्तार्थनिबन्धन इति बहुतयी सङ्ख्या बहुतयं रूपमिति प्रयोगाभावः । न तर्हि भवति बहुतयं चित्ररूपमिति । भवति, चित्ररूपस्यावयविन एकत्वान्नीलाद्यवयवत्रयोगोपपत्तेः । एकं चित्रं चेति चित्रतरमिति चेदभेदसंविदावेदितत्वात् पदार्थाः प्रत्याख्यातुमशक्या एवावयविसामान्यादय इत्यद्वयासिद्धावसमा-

1. 'व्यवहारेण' घ. पाठः. 2. 'मेषामेषा सा' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भिर्विचारितम् । ग्रन्थगौरवभयान्नेह प्रतन्यते । तत् तत एवावधार्यम् । तथाच चित्रमपि रूपमेकमवयविसमवेतमित्यवयवबहुत्वेनावच्छेदमर्हत्येव । किञ्चित् किल चित्रं नीलं नीलिकारब्धद्व्यवयवं, किञ्चित् पुनः सितरक्तपीतादिबहुविधावयवारब्धमित्यस्ति साफल्यं विशेषणस्य[1] । गतमेतत् ॥ २६ ॥

संख्याविषयमन्यद्[2] विचार्यते । इह 'बहुषु बहुवचनम्' (१. ४. २१) इत्यादिना सङ्ख्या विभक्तिवाच्या विहिता । तत्र स्वशब्देनाभिहितायामस्यामेकादिभ्यो वचनग्रहणात् प्रथमा लभ्येत । द्वितीयादयस्तु कथम् । तथाहि––कर्मादिष्वपि विभक्त्यर्थेष्ववश्यमेकत्वादयो निमित्तत्वेनोपादेया इत्युक्तत्वात् कर्मणि यदेकत्वमेकत्वाद्यवच्छिन्ने वा कर्मणीत्याश्रयणादनभिहितकर्माद्याश्रयेष्वेकत्वादिषु विभक्तय इत्यभिहितविषये तदभावादेकं द्वौ बहूनित्यादिकं कथमित्याशङ्क्याह —

निमित्तमेक इत्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।
तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ २७ ॥

प्रथमासाधारणमिदं प्रतिसमाधानम् । तथाहि — प्रातिपदिकार्थसमवेतायां संख्यायां प्रातिपदिकार्थे वा संख्यासम्बन्धिनि पक्षान्तराश्रयेण वा प्रथमायां विधीयमानायामेकादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमेकत्वादि न तयाभिधीयते, प्रातिपदिकेनैवैकादिशब्देन तस्याभिधानात् । तद्वतः प्रवृत्तिनिमित्तभूतैकत्वाद्यवच्छिन्नस्य प्रातिपदिकार्थस्य यदन्यदेकत्वादि, तत्र वाच्ये प्राधान्येन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेन वा विभक्तिः प्रथमा विधीयते इति प्रातिपदिकेन स्वनिमित्तभूतैकत्वाद्यभिधानेऽपि तदपरैकत्वाद्यभिधानाय प्रवर्तत एव, एको द्वौ[3] बहवः इत्येकशब्दस्योदाहरणार्थत्वात् । तद्वतस्तु यदेकत्वमित्याह । द्वित्वाद्यपि हि गृह्यते द्व्यादिशब्दविषयम् । तथा विभक्तिग्रहणस्य द्वितीयादिसाधारणस्योपादानाद् द्वितीयाद्यपि प्रातिपदिकेनानुक्तमेकत्वादि कथयतीत्युक्तं भवति एकं द्वौ बहून् पश्येत्यादौ । नह्यत्र प्रातिपदिकेन कर्मादिगतमेकत्वादि स्पृष्टमिति तद्विषया द्वितीयाद्या विभक्तयः ॥ २७ ॥

ननु च नात्र प्रकृतिप्रत्ययवाच्यं संख्याद्वयमवधार्यत इत्याह[4] —

एकस्य प्रचयो दृष्टः समूहश्च द्वयोस्तथा ।
निमित्तव्यतिरेकेण संख्यान्या भेदिका ततः ॥ २८ ॥

---

१. 'मदः । से', २. 'भि', ३. 'पि गृ', ४. 'त्यत आह' च. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इहैकस्य तदपरेण समुच्चीयमानस्य प्रचयो दृष्टः । तथाहि सति प्रचयेऽन्यसाहभाव्ये द्वित्वादिसंख्या जायन्ते । द्वयोश्च समूहः समुदायो भेदो दृष्टः । तद् यथा द्विपुत्र इत्यादौ[1] निवृत्तेऽपि द्विवचने वृत्तावसाववगम्यतेऽन्तरङ्गः । ततः प्रचयसमूहदर्शनाद्धेतोः प्रातिपदिकार्थस्य यन्निमित्तमेकत्वादि, एकादिशब्दविषयं, तद्व्यतिरिक्ता अन्या विभक्तिवाच्या एकत्वादिसंख्या विद्यते । बहूनामपि समूहो दृष्ट इति योजनीयं बहुपुत्र इत्यादौ तदीयम् । विशेषावस्थापनेन प्रातिपदिकार्थस्य भेदिकावच्छेदिका संख्या विभक्तिवाच्यात्रावधार्यत एव । तथाहि प्रातिपदिकात् प्रचिताप्रचितसाधारणमेकत्वमवगम्यते । विभक्तेस्तु विशेषनिश्चयोऽर्थस्य परिसमाप्तेरेक इत्यप्रचितमिदमेकत्वमिति । एवं द्वौ बहव इत्यसमूहरूपता । यद्येवं प्रचितविषये एकत्वे विभक्तिर्न स्याद् एकश्चेति । नैतन्न्याय्यम् । साधारणे एकत्वे प्रातिपदिकवाच्ये विभक्तिर्विशेषं द्योतयतीत्युच्यते । तथाच विभक्त्यात्र द्वित्वाद्युपजनहेतुतामप्रतिपद्यमानमप्रचितमेवैकत्वमावेद्यते । पश्चात् तु पदार्थे पर्यवसिते चशब्दः प्रचयं द्योतयति पदार्थपृष्ठपातिनं, न तु प्रातिपदिकार्थगतम् । प्रातिपदिकार्थप्रचयविवक्षायां हि सहविवक्षाविषय एकशब्दाप्रयोग इति ॥ २८ ॥

'संख्याया अन्यपदार्थत्वादि'त्यादिना एकशेषप्रत्याख्याने तत्समानार्थद्व्यादिशब्दप्रयोगो द्वित्वाद्युपजनात् प्रातिपदिकार्थप्रचयविषये समयाद् विभक्तिर्भविष्यति । यदि सामयिकी, नियोगतोऽन्या अपि कस्मान्न भवन्ति, कर्मादीनामभावात् इत्यपरमत्र प्रतिविधानं भाष्ये उक्तम् । तथाहि — 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्ये'ति 'परश्च' (३. १. २) इति समयपालनार्थं विभक्तौ विधीयमानायामर्थविशेषानाश्रयणाद् वचनसङ्करः प्राप्नोतीति यथायथमर्थानुगुण्येन विभक्तयोऽङ्गीकृताः । तथा चाभिहितेऽपि स्वार्थे एकादिशब्देभ्यस्तदानुगुण्येनैव प्रकृत्यर्थानुविधायिन्यो विभक्तय इत्युपगतं भवति । स्वाभाविकत्वादर्थाभिधानस्य विभक्त्या सह प्रकृतिः स्वार्थमभिधत्त इत्ययमेव नियमः परवचनेन प्रतिपादितः ॥

तदेतद् व्याचष्टे —

> तदेकमपि चैकत्वं विभक्तिश्रवणादृते ।
> नोच्यते तेन शब्देन विभक्त्या तु सहोच्यते ॥ २९ ॥

---

१. 'दौ विनि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्वाभाविकं सहाभिधानं यथायथं सर्वत्रैव विभक्तिविधाने प्रतिपाद्यते। वृत्तौ तु लुका केवलेनाभिधानं ज्ञाप्यते। शक्तिविशेषो हि शब्दानां वृत्तावुपजायत इति केवलस्याप्यभिधानं न विरुध्यते। एवं संबुद्धिलोपेऽपि केवलप्रयोगः स्वाभाविकः ॥ २९ ॥

अन्योऽप्यत्र परिहारोऽभिहितो भाष्ये—'संख्या नामेयं परप्रधाना। संख्येयमनया विशेष्यम्। यदि चात्र प्रथमा न स्यात्, संख्येयमविशेषितं स्यादि'ति। एतद् व्याचष्टे—

अन्वयव्यतिरेकौ च[1] यदि स्याद् वचनान्तरम्।
स्यातामसति तस्मिंश्च प्रकृत्यर्थो न कल्प्यते ॥ ३० ॥

वृक्षः वृक्षौ वृक्षा इत्यादौ प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकौ स्तः। तथा-चोक्तम्—

"दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकोऽन्वये सति।"

इत्यादि। ततश्च,

"तत्र[2] योऽन्वेति यं शब्दमर्थस्तस्य भवत्यसौ ॥"

इति भेदेनापोद्धारार्थकल्पना युक्ता। इह त्वेकशब्दादेकवचनमेव[3] द्विशब्दाद् द्विवचनमेव बहुशब्दाद् बहुवचनमेव, न वचनान्तरमित्यसति व्यतिरेकेऽन्वयस्यानिश्चयात् प्रकृत्यर्थो विवेकेन नावधार्यते। असति[4] हि वचनान्तरेऽन्वयव्यतिरेकौ न स्तः इति एकादिशब्दलक्षणायाः प्रकृतेरभिधेयं प्रत्ययार्थव्यतिरिक्तं न सम्भवत्यत्र, येन संख्येयमवाच्छिद्यात् प्रकृतिः केवला। तथाच वृक्षादावेकवचनादीनामन्वयव्यतिरेकोपपत्तावर्थनिर्धारणादिह तदभावे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्योऽयमर्थः, येन संख्येयो विशेष्यते संख्यालक्षणेन। तथा[6]चानुक्तार्थत्वादेव विभक्तिरत्रेत्युक्तं भवति। वृत्तौ त्वेकस्या एव प्रकृतेरेकराजादावुपसर्जनार्थोऽवगम्यते प्रधानार्थसम्भेदमापन्न इति विभक्तिश्चरितार्थत्वान्निवर्तते। यथा हि[7] विना भावप्रत्ययं वृत्तौ तदर्थावगतिः निराकुलस्तिष्ठति, सधीरमुवाचेत्यादौ, एवमत्र विभक्तिमन्तरेणापि तत्सन्निधानदृष्टमेकत्वाद्युपसर्जनार्थोऽवगम्यत एव। तदेवं पूर्वत्र परिहारे प्रकृत्यर्थानुवादकत्वमभिमतम्। सत्यपि प्रकृ-

१. 'या' ग. पाठः. २. 'य' घ. पाठः. ३. 'व व', ४, 'ति व' ग. पाठः. ५. 'न्या', ६. 'थानु' घ. पाठः. ७. 'हि वृत्तौ वि' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्यर्थे यथायथं तदर्थानुवादकत्वेन वचनानामुक्तत्वात् । इह तु साधारणार्थत्वमभिमतं प्रकृतिप्रत्ययसमुदायवाच्येनार्थेन संख्येयविशेषणस्योक्तत्वादिति परिहारयोर्भाष्यकारोक्तयोर्विशेषः ॥ ३० ॥

अन्योऽप्यत्र भाष्ये परिहार उक्तः — 'उभयवचना एवैते, द्रव्यं चैवाहुर्गुणं च । यत् सोऽसौ गुणस्तस्यानुक्ता एकत्वादय इति प्रथमा भविष्यती'ति । एतद् व्याचष्टे —

एकत्वमेक इत्यत्र शुद्धद्रव्यविशेषणम् ।
सगुणस्तु प्रकृत्यर्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते ॥ ३१ ॥

शुद्धस्य द्रव्यस्य पूर्वं विशेषणाद् बुद्ध्या निर्ज्ञातस्य विशेषणभावमापन्नमेकत्वमेक इति प्रातिपदिकेनाभिधीयते । उक्तशब्दो ह्येकत्वविशिष्टं द्रव्यमाह, न संख्यानमात्रमपि विंशत्यादिवत् । अत एवोभयवचनत्वं विशिष्टवचनत्वं विवाक्षितं भाष्ये । न तु केवलगुणाभिधानं शुक्लादिवदेषामुपपद्यते । यदि वा 'द्व्येकयोः —' (१. ४. २२) इति निर्देशात् संख्यानमात्रवचनत्वमपीत्युभयवचनत्वं स्पष्टम् । तदस्यैकशब्दवाच्यस्य एकत्वविशिष्टस्य द्रव्यस्य विभक्तिवाच्येनैकत्वेन विशेषणात् सगुणः प्रातिपदिकार्थो विभक्त्यर्थेन भिद्यते विशेषेऽवतिष्ठते । एकत्वविशिष्टोऽयमेकोऽर्थो न तु गुणान्तरविशिष्ट इति प्रकृतिवाच्यमन्तरङ्गं विभक्तिवाच्यं तु बहिरङ्गं बाह्यमिति द्व्यादीनां च द्विपुत्रे[2] इत्यादौ बाह्यो भेदो निवर्तते विभक्तिवाच्य इति वक्ष्यति[3] । अन्ये तु शुद्धं च द्रव्यविशेषणं चेति समाहारे द्वन्द्वं मत्वा संख्यानमात्रप्रधानं संख्येयोपसर्जनं चैकत्वं संख्यासंख्येयसामान्यरूपं प्रातिपदिकेनोच्यते । सह गुणेन संख्यानेन यो वर्तते प्रातिपदिकार्थः, स विभक्तिवाच्येन भिद्यते अवच्छिन्नः प्रकाश्यते इति विभक्त्यन्तवाच्यं सङ्ख्येयं प्राधान्येनेति व्याचक्षते । यस्मिन् द्रव्ये स्थितो गुणः सङ्ख्यानं, तस्यानुक्ता एकत्वादयो द्रव्यावच्छेदितया नोक्ता इति चात्र भाष्यार्थः ॥ ३१ ॥

ननु विभक्त्यन्तेन संख्येयस्य[4] प्रतिपादनात् केवलस्य च प्रयोगाभावाद् गुणमात्रवृत्तित्वं कथमेकादीनामवधार्यत इत्याह —

द्व्येकयोरिति निर्देशात् सङ्ख्यामात्रेऽपि सम्भवः ।
एकादीनां प्रसिद्धा तु सङ्ख्येयार्थत्वमुच्यते ॥ ३२ ॥

१. 'णबु', २. 'त्रादौ' घ. पाठः. ३. 'क्ष्यत इति', ४. 'यत्र' ग. पाठः.

R

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

'द्व्येकयोः—' (१-४-२२) इति द्विवचननिर्देशाद् द्वित्वैकत्वयोर्द्वित्व-मुपलभ्यते । सङ्ख्येयाच्च निष्कृष्टयोर्द्वित्वैकत्वयोरभिधाने युक्तमिदम् । अन्यथा नित्यसङ्ख्येयप्राधान्ये द्वावेकश्च त्रय इति बहुवचनं स्यात् । 'आ दशभ्यः सङ्ख्याः सङ्ख्येये वर्तन्त' इति लौकिकीं प्रसिद्धिमाश्रित्य भाष्ये 'स्यादेतत् । यत्र नियोगतः सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्तत' इति सङ्ख्येयाख्यायित्वमुच्यते । अयमत्रार्थः — सङ्ख्यानमात्रे लौकिके प्रयोगे नैषां वृत्तिः । तत्र हि पदं प्रयुज्यते । विभक्त्यन्तं च पदं, विभक्तिश्च सङ्ख्यां प्रातिपदिकार्थसमवेता-माहेति नियतं तत्र सङ्ख्याव[2]धारणम् । शास्त्रे त्वपोद्धारबुद्ध्या सङ्ख्यान-मात्रवृत्तित्वं वृत्तावसति विभक्तिप्रत्यये काममुपपद्यत इति ॥ ३२ ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
संख्यासमुद्देश एकादशः ॥

अथ उपग्रहसमुद्देशः ।

इदानीमाख्यातार्थमुपग्रहं विचारयितुं स्वरूपमस्यालौकिकत्वात् प्रदर्शयति—

य आत्मनेपदाद् भेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते ।
अन्यतश्चापि लादेशान्मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥ १ ॥

आत्मनेपदपरस्मैपदव्यङ्ग्यः कर्त्रभिप्रायतदितरादिरूपो विशेषो यः क्रियायाः साधनस्य, स उपग्रह इति पूर्वाचार्यैरभ्युपगतः । पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योप-ग्रहशब्दवाच्योऽयमर्थो व्यवह्रियतेऽत्र शास्त्रे ॥ १ ॥

कस्यार्थस्यासौ भेद इति सामान्येनोक्तमेव विभजते —

क्वचित् साधनमेवासौ क्वचित् तस्य विशेषणम् ।
साधनं तत्र कर्मादि व्यक्तवाचो विशेषणम् ॥ २ ॥

साधनं कर्म उपग्रहः आत्मनेपदाभिव्यङ्ग्यः पच्यते गम्यत इति । आदिशब्दात् कर्ता भावश्च । तत्र कर्ता लादेशद्वयव्यङ्ग्यः एधते यातीति । भाव आस्यते शय्यते इत्यात्मनेपदव्यङ्ग्य एव । स च बाह्यो भावो लकार-वाच्यः आभ्यन्तरस्य धात्वर्थरूपस्य भावस्य क्रियायाः स्वात्मन्यवस्थितिमेक-पदवाच्यसाधनानावेशादावेदयन् भवति साधनम् । व्यक्ता वाग् येषां, व्यक्ता

---

१. 'त्वाद्युपपद्यते', २. 'ख्येयाव', ३. 'न्योक्त', ४. 'दाभिव्य' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वाचि वा येषां ते व्यक्तवाचो धात्वर्थं समुच्चारणार्थकं विशिंषन्तोऽपि साधनस्य कर्तुर्विशेषणं सामर्थ्याद् भवन्तो भवन्त्युपग्रहशब्दवाच्याः । तद् यथा— संप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति ॥ २ ॥

क्वचित् क्रियाविशेषणमुपग्रह इत्याह —

क्रिया विषयभेदेन जीविकादिषु भिद्यते ।
लादेशैः स क्रियाभेदो वाक्येष्वपि नियम्यते ॥ ३ ॥

विषयविशेषाश्रयेण भिद्यते क्रिया । स च तस्या भेदो लादेशैः परस्मैपदात्मनेपदलक्षणैरभिव्यज्यते । तद् यथा जीवनोपायत्वेन पाकादिरनुष्ठीयमानः परस्मैपदेनाभिव्यज्यते पचन्ति यजन्तीति । प्रधानं ह्यत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि भृतिमात्रफलत्वाद् भृत्यानाम् । [1]यजमानादिना प्रधानफलोद्देशेन प्रवर्त्यमाना क्रियात्मनेपदात् प्रतीयते यजते पचते इति । क्वचित् पुनः स एव क्रियाभेदो वाक्येष्वपि सत्स्ववधार्यत इति वाक्यगम्यः । तद् यथा — [2]स्वं यज्ञं यजते, [3]स्वं यज्ञं यजति इति । 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (१-३-७७) इति लादेशद्वयानुशासनात् स्वमिति पदान्तरसंसर्गरचितवाक्यावसेयं क्रियायाः प्रधानफलस्य कर्तृगामित्वम् ॥ ३ ॥

विषयभेदं विनापि क्वचित् साक्षात् क्रियाविशेष उपग्रह इत्याह —

धात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः क्वचिदुपग्रहः ।
धात्वर्थो गन्धनादिः स्याद् व्यतिहारो विशेषणम् ॥ ४ ॥

गन्धनावक्षेपणादयः क्रियाविशेषा धातुवाच्याः सन्तोऽपि विनात्मनेपदमनभिव्यक्ता इत्यात्मनेपदाभिव्यङ्ग्यत्वादुपग्रहशब्दवाच्या भवन्ति । तद् यथा — उत्कुरुत इत्यादि । व्य[4]तिहारस्तु क्रियाविशेषणमात्मनेपदाभिव्यङ्ग्य[5]मुपग्रहः । व्यतिपुनत इति ॥ ४ ॥

कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति विशेष्य कथमुच्यते, यावता सर्वमेव फलं क्रियायाः कर्तारमभिप्रैतीत्यत आह —

क्रियाप्रवृत्तावाख्याता कैश्चित् स्वार्थ[6]परार्थता ।
असती वा सती वापि विवक्षितनिबन्धना ॥ ५ ॥

१. 'दैर', २, ३. 'स्वयं यज', ४, ५. 'ती', ६. 'र्थौ' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति सर्वस्य स्वार्थं प्रवृत्तेः स्वार्थता पारमार्थिकी, परार्थता त्वसत्येव। सतीवेति तु लौकिकी वाचोयुक्तिः। तथाहि—विवक्षा विवक्षितं निबन्धनं हेतुरस्याः परार्थतायाः। स्वार्थता हि मुख्यैवेति न तस्या विवक्षानिबन्धनत्वम्। तदित्थं पारार्थ्यविवक्षायां मा भूदात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति फलं विशेष्यते। अन्ये तु प्रधानफलाभिप्रायेण वस्तुत एव स्वार्थपरार्थतामाहुरिति ॥ ५ ॥

कैश्चिदिति वचनान्मतान्तरमुपक्षिप्तं भवति। तथाहि— यः स्वर्गौदनादिमुख्यफलार्थी स तत्रान्यान् व्यापारयति, निर्वेशेन प्रतिविधानं चारभते। ततश्च तस्य प्रतिविधातुर्मुख्यफलार्थिनः स्वार्थ आरम्भ इति तत्रात्मनेपदं यजमानादौ। यस्तु तत्प्रयुक्तो निर्वेशमात्रफलः, स स्वामिचित्तानुवर्तनादेव कृतार्थतां मन्यत इति तस्यासौ परार्थ आरम्भ इति न भवति तत्रात्मनेपदम्। इत्थं च संविधान आत्मनेपदं तत्रैव णिजित्यनयोः समानो विषय इत्याह—

केषाञ्चित् कर्त्रभिप्राये णिचा सह विकल्पते।
आत्मनेपदमन्येषां तदर्था प्रकृतिर्यथा ॥ ६ ॥

णिचः संविधानमात्रमर्थं मन्यन्ते केचित्। सर्व इमे स्वभूत्यर्थं यतन्त इति स्वार्थं प्रवर्तमानस्य प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्तदानुकूल्याचरणात् संविधाता मण्यते। न ह्यननुविधेयस्य[1] वचनात् स्वार्थमसम्भावयतो वा प्रवृत्तिरिति न प्रैषो णिजर्थः। अपि तु संविधानमात्रं, तत्रैवात्मनेपदमपीति तुल्यविषयत्वादनयोः पर्यायेण प्रयोगः यजते याजयति पचते पाचयतीति। आत्मनेपदाभिधेयो हि कर्ता संविधानमपेक्षते इति णिचा तुल्यविषयमात्मनेपदमिति विकल्पते तेन सह। यथा तदर्था णिच उत्पादनार्था प्रकृतिर्धातुर्णिचा सह विकल्पते। ये धात्वर्थविशेषणतां हेतुमतीत्यस्य मन्यन्ते, तेषामन्येषां मते हेतुमति व्यापारे वर्तमानाद् धातोर्द्योतको णिजिति कुतश्चिदर्थसामर्थ्याद्धेतुमतः संविधानविशिष्टस्य व्यापारस्य क्रीणीष्वेत्यादिवदवगमाण्णिज्रहिता शुद्धा प्रकृतिः प्रयोगमर्हत्येवेति मन्यन्ते। ये तु भूयसा णिचमन्तरेण प्रैषस्याप्रतीतेर्हेतुमतीत्यस्य प्रत्ययार्थत्वं मन्यन्ते, तेषां यथा णिच्प्रकृतिर्णिचा सह न विकल्पते, तथात्मनेपदमपीति[2]। केषाञ्चिदिति वदन् पक्षान्तरं सूचयति। तथाहि—आत्मनेपदविषयस्य कर्तुः संविधानं क्रियागतो धर्मो धातुवाच्यो भवेत्। आ-

१. 'यव' घ. पाठ. २. 'था चात्म' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

त्मनेपदेन हि क्रियाफलं कर्तृगामि द्योतयता सामर्थ्यात् प्रधानफलयुक्तः कर्ताभिधीयते, न तु प्रैषः स्पृश्यते । न हि प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारो ण्यन्तवदात्मनेपदान्तधातुविषये प्रतीयते । अत एव शाब्दी प्रतीतिर्भिद्यते । यजत इति फलार्थी स्वतन्त्रो यागं भावयतीत्यर्थः । तत्र चानन्यप्रयोज्यस्य स्वतन्त्रस्य भावनायामौचित्यात् संविधानं व्यापारः प्रतीयते, न त्वस्माच्छब्दव्यापारात् परं प्रयुङ्क्ते इत्यवगतिः । याजयतीति यागे पर प्रयुङ्क्ते इति शाब्द एवावगमः । तात्पर्यदृशा तु वास्तवव्यापाराश्रये विषयसाम्यं भवेत् । तस्माद् भिन्नविषयत्वान्नात्र विकल्प इत्येष सिद्धान्तोऽभिमतः । अन्यथैकविषयत्वाद् धातुसामान्यविहितस्य णिचो धातुविशेषात् स्वरितञितो विधीयमानमात्मनेपदं बाधकं स्यादिति न विकल्पो भवेत्, लस्य 'तिप्तस्झि—' (३-४-७८) इत्यनेन विधानात् । 'स्वरितञितः—' (१-३-७२) इत्यादिर्न विधिरि[२]ति चेत्, नियमस्तर्हि भविष्यति । स चैकवाक्यतया विधिशेष एव । अन्यथा परस्मैपदबाधकत्वमपि कथमात्मनेपदस्य स्यादिति । तदेवं भिन्नविषये णिजात्मनेपदे, संविधाने आत्मनेपदं तद्विशेषे तु प्रैषे णिजिति । यत्र तु पारार्थ्यं धात्वर्थस्यान्यतोऽवगम्यते, तत्र न भवत्यात्मनेपदम् । तद् यथा—उक्तः करोति, प्रेषितः करोतीति प्रैषेण कर्तुः पारार्थ्यावगतेः स्वार्थतासम्प्रत्ययादात्मनेपदाभावोऽत्र । एवमोदनं पचतीति करणादिकारकान्तरप्रै[३]षेऽपि प्रयोज्यकर्तुः प्रधानफलार्थताभावादात्मनेपदाभावः । तथा अजां नयति ग्राममित्यत्र धात्वर्थप्रैषमात्रविवक्षायां भृत्ये कर्तर्यात्मनेपदं न भवति । धात्वर्थविषयापरप्रैषविवक्षायां तु स्वामिनि कर्तरि भवत्यात्मनेपदम् अजां नयते ग्राममिति ॥ ६ ॥

इदानीं ये णिचा सहात्मनेपदस्य विकल्पमिच्छन्ति, तेषां विषयसाम्यावगमभ्रान्तिबीजमु[४]पदर्शयति —

क्रीणीष्व वपते धत्ते चिनोति चिनुतेऽपि च ।
आप्तप्रयोगा दृश्यन्ते येषु ण्यर्थोऽभिधीयते ॥ ७ ॥

स्वात्मानं क्रीणीष्वेति विनताभिहिता पुत्रानाह क्रीणीत मामिति शिष्टप्रयोगोऽस्ति । अत्र क्रीणीष्वेत्यात्मनेपदान्तस्य प्रयोगस्य ण्यर्थः प्रैषोऽवधार्यते । दास्यं प्राप्ता हि विनता नागमात्रात्मानं क्रीणीष्व दास्यान्मोचयेति कद्रवा क्रयणस्वातन्त्र्ये नियुज्यत इति परप्रयोज्यतावगमाद् ण्यर्थतायामात्मनेपद-

---

१. 'दधा' घ. पाठः. २. 'धिविशे', ३. 'षे प्र', ४. 'मुद्दर्श' ग. पाठः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

मिदमिति[1] समानविषयत्वं णिजात्मनेपदयोरेतस्मात् प्रयोगाद् भ्रान्तिबीजं मन्यन्ते। तथाहि — सामर्थ्यादत्र ण्यर्थोऽवगम्यते, नात्मनेपदात्। क्रयणे हि नियुज्यते विनता। क्रयणस्य चात्र दास्यविनिवृत्तिलक्षणं फलं क्रेतुः कर्तुरात्मगामीति कर्त्रभिप्रायक्रियाफलगतमात्मनेपदं विहितम्। इयत्येव शब्दार्थे पर्यवसिते परतोऽर्थसामर्थ्यात् क्रापयेति ण्यर्थोऽत्रावधार्यते। तथाहि — सा विनतात्मानं कथं क्रीणाति दास्यान्मोचयति, यदि प्रत्युपकारं काद्रवेयाणामाचरति। न च सा स्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्तेति पुत्रानाह 'क्रीणीत मामिति। तथाच पुत्रैरात्मानं दास्यान्मोचय क्रापयेत्ययमर्थोऽस्य क्रीणीष्वेति पदस्य प्रकरणसामर्थ्यपर्यालोचनालभ्य इति न पदार्थविषयेणात्मनेपदेनात्र णिच्[2] समानविषय इति। एवं 'केशश्मश्रु वपत' इति प्रयोगो भ्रान्तिबीजं दृश्यते। तथाहि — वपते वपनं मुण्डनमन्येन कारयतीत्यर्थः इति णिजात्मनेपदे समानविषये मन्यन्ते। अत्र च तिङन्तात् कर्तृगामि क्रियाफलं प्रतीयत इत्यात्मनेपदं, सामर्थ्यात् तु स्वयमशक्तोऽन्यं प्रयुङ्क्त इत्यवगम्यते। तथा 'तृप्ता पत्नी[3] रेतो धत्त' इति प्रयोगो दृश्यते शिष्टानाम्। रेतो धापयतीत्यत्र चार्थः सामर्थ्यगम्यः। न हि पत्न्याः पौंस्नं सम्भवति तच्च रेतोधारणयोग्यं पुमिन्द्रियेण तद्धारणात् पत्न्यास्तु रेतोधारणयोग्यपुमिन्द्रियाभाव इति सामर्थ्यलभ्योऽत्र ण्यर्थो न तिङन्तवाच्यो येनात्मनेपदेन समानविषयता णिचः स्यात्। आत्मनेपदाद्धि धारणस्वातन्त्र्यमात्रमवगम्यते। तच्च पत्नीसम्बन्धाद् वाक्यार्थपर्यालोचनया प्रयोजककर्तृविषयमत्रावगम्यते। पदं हि पदान्तरनिरपेक्षं स्वार्थमात्रमावेदयते। वाक्यसामर्थ्यात्तु विशिष्टार्थावगतिः। 'सैषात्र यज्ञस्य समृद्धिर्योऽग्निं चिनुते यश्चिनोति यश्चीयत' इत्यत्रापि चिनुत इति शिष्टप्रयोगे संविधाता चयनगतः प्रतीयते। तिङः सामर्थ्यात् तु प्रेषणमशब्दार्थोऽपि णिज्विषयं प्रतीयते। यो हि स्वयं चयनमनुतिष्ठति परप्रयुक्तः, स चिनोतीत्येतस्मादेवावगम्यते इति प्रयोजकस्तृतीयोऽर्थाच्चिनुत इत्यतः प्रतीयते। तदेतेषु प्रयोगेष्वर्थसामर्थ्यादिनावसितमपि ण्यर्थमात्मनेपदान्तशब्दार्थं इति मत्वा कैश्चिद् भ्रमाण्णिजात्मनेपदयोर्विषयसाम्यं सर्वत्राश्रित्य विकल्पः प्रतिपादितः। गतमदः॥ ७॥

---

१. 'मिति', २. 'ते। व', ३. 'र्थ्याद् गम्यते। न' ग. पाठः. ४, ५. 'त्र', ६. 'धानता', ७. 'तः। इ' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इह संविधाने आत्मनेपदमित्युक्तम् । पचादीनां च प्रधानभूतविक्लित्त्यादिवचनात् कथं संविधानोपादानं, येन तद्विशिष्टवचनाद् धातोरतत्रात्मनेपदं स्यादित्याशङ्क्याह —

संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते ।
तन्निमित्ता यथान्यापि क्रियाधिश्रयणादिका ॥ ८ ॥

'कः पचेः प्रधानार्थः । यासौ तण्डुलानां विक्लित्तिः । अथेदानीं प्रेषणमध्येषणं वा युक्तं यत् सर्वं पच्यर्थः स्यात् । बाढं युक्तमि'ति भाष्ये प्रयोजकव्यापारस्यापि धात्वर्थतोपन्यस्ता । तथाचोदासीनोऽपि प्रयोजकः सामग्रीं परिपोषयन् संविधाता कारक इति तद्व्यापारो धातुवाच्यः पचत इति विक्लित्त्यर्थत्वाद् यथाधिश्रयणोदकासेचनादिः प्रयोज्यकर्तुर्व्यापारः । पचति देवदत्त इति अधिश्रयति उदकमासेचयति इत्याद्यर्थः । पचते देवदत्त इति सम्भारं ढौकयतीत्यर्थः । तस्यैव तु प्रयोज्यप्रेषणे विवक्षिते णिज् भवति पाचयतीति । नहि संविधानमेव प्रैषः, अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणं, यत् कुर्वन् प्रयोजक इत्युच्यते संविधानं हि कुर्वन्नपि यावत् प्रेषणं नाचरति, न तावत् प्रयोजकः कथ्यते ॥ ८ ॥

कर्त्रभिप्राये विधीयमानमात्मनेपदं कथं धातोः संविधानार्थतामाक्षिपतीत्याह —

कर्त्रभिप्रायता सूत्रे क्रियाभेदोपलक्षणम् ।
तथाभूता क्रिया या हि तत्कर्ता फलभाग् यतः ॥ ९ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानविशिष्टा क्रिया निर्दिश्यते यस्माद् यैवंभूता[1] क्रिया विशिष्टरूपा, तस्याः कर्ता फलेन युज्यते । न ह्यसंविदधद् याजकादिः क्रियाफलं स्वर्गाद्यश्नुते । ततश्च कार्यभूतेन फलसम्बन्धेन कारणभूता क्रियोपलक्षितेति तत्रात्मनेपदमित्युक्तं भवति ॥ ९ ॥

उपलक्षणे[2] दृष्टान्तमाह —

यथोपलक्ष्यते कालस्तारकादर्शनादिभिः ।
तथा फलविशेषेण क्रियाभेदो निदर्श्यते ॥ १० ॥

'नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्' इति नक्षत्रदर्शनस्य सन्ध्याविगमलक्षणकालविशेषोपलक्षणार्थत्वात् घनाघनगहने गगने तदभावेऽपि नालिकादिभिस्त-

---

१. 'ए', २. 'ण' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

थाविधकालावधारणे वाग्विसर्गो भवत्येव यथा, तथा प्रधानफलसम्बन्धस्य संविधानोपलक्षणार्थत्वादनादृत्यापि फलविशेषद्योतनमात्मनेपदं संविधानमात्रे भवति ॥ १० ॥

भाष्ये स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यातमिति यातिप्रभृतिभ्योऽपि कस्मादात्मनेपदं न भवतीत्याह —

क्रियाविशेषवचने सामर्थ्यमुपरुध्यते ।
केषाञ्चिदन्ये तु कृताः स्वरितेतो ञितस्तथा ॥ ११ ॥

कर्त्रभिप्रायक्रियाफलोपलक्षिते संविधानलक्षणे क्रियाविशेषे प्रत्याख्ये यातिप्रभृतीनां धातूनां शक्तिः प्रतिहन्यते । नियता हि शब्दशक्तिः । ये तु संविधानाभिधानसमर्थास्ते स्वरितेत्संज्ञका ञकारेत्संज्ञकाश्च पठिता धातुपाठे संविधानविशिष्टक्रियावचनसामर्थ्यमवद्योतयितुमित्यर्थः । स्वाभाविकी हि धातूनां शक्तिर्नियतविषया दुरवसानेति ञकाराद्यनुबन्धस्तदवगमाय कृतो गणकारैः ॥ ११ ॥

यद्येवं कथं स्वरितञिद्ग्रहणं प्रत्याख्यायते । असति हि तस्मिन्ननुबन्धाः कथं पठ्यन्ते । तद्धि तेषां कार्यम् । असति तास्मिन् तदभावः । तथाच संविधानविशिष्टक्रियाभिधानशक्तिर्धातूनां कथमवगम्येतेत्याह —

अनुबन्धश्च सिद्धेऽर्थे स्मृत्यर्थमनुषज्यते ।
तुल्यार्थेष्वपि चावश्यं न सर्वेष्वेकधर्मता ॥ १२ ॥

इह क्रियावचनत्वेन समानाभिधेयेष्वपि धातुषु न सर्वेषु क्रियामात्रवचनस्वभावः, अपितु शब्दशक्तिवैचित्र्याद् यथास्वं विशिष्टक्रियावचनत्वम् । तथाहि —'या प्रापणे', 'णीञ् प्रापणे' इति तुल्येऽप्यर्थनिर्देशे यातेः प्राप्तिप्रापणमर्थः, नयतेस्तु प्रापणा प्रापणमिति संविधानमर्थोऽवगम्यते । एवमन्येषामपि संविधानार्थता स्वाभाविकी बोद्धव्या । तामेव सूचयितुं ञकाराद्यनुबन्धः स्मरणार्थं निवेश्यते । यो हि प्रयोगादेव स्वभावविशेषमवधारयितुमशक्तस्तं प्रति स्मृत्यर्थोऽनुबन्धासङ्गः, प्रयोगज्ञं[1] तु प्रति नार्थस्तेन ! तथाच प्रयोगदर्शिनं च प्रति स्वरितञिद्ग्रहणं शक्यमकर्तुमिति प्रत्याख्यायत एतद्भाष्ये । वचनानुसारिणं तु प्रति क्रियत एवैतत् । तथाच भाष्यं — 'वृत्तज्ञो ह्याचार्यः तत्समर्थाननुबन्धानासजती'ति । वर्तन्तेऽस्मिन् कार्याणीति वृत्तं प्रयोगो

१. 'ज्ञं प्र' ग. पाठः.

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

वर्तनं वृत्तमिति शब्दव्यापारो वा तज्ज्ञः सूत्रकारो वचनानुसारिणमवृत्तज्ञं प्रति अकाराद्यासजतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तुल्यार्थेष्वपि नैकधर्मतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—

दृशीक्ष्योः सदृशेऽप्यर्थे नाभेदः प्रतिपूर्वयोः।
ण्यर्थोपादायिनस्तस्मान्न तुल्यार्थाः पचादिभिः॥ १३ ॥

गणपठितेऽर्थे समानेऽपीक्षते पश्यतीत्यनयोः प्रतिपूर्वयोर्नाभेदो न समानार्थता, अपितु प्रतीक्षत इत्यन्य एवार्थः प्रतिपालनं नाम । प्रतिपश्यतीति तु प्रतीपदर्शनमर्थः । दृशीक्षी चोपलक्षणं रक्षतिपालयत्योरपि, प्रतिरक्षति प्रतिपालयतीत्यन्य एवार्थः । एवं हरतिनयत्योः सम्पूर्वयोः संहरति संनयतीत्याद्यप्युदाहार्यम् । एवं ण्यर्थमपि ये सम्बन्धितया स्वीकुर्वन्ति, ते संविधानाभिधायिभिः पचादिभिर्न समानवाच्याः । नहि सर्वे धातवो ण्यर्थेन सङ्गच्छन्त इत्येतावता संविधानाभिधायिनोऽपि स्युः, शक्तिभेदात् । प्रैषो हि ण्यर्थः, संविधानं ततोऽन्यत् । तद्धेतुरपीत्युक्तमेव । अत एव संविधानमेव ण्यर्थोऽत्र नाभिमतः । एवं हि पचादिभिस्तदभिधायिनां भिन्नार्थता न भवेत्, पचादीनामपि संविधानाभिधानात् सामान्येन पचादिभिरित्युक्तत्वान्न परस्मैपदान्तैरात्मनेपदान्तानां भिन्नार्थतेति लभ्यते ॥ १३ ॥

संविधानेन स्वरितञिद्व्यतिरिक्तानां न सर्वथैवायोगोऽपितु योगेऽपि ते तदभिधानशक्तिविकला इत्याह—

उम्भ्यर्थे[1] वर्तमानस्य करोतेर्भिन्नधर्मणः।
ण्यर्थोपादायिता तस्मान्नियताः शब्दशक्तयः॥ १४ ॥

उदुम्भान्नकारेत्यामन्तस्यानभिव्यक्तपदार्थकस्याभिव्यक्त्यर्थं करोतिरनुप्रयुज्यते । स च क्रियासामान्यवाचीत्यत्रोम्भ्यर्थे वर्तते । ततश्च तस्य विशिष्टक्रियोपनिपाते भिन्नधर्मणो नानास्वभावस्य ण्यर्थ इव ण्यर्थः संविधानं तदभिधायित्वं दृष्टम् । तथाच ञिदयं पठितः । यत एवं तस्माच्छब्दानां शक्तयो नियताः । एकस्मिन्नपि ह्यर्थेऽत्रोम्भेः संविधानाभिधाने शक्तिर्नास्ति करोतेस्त्वास्ति । इत्थं चास्ति संविधानेनोम्भेः सम्बन्धो येन तदर्थप्रवृत्तेः करो-

१. 'म्भ्य' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तेस्तदभिधानशक्तिः । सत्यपि च तस्मिंस्तदभिधानसामर्थ्यमस्य नास्ति । वस्तुत एव तु संविधानेनोम्भेः सम्बन्धाभावे करोत्यर्थोऽपि संविधानेन न विशेष्यते ॥ १४ ॥

कथमवसीयते करोत्यर्थोऽत्र संविधानविशिष्ट इति तदर्थसंप्रत्यायकस्यात्मनेपदस्यादर्शनादित्याशङ्क्य भाष्यकाराभ्युपगममत्रार्थे संवादकमाह —

तथाह्यनुप्रयोगस्य करोतेरात्मनेपदे ।
पूर्ववद्ग्रहणं शास्त्रे स्वरितं समुपस्थितम् ॥ १५ ॥

इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य' (१. ३. ६३) इत्यात्मनेपदविधानमकर्त्रभिप्राये चरितार्थम् । कर्त्रभिप्राये तु कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदे 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (१-३-७२) इत्यनेन प्रसक्ते 'पूर्ववत् सनः' (१ ३-६२) इत्यतः सूत्रात् स्वरितलिङ्गयुक्तं पूर्ववद्ग्रहणमवधीकृतमिति भाष्यकारेणोपगतम् । तथाचानुप्रयोगस्य कृञो यदाम्प्रत्ययात् पूर्वस्य धातोः आत्मनेपदं, तदा कर्त्रभिप्रायेऽपि तद् भवति नान्यथेति नियमार्थात् पूर्ववद्ग्रहणादत्रात्मनेपदाभावः । एतच्च कथमुपपद्यते, यद्यनुप्रयोगस्य करोतेः संविधानाभिधानसामर्थ्यं[1] स्यात् । अन्यथात्मनेपदाप्रसङ्गात् किं पूर्ववद्ग्रहणेन ॥१५॥

णिज्योगयार्थाभिधानेऽपि न सर्वेषां धातूनां संविधानप्रत्यायनसामर्थ्यमप्यनुमेयमित्येतन्निदर्शनोपन्यासेन स्थिरयति —

एकत्वेऽपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया ।
भिद्यते न तु लिङ्गाख्यो भेदस्तत्र तदाश्रितः ॥ १६ ॥

साध्यस्वभावत्वात् क्रियायाः स्वतो नास्ति भेदः । तिङन्तपदविषये त्वेकपदोपात्तकर्तृकर्मलक्षणसाधनाधारद्रव्यगतद्वित्वबहुत्वाभ्यां पचतः पचन्ति पच्येते पच्यन्ते इति विशिष्यते । द्विबहुसाधनसाध्यत्वं[2] ह्यत्रोपगम्यते[3] क्रियायाः । यथाच साधनाधारद्रव्यसङ्ख्यायोगस्तथा तद्गतलिङ्गविशेषयोगोऽपि कस्मान्न प्रतीतीति[4] न शक्यते वक्तुम् आख्यातात्लिङ्गविशेषस्याप्रतीतेः । एकपदोपादाने[5] साधनाश्रयस्य द्वित्वादेरेवावगमो न तु स्त्रीत्वपुंस्त्वविशिष्टेऽर्थे समवेतेयं क्रियेत्याख्यातादवगम्यते । स्वाभाविकं हि शब्दानामर्थप्रत्यायनं, न युक्तिगम्यम् ।

१. 'र्थसंविधा', २. 'द्वित्वबहुत्वसा' ग. पाठः ३. 'तोऽवग', ४. 'ति श', ५. 'न' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

साधनसङ्ख्ययेत्येव वक्तव्ये व्यापाराविष्टं द्रव्यात्मकमेव सङ्ख्यायुक्तमाख्याताभिधेयं न शक्तिमात्रमित्याश्रयग्रहणेन सूचयति । तथाच देवदत्तः पचतीति द्रव्येण सामानाधिकरण्यं दृश्यते । अत एव द्रव्यवादिनामाख्यातार्थोऽपि द्रव्यमित्यभ्युपगमः ॥ १६ ॥

तदयं निदर्शनार्थः साध्येन योज्यते —

तस्मादवस्थितेऽप्यर्थे कस्यचित् प्रतिबध्यते ।
शब्दस्य शक्तिः स त्वेष शास्त्रेऽन्वाख्यायते विधिः ॥१७॥

यत एवं शब्दशक्तिभेदापेक्षमभिधानमन्यत्रापि, तस्मात् संविधानसम्बन्धे सत्यपि धातूनां कस्यचिद् यात्यादेस्तत्प्रत्यायने सामर्थ्यं प्रतिहन्यत इत्युक्तमुम्भ्यादिसमानार्थस्य करोतेः संविधानाभिधानसामर्थ्यं नोम्भेरिति । स चैष शब्दशक्तिनियमार्थः प्रकारः स्वरितञिद्ग्रहणेन शास्त्रे ज्ञाप्यते प्रकटीक्रियते । गतमेतत् ॥ १७ ॥

इह यजन्ति याजकाः, पचन्ति भक्तकरा इत्येतत् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणस्य व्यावर्त्यमुदाहृत्य याजकानपि दक्षिणा फलमभिप्रैति, कर्मकरानपि भृतिरित्याक्षिप्य "सर्वत्रैव क्रियाफलं कर्तारमभिप्रैति । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञायते साधीयो यत् क्रियाफलमभिप्रैति । किञ्च साधीयो यदर्था क्रियारभ्यत" इति भाष्ये समर्थितामित्येतद् व्याचष्टे —

यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यन्ते पचादयः ।
तत् प्रधानं फलं तेषां न लाभादि प्रयोजनम् ॥ १८ ॥

इह कर्त्रभिप्रायक्रियाफलस्य संविधानोपलक्षणत्वात् संविधानक्रियावचनाद् धातोरात्मनेपदमित्युक्तं भवति । तत्र च संविधाने यत् फलं तदेवोपलक्षणं युक्तम् । तच्च यदर्थं संविधानारम्भः, यदुद्देशेन हि संविधाता प्रथममेव संविधानं साधनोपार्जनं योग्यतानुसारेण च प्रवर्तनमारभते, तत् स्वर्गादि प्रधानं फलं वेदितव्यम् । संविधात्रा नियुक्तानि कारकाणि तदिच्छया प्रवर्तन्त इति तेषां दक्षिणा भृतिर्वा फलमप्रधानं, तादर्थ्येन पूर्वमेव क्रियाप्रवृत्त्ययोगात् । संविधाता पुनः प्रधानक्रियार्थमुदासीनोऽपि बहुमुखमाचेष्टत इति मुख्यफलाभिसन्धानेन स एव क्रियाः पच्यादिकाः प्रवर्तयति । तदयं फलस्य प्रकर्षस्तादर्थ्येन पूर्वमेव प्रधानक्रियारम्भाद् व्याख्यातः ॥ १८ ॥

१. 'शक्ति' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संविधाने आत्मनेपदमित्यस्मिन् पक्षे सिद्धान्ते चोदितं भाष्ये — "इह कथं भवितव्यं स्वामिदासौ पचत" इति। एतद् व्याचष्टे —

यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारभेते सहक्रियाम्।
युगपद् धर्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्तते ॥ १९ ॥

प्रभुभृत्ययोः सम्भूय द्वन्द्वनिर्देशेनाभिधीयमानयोः क्रियारम्भे तत्साध्यस्य व्यापारस्य भेदाद् युगपदेककालं धातुर्वाचकत्वं नासादयति। तथाहि —प्रभुसाध्यं संविधानं सम्भारघटनं, भृत्यसाध्यं तु प्रधानक्रियारूपमिति विलक्षणत्वाद् व्यापारस्यैकधातुवाच्यता नोपपद्यते। तथाच किमात्मनेपदं सांविधात्रपेक्षं क्रियतां, किं वा दासापेक्षं परस्मैपदमिति संशयो न व्यावर्तते ॥ १९ ॥

अथापि कथञ्चित् क्रियाद्वयं विलक्षणमप्यनेकार्थत्वाद् धातुरभिदधीत, तथापि —

यत्र प्रतिविधानार्थः पचिस्तत्रात्मनेपदम्।
परस्मैपदमन्यत्र संस्काराद्यभिधायिनि ॥ २० ॥

प्रतिविधानं संविधानं तद्वचनात् पचेरात्मनेपदमाम्नातं, वाक्यगतविक्लित्तिपर्यन्तसाधनविनियोगादिलक्षणसंस्कारादिवचनात् तु परस्मैपदमिति धातुनार्थद्वयस्वीकारेऽप्येकस्मिन् प्रयोगे विरुद्धस्वरूपलादेशद्वयानुपपत्तिः ॥२०॥

अत्र समाधिः —

संविधातुश्च सान्निध्याद् दासे धर्मोऽनुषज्यते।
प्लक्षशब्दस्य सान्निध्यान्न्यग्रोधे प्लक्षता यथा ॥ २१ ॥

अयमर्थः — अतुल्यकक्ष्ययोरप्यनयोर्यद्येकशब्दवाच्यताभ्युपगम्यते। तदा युगपदधिकरणवचनतायां द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वनिर्दिष्टौ स्वामिदासावेकस्मिन् पच्यर्थे सह विवक्ष्येते। तत्र चेतरेतरधर्माध्यासात् साहचर्यमिति स्वामिसाहचर्याद् दासे संविधानं तद्व्यापारोऽध्यारोप्यते। तथाच स्वामिना तुल्यो दास इति स्वामिद्वयस्य कर्तृत्वे संविधानवचनाद् धातोरात्मनेपदं क्रियते स्वामिदासौ पचेते इति। तद् यथा प्लक्षन्यग्रोधाविति सहविवक्षायां न्यग्रोधे[1] प्लक्षरूपारोपः। (प्रक्षरण्या ? प्लक्षो न्यग्रोधः) न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति। तथा चानुस्यूतभेदस्य समुदायस्यानभिधानादितरेतरापेक्षायां[2] द्वन्द्वाद् द्विवचनं भवति। एतदग्रे द्वन्द्वविचारे निर्णेष्यामः ॥ २१ ॥

१. 'ग्रोधो', २. 'क्षया द्व' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कथमतद्रूपेण सन्निधानमात्रादन्यरूपारोप इति दृष्टान्तेन व्युत्पादयति —

पुरोडाशाभिधानं च धानादिषु यथा स्थितम् ।
छत्रिणा चापि संबन्धाच्छत्रिशब्दाभिधेयता ॥ २२ ॥

प्रातःसवने 'पुरोडाशैः प्रचरन्ती'त्युच्यते । तत्र चैकस्य पुरोडाशस्य बहुत्वसङ्ख्यानुपपत्तेस्तत्सहचरितेष्वध्यारोपितपुरोडाशभागेषु सत्स्वयं प्रयोगः । तत्र पुरोडाशः, धानाः, करम्भः, परिवापः, पयस्येति पञ्च पुरोडाशाः कथ्यन्ते । तथा छत्रिणो यान्तीति बहुवचनान्यथानुपपत्त्या पराकृतच्छत्रसम्बन्धा अपि छत्रिसाहचर्यात् तच्छब्देनाभिधीयन्ते । एवं दासेऽपि स्वामिसाहचर्याद् द्वन्द्वनिर्देशान्यथानुपपत्त्या स्वामिधर्मासङ्ग इत्यात्मनेपदं भवति । स्वामिदाससाध्यस्य हि व्यापारस्य भेदोऽत्र न विवक्ष्यते, इत्यभिन्नधातुवाच्यक्रियारूपाश्रयप्रधानगतधर्मोपपत्तिः ॥ २२ ॥

यद्वा मतान्तरमत्रेत्याह —

अर्थात् प्रतीतमन्योन्यं पारार्थ्यमविवक्षितम् ।
इत्ययं शेषविषयः कैश्चिदत्रानुवर्ण्यते ॥ २३ ॥

स्वामिदासयोः क्रियोपकारित्वं विलक्षणमेकस्य मुख्यफलाभिसन्धानादितरस्य तदनभिसन्धानादित्येतदविवक्षित्वा सामान्येन मातापितरौ पुत्रं जनयत इतिवत् क्रियायां कर्तृत्वमात्रविवक्षायां 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्'(१-३-७८) भवति । स्वामिपदसन्निधानादेव हि संविधानमवगतं, दासपदार्थसामर्थ्याच्च तस्यान्यगामि क्रियाफलमिति चरितार्थत्वादाख्यातस्य नात्र व्यापार इति क्रियासामान्यवचनाद्धातोः आत्मनेपदविधावनुपयोगाच्छेषात् परस्मैपदं स्वामिदासौ पचत इति ॥ २३ ॥

'पञ्चभिर्हलैः कृषती'ति स्वामिनः प्रतिविधातुस्तथा सम्भवाण्णिचः प्राप्तिमापादयितुं भाष्यकारेणोपन्यस्तं, तत्र चोद्यते —

अथ प्रतिविधाता यो हलैः कृषति पञ्चभिः ।
भाष्ये नोदाहृतं कस्मात् प्राप्तं तत्रात्मनेपदम् ॥ २४ ॥

युगपत् पञ्चभिर्हलैः कर्षणं स्वामिन उपपद्यते, न कर्षकस्येति प्रतिविधातर्यात्मनेपदं प्रतिविधानवचनाद् धातोः कुतः कारणाल्लक्षणेन प्राप्तं[२] न कृतं भाष्यकारेण ॥ २४ ॥

१. 'क्षया शे' घ. पाठः. २. 'प्तं सन्नकृ' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्र परिहारं शङ्कित्वा प्रतिक्षिपति —

प्रतीतत्वात् तदर्थस्य शेषत्वं यदि कल्प्यते ।
न स्यात् प्राप्तविभाषासौ स्वरितेतां निवर्तिका ॥ २५ ॥

भृत्यस्य पञ्चभिर्हलैर्युगपद् विलेखनासम्भवात् स्वाम्येव तथेति गतार्थत्वात् संविधानस्यात्मनेपदविधावनुपयोगाच्छेषत्वं परस्मैपदनिमित्तं यद्यत्रावस्थाप्यते, तदा प्रदेशान्तरविरोधः प्राप्नोति । तथाहि — 'न वेति विभाषा' (१-१-४४) इत्यत्र 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (१-३-७७) इतीयं प्राप्तविभाषा गणिता कर्त्रभिप्राये क्रियाफले स्वरितेत्संज्ञकानां नित्ये आत्मनेपदे प्राप्ते पक्षे तन्निवृत्त्यर्था । यदि चात्रोपपदेन द्योतिते न स्यादात्मनेपदं, तदा स्वं यज्ञं यजतीत्यादावपि तदप्राप्ते'विभाषोपपदेन —' (१-३-७७) इत्यप्राप्तविभाषा भवेद् विधिमुखेन प्रवृत्तेरिति विरोधः । तस्माद् द्वाभ्यामुपपदात्मनेपदाभ्यां संविधानं द्योत्यत इति प्राप्तविभाषावचनाल्लभ्यत इति कथमत्रात्मनेपदं न भवेत् ॥ २५ ॥

अत्र केचिदाहुः —

शुद्धे तु संविधानार्थे कैश्चिदत्रेष्यते कृषिः ।
तद्धर्मा यजिरित्येवं न स्यात् तत्रात्मनेपदम् ॥ २६ ॥

ये णिचा समानविषयतामात्मनेपदस्य मन्यन्ते, त एवमिच्छन्ति संविधानमात्रेऽर्थे कृषिर्वर्तत इति विलेखनस्य प्रयोज्यव्यापारस्यासम्भवात् यथा णिज् न भवत्यात्मनेपदं णिज्वदिति । तथाहि — णिच्परिहारायात्रोक्तं 'कृष्यादिषु चानुत्पत्तिर्नानाक्रियाणां कृष्यर्थत्वान्नावश्यं कृषिर्विलेखन एव वर्तते, किं तर्हि, प्रतिविधानेऽपी'ति । एवं शुद्धे विलेखनानवच्छिन्ने संविधानार्थे कृषिर्वर्तत इति नोत्पद्यते, तथात्मनेपदमपि संविधानेन विशेष्यमाणस्यान्यस्य धात्वर्थस्याभावात् । संविधानविशिष्टार्थवाचिनो हि धातोरात्मनेपदं, न तु शुद्धसंविधानवचनात् । यद्यपि च विलेखनमत्र धात्वर्थः, तथापि तद्विषयं प्रतिविधानं विशिष्टमेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् कृषिरभिधत्ते । तद् यथा — 'फले लुग्वचनानर्थक्यं प्रकृत्यन्तरत्वादि'ति प्रत्याख्याते लुकि रूढिशब्दत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यादामलकादिभिर्वनस्पतिविशेषप्रभव एव फलविशेषोऽभिधीयते । तदेतन्निवारयति । तथाह्येवमत्रोच्यमाने यजिरपि तस्य कृषेरिव धर्मोऽस्येति

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

तद्धर्मा कृषिधर्मा स्यादिति ततोऽपि न भवेदात्मनेपदम् । यथा हि कृषिः शुद्धे प्रतिविधाने वर्तते तथा यजिरपि वर्तेत । तथाच भाष्ये प्रतिविधाने यजेर्वृत्तिरुक्ता । इदं हि तत्र चोद्यते—इह याजका योजयन्तीतीष्यते । हविःप्रक्षेपमात्रवचने तु यजौ याजका हविः प्रक्षिपन्ति । तान् यजमानः प्रयोजयन् याजयतीति विपरीतमभिधानं स्यादिति । अत्र परिहार उक्तः—यज्यादिष्वविपर्यासो नानाक्रियाणां यज्यर्थत्वात् । नावश्यं यजिर्हविःप्रक्षेपण एव वर्तते, किं तर्हि, त्यागेऽपि । तं यजमानः करोति, याजकाः कारयन्तीति । एवञ्च द्रव्यत्यागमात्ररूपो यजेरर्थ इति कृषिवत् ततोऽपि न स्यादात्मनेपदम् । अथ त्यागविशिष्टं प्रतिविधानं यज्यर्थ इति भवत्यात्मनेपदं, कृषेरपि विलेखनविशिष्टं संविधानमर्थ इति प्रसज्ज्यत एवात्मनेपदम् । णिच् तु प्रैषस्यासम्प्रत्ययान्न भवति । नहि संविधानमेव ण्यर्थ इति पूर्वमेव निर्णीतम् ॥ २६ ॥

कथं तर्ह्यत्रात्मनेपदं न भवतीति, सिद्धान्तमाह—

अत्र तूपपदेनायमर्थभेदः प्रतीयते ।
प्राप्ते विभाषा क्रियते तस्मान्नास्त्यात्मनेपदम् ॥ २७ ॥

समीपे श्रूयमाणेन पञ्चभिर्हलैरिति पदेनायं संविधानलक्षणोऽर्थविशेषो गम्यते यतस्ततोऽत्र 'विभाषोपपदेन प्रतीयमाने' (१-३-७७) इति प्राप्त आत्मनेपदे विभाषाकरणात् पक्षे न भवतीति कृषतीति साधुः प्रयोगो भाष्येऽवस्थित इति सिद्धमिष्टम् ॥ २७ ॥

इति श्रीभूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
उपग्रहसमुद्देशो द्वादशः ॥

अथ लिङ्गसमुद्देशः ।

तदेवं तिङन्तार्थो विचारितः । तत्र संख्यासाधने सुवन्तसाधारणे । क्रियाकालपुरुषोपग्रहास्तिङन्तैकनियताः । लिङ्गं तु नामपदानामधिकं वाच्यमिति तदिदानीं विचारयितुं यथासम्भवं दर्शनभेदेन तल्लक्षणमाह—

स्तनकेशादिसम्बन्धो विशिष्टा वा स्तनादयः ।
तदुपव्यञ्जना जातिर्गुणावस्था गुणास्तथा ॥ १ ॥

---

१. 'हि चो' घ. पाठः. २. 'यजन्ता' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

शब्दोपजनितोऽर्थात्मा शब्दसंस्कार इत्यपि ।
लिङ्गानां लिङ्गतत्त्वज्ञैर्विकल्पाः सप्त दर्शिताः ॥ २ ॥

लोके यद्यल्लिङ्गं दृष्ट्वा अयं पुमान् इयं स्त्री इदं नपुंसकमिति प्रतीयते, तदिह पक्षद्वयेन निर्दिष्टम् । प्रस(न ?)वयोग्यस्तनकेशकलापप्रजं[1]नादिभिरुपव्यञ्जनैरवयविनः सम्बन्धः संयोगसमवायलक्षणो लिङ्गं, तेन वा सम्बन्धेन विशिष्टाः स्तनादय इति पक्षद्वयम् । तदुक्तं —

"स्तनकेशवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृतः ।
उभयोरन्तरं यच्च तदभावे नपुंसकम् ॥"

इति । उभयव्यञ्जनाभावात् तदभावे[2] व्यञ्जनवत्त्वसाम्याच्चा[3]नेनैव नपुंसकत्वमपि लक्षितं भवति । तदभावे नपुंसकमित्येवोक्तेऽव्ययानां तिङन्तानां च तत्प्रसङ्गः । उभयोरन्तमित्येतावत्युक्ते कुक्कुटमयूर्याविति लिङ्गसमुदा[4]र्यविषये नपुंसकत्वं स्यादित्युभयमुपात्तम् । यत्र लिङ्गान्तराभावे तुल्यजातीयं स्त्रीपुंसव्यतिरेकेण लिङ्गान्तरं[5] सोऽर्थो नपुंसकलिङ्गयुक्त इत्यर्थः । अत्र च मत्वर्थीयेन य एव सम्बन्धविशेष उक्तः, स एवेहानूदितः स्तनकेशसम्बन्धस्य चोपलक्षणत्वात् । प्रसवयोनिविशेषादि यथास्वं दृष्टो विशेष इहादिग्रहणाद् गृह्यते । एवं लोमसम्बन्धोऽपि विशिष्टोऽन्यस्याप्युपलक्षणमिति प्रसवादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन

"लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने भ्रूकुंसे टाप् प्रसज्यते ।
नत्वं खरकुटीः पश्य"

इति चोद्यं नावतरति, विशिष्टस्य सम्बन्धस्याश्रयणात् । लोके हि यो दृष्टः सम्बन्धस्तमनूद्य लक्षणे क्रियमाणे नातिप्रसङ्गो भवति । अत एवादिग्रहणाद् यथास्वं स्त्र्यादिनियतस्य भेदस्य ग्रहणम् । एतत् तु दर्शनद्वयमचेतनानां स्तनादिरहितत्वादव्यापकमित्युक्तं 'खट्वावृक्षौ न सिध्यत' इति । अतः पक्षान्तराश्रयणम् । तत्र च तीर्थिकमतभेदेन पक्षभेदः । वैशेषिकाः सर्वत्राभिन्नाभिधानप्रत्ययोन्नीतसद्भावाज्जातिं मन्यन्ते इति स्तनाद्युपव्यञ्जनाभिव्यक्तविशेषस्त्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वरूपा लिङ्गजातिरित्याहुः । सा चाचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनाभिव्यक्ता विद्यत एवेति वक्ष्यते । ननु स्तनाद्युपव्यञ्जनापि जातिः

१. 'जनना', २. 'वो' ग. पाठः. ३. 'च वाने' घ. पाठः. ४. 'या', ५. 'रं स सो' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

कथमचेतनेषु, न हि तत्र स्तनादयः सन्ति । अथादिग्रहणाद् यथायथं विशिष्टमेवोपव्यञ्जनम्, एवं सति पूर्वोक्तमपि पक्षद्वयं[१] नाव्यापकम् । अचेतनेष्वपि यथास्वमुपव्यञ्जनविशेषस्य ग्रहणात् । अस्ति हि खट्वादीनामपि किञ्चिन्निमित्तं, यद्वशात् स्त्र्याद्याकारप्रत्ययप्रसवः । सत्यमेतत् । अर्थव्यक्तिवस्तुशब्दानां तु त्रिलिङ्गानां सर्वभावेष्वव्याहतप्रसरत्वात्[२] त्रिलिङ्गयोगस्तदाकारप्रत्ययान्यथानुपपत्त्यानुमीयते । तत्र च परस्परविरोधिनियत[३]व्यञ्जनसम्बन्धरूपं लिङ्गत्रयं लौकिकं कथं स्यादिति तदवधीरणेन जातिपक्षावलम्बनम् । जातीनां हि सर्वगतत्वादेकाश्रयसमवायित्वं बह्वीनामप्युपपद्यते । एवं गुणावस्थादीनामपि लिङ्गानां सर्वत्राविरोधः । तथाहि — सांख्याः सत्त्वरजस्तमसां गुणानां सततपरिणामिनामुपचयापचयमाध्यस्थ्यलक्षणा अवस्थाविशेषा यथायोगं पुंस्त्वादिलिङ्गमातिष्ठन्ते । तदेतद् भाष्यकाराभिमतं दर्शनम् । संस्त्यानप्रसवस्थितयो हि तस्य लिङ्गम् । तथाचाह — "संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम् । सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः संस्त्यानप्रसवगुणा" इति । सर्वा इति वदता वृक्षादावपि लिङ्गयोग उपपादितः । त्रिलिङ्गता च समर्थिता । नियमे तु कारणं वक्ष्यते । तत्र संस्त्यानं संहननं प्रतिलयस्तिरोधानमित्यवस्था स्त्रीत्वम् । प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम् । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकमिति स्थितिर्नपुंसकमर्थाल्लक्षितम् । तथाहि सङ्ग्रहकारः पठति — "संस्त्यानं संहननं तमोनिवृत्तिरशक्तिरुपरतिः प्रवृत्तिः प्रतिबन्धस्तिरोभावः स्त्रीत्वं, प्रसवो विष्वग्भावो वृद्धिशक्तिर्वृत्तिलाभोऽभ्युद्रेकः प्रवृत्तिराविर्भाव इति पुंस्त्वम्, अविवक्षातः साम्यं स्थितिरौत्सुक्यनिवृत्तिरपरार्थत्वमङ्गाङ्गिभावनिवृत्तिः कैवल्यमिति नपुंसकत्वमि"ति । अवस्थाविशिष्टा वा गुणा एव लिङ्गमित्यत्रैव दर्शने पक्षान्तरम् । ते हि कार्यान्तरवत् स्त्र्याद्यवभासमपि प्रत्ययमुपजनयन्तो भवन्ति लिङ्गव्यपदेश्याः । एकस्यापि वस्तुनः शब्दभेदेनार्थो व्यक्तिर्वस्त्विति लिङ्गभेदस्य दर्शनाद् बहिरसन्नेव शब्दैरुत्पादित इव बाह्ये वस्तुनि लिङ्गयोग इति शब्दाभिधेयस्वभावं लिङ्गमिति केचित् । तटस्तटी तटमित्यभिन्नेनापि शब्देनाभिन्नवस्तु त्रिलिङ्गं प्रत्याय्यत इति शब्दसंस्कारमात्रं लिङ्गमाश्रितं कैश्चित् । एवमपि च बाह्यत्वेनावसायान्नोदात्तादिधर्मवच्छब्दधर्मत्वं लिङ्गस्य, किन्तु स्त्रियां पुंसि नपुंसक इति शब्दान्वाख्याननिमित्तमात्रदर्शनाच्छब्दसंस्कारत्वमस्य[४] ।

१. 'स्ति ख', २. 'ततप्रस' घ. पाठः. ३. 'तस्य व्य', ४. 'नामत्राच्छ' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

"तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिष" इति भाष्ये वर्णितम् । तदेते मतभेदाश्रयाः सप्त पक्षा यथायथमुत्तरत्र विचारयिष्यन्ते ॥ १,२ ॥

सम्प्रति शब्दशक्तिस्वभावानुसारेणापरं विकल्पसप्तकमाह —

उपादानविकल्पाश्च लिङ्गानां सप्त वर्णिताः ।
विकल्पसन्नियोगाभ्यां ये शब्देषु व्यवस्थिताः ॥ ३ ॥

उपादानं शब्दैर्विशिष्टशक्तिभिरर्थोपाधित्वेन ग्रहणं लिङ्गानां, तस्य सप्त भेदाः । लिङ्गाभिव्यञ्जकशब्दशक्तिप्रतिनियमादध्यसांकर्यं लिङ्गानां गुणावस्थादिरूपाणां सर्वत्र सम्भवतामपि । तथाहि — विकल्पेन[1] स्त्रीपुंनपुंसकानां शब्दैः प्रत्यायने चत्वारो भेदाः । केचित् पुन्नपुंसकविषयाः, शङ्खः पद्मः शङ्खं पद्मम् इत्यादयः । 'पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयज' इति । केचित् स्त्रीनपुंसकनियताः, भागधेयं भागधेयी, भेषजं भेषजी, अर्चिरित्यादयः । अन्ये स्त्रीपुंससाधारणाः । यथा — इषुः अशनिः, वत्सः वत्सेत्यादयः । अपरे त्रिलिङ्गाः, तटस्तटी तटमित्यादयः । सन्नियोगो नियमस्तेन त्रयो विकल्पाः । तद् यथा — वृक्षादयः पुंस्येव नियताः, खट्वादयः स्त्रियामेव, दध्यादयो नपुंसक एवेति सप्त विकल्पाः ॥ ३ ॥

इदानीं जातिपक्षोऽत्र विचार्यते । लौकिकस्य लिङ्गलक्षणस्योपेक्षणात् तत्र गोत्वादीनामिव स्त्रीत्वादीनामेकत्र कथं न विरोध इत्याशङ्क्याह —

तिस्रो जातय एवैताः केषाञ्चित् समवस्थिताः ।
अविरुद्धा विरुद्धाभिर्गोमहिष्यादिजातिभिः ॥ ४ ॥

स्त्रीत्वाद्यनुरक्तप्रत्ययजननात् सर्वत्राविरुद्धसमवायाः स्त्रीत्वादिजातयो विरुद्धैकार्थसमवायाभिर्गोत्वाश्वत्वादिजातिभिः सहैकस्मिन्नाश्रये वर्तन्ते । प्रत्ययाभेदो जातीनां लिङ्गम् । स च गोत्वाश्वत्वादिनिमित्त एकस्मिन्नाश्रये न जायते, स्त्रीत्वादिनिमित्तस्तु गोत्वाद्याश्रयेऽपि जायत इति ॥ ४ ॥

कथमासां जातीनां गोत्वादिभिरविरुद्धत्वं न स्यात् । तथाहि—

हस्तिन्यां वडवायां च स्त्रीति बुद्धेः समन्वयः ।
अतस्तां जातिमिच्छन्ति द्रव्यादिसमवायिनीम् ॥ ५ ॥

1. 'ल्पेन स्त्री' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भिन्नजातीयेष्वपि स्त्र्याद्याकारबुद्धेरनुगमाज्जात्यन्तरैः स्त्रीत्वादिजातीनामविरुद्ध एकार्थसमवायः । अयमत्र परमार्थः— इह शब्दाल्लिङ्गोपाधेः प्रत्ययस्य भिन्नजातीयेष्वप्यनुगमस्य दर्शनाच्छब्दप्रमाणकानां शब्दार्थोऽर्थ इति सर्वत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यादावपि लिङ्गजातियोगः कल्प्यते । तथाच स एवार्थः केनचिच्छब्देन नियतलिङ्गोऽभिधीयमानस्तल्लिङ्गजातियोगी, शब्दान्तरेण तु लिङ्गजात्यन्तरयोगी प्रत्याय्यत इति न काचित् क्षतिः । तद् यथा— भावशब्देन पुंस्त्वोपाधिः सत्तोच्यते, सत्ताशब्देन स्त्रीत्वोपाधिः, सामान्यशब्देन नपुंसकत्वोपाधिः । एवं तटादौ वाच्यम् । गोत्वादयोऽपि भावजातिसामान्यशब्दैः स्त्रीलिङ्गोपाधयोऽभिधीयन्ते इति शब्दशक्त्यनुसारेणैव सर्वत्र लिङ्गजातिर्व्यवस्थिता । शब्दा हि द्रव्यायमाणं वस्त्वाचक्षाणास्तद्धर्मलिङ्गोपाधितयैव तत्र तत्र प्रवर्तन्ते । तथाच स्त्रीत्वं स्त्रीता स्त्रीभाव इति लिङ्गेष्वपरो लिङ्गयोग इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयितुमाह—

परतन्त्रस्य यल्लिङ्गमपोद्धारे विवक्षिते ।
तत्रासौ शब्दसंस्कारः शब्दैरेव व्यपाश्रितः ॥ ६ ॥

नामपदेन सत्त्वभूतस्यार्थस्याभिधीयमानत्वात् तस्य वृत्तावुपसर्जनभूतस्यापि प्रक्रियायामपोद्धारवाक्येऽभिधित्सिते यल्लिङ्गमुपादीयते नान्तरीयकं, तत्केवलं शब्दान्वाख्याननिमित्तमिति शब्दैरेवाङ्गीकृतं, प्रयोगे तु लौकिके तदविवक्षितमित्यर्थः । तथाहि कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनं प्रत्याख्यातं— 'न वा अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वादि'ति । कुक्कुटाण्डं मृगाण्डं, कुक्कुटक्षीरं मृगक्षीरमिति कुक्कुटादेरण्डादिविशेषणस्य जातिमात्रविवक्षायां स्त्रीत्वस्याविवक्षितता । अतिदिष्टेऽपि हि पुंशब्दे पूर्वपदवाच्यं स्त्रीत्वमत्र नावगम्यत इति किमतिदेशेन । यत्र हि गम्यते स्त्रीत्वं, तत्र पुंशब्दोऽतिदिश्यतां, यथा दर्शनीयभार्यादौ । अत्र ह्युत्तरपदेन स्त्रीलिङ्गेन सामानाधिकरण्यात् पूर्वपदस्य स्त्र्यर्थतावगम्यत इति पुंशब्दातिदेशो युक्तः । इह त्वण्डादेः स्त्रीलिङ्गताभावात् पूर्वपदस्य स्त्र्यर्थता नियमेन नावधार्यते । प्रक्रियावाक्ये तु शास्त्रीयेऽपोद्धारे कुक्कुटस्याण्डं मृगस्य क्षीरमित्येव पुल्लिङ्गेन प्रदर्शनं सत्त्वभूतस्यार्थस्य लिङ्गना-

---

१. 'ङ्गयो' घ. पाठः. २. 'गः । त', ३. 'व्यवस्था । घ',४. 'प्र प्र' ध. ङ. पाठः. ५. 'वक्षा । अ' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

न्तरीयकत्वात् । ततश्चासौ सत्ताभिधायिनः शब्दस्य संस्कारः, अण्डक्षीरादीनां तु पुंसः सम्बन्धाभावादर्थात् प्रयोगे लौकिके स्त्रीत्वावगतिः ॥ ६ ॥

यदुक्तं सर्वत्र जातयः समवस्थिता इति, तामिदानीं व्याप्तिमुपपादयति—

बुद्ध्या कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः ।
स्त्रीत्वादीनां व्यवस्था हि सा लिङ्गैर्व्यपदिश्यते ॥ ७ ॥

बहिर्वस्तूनां बुद्ध्या ज्ञानेन कल्पिताकारेषु समारोपितरूपेषूपाधित्वेन वस्तुविषयेऽभिधीयमानेषु स्त्रीत्वादिष्वपि लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो यथास्वं शब्दप्रतिपाद्येष्विति सर्वशब्दविषया लिङ्गानां व्याप्तिः । सा व्यवस्था स नियमः स्त्रीत्वादीनां लिङ्गैर्लिङ्गोपाधिभिः शब्दैः प्रतिपाद्यते । तथाहि भावप्रत्ययान्तैर्लिङ्गाभिधायिभिः शब्दैरेषां स्त्रीत्वादीनां लिङ्गनियमेन प्रत्यायनं, स्त्रीत्वं, स्त्रीता, स्त्रीभाव इति । स्त्रीत्वविशिष्टस्य द्रव्यस्य स्त्रीशब्देनाभिहितस्य भावप्रत्ययेन प्रवृत्तिनिमित्तं नपुंसकत्वादियोगि स्वभावात् प्रकाश्यते । भावशब्देन च पुंस्त्वविशिष्टमिति शब्दजेन प्रत्ययेन लिङ्गेष्वपरलिङ्गयोगो लक्ष्यते । तदुक्तं प्राक्— 'लिङ्गेषु लिङ्गमेवं व्यवस्थितम्' इति ॥ ७ ॥

'असत्तु मृगतृष्णावदि'त्यचेतनानां लिङ्गमवस्थापयितुं भाष्येऽभिहितं व्याचष्टे—

यथा सलिलनिर्भासा मृगतृष्णासु जायते ।
जलोपलब्ध्यनुगुणाद् बीजाद् बुद्धिर्जलेऽसति ॥ ८ ॥

तथैवाव्यपदेश्येभ्यो हेतुभ्यस्तारकादिषु ।
मुख्येभ्य इव लिङ्गेभ्यो भेदा लोके व्यवस्थिताः ॥ ९ ॥

मृगतृष्णा मरुमरीचिकाः प्रसिद्धाः । ता हि तरङ्गायमाणा मृगाणां तत्तुल्यानां मुग्धानां च पिपासामुपजनयन्ति । दिनकरकरनिकराः प्रसर्पन्तो नभोदेशमूर्ध्वाधरभावेन समाक्रामन्तस्तरङ्गाकारप्रत्ययमुपदधति पिपासूनाम् । अत एव तृष्णाकृतभावनावेशादुदकत्वेन प्रतिभासात् तृष्णाशब्देनोच्यन्ते । यथा ह्युदकवासनालक्षणाद् बीजादसत्यपि तत्र जले सन्तापसन्धुक्षितानां पिपासूनां जलाकारावग्राहिणी बुद्धिरुपजायते । एवमेव तारका

१. 'ताद् भा', २. 'समानात्' ब. पाठः,

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पुष्यो नक्षत्रमित्येवमादिष्वचेतनेषु बहिरविद्यमानेभ्य एव लिङ्गेभ्योऽत एवाविद्यमानत्वादेवाव्यपदेश्येभ्यो लोके तारकादिशब्दैर्भेदाः प्रतिनियतलिङ्गानुगताः प्रकाश्यन्ते, यथा बहिर्विद्यमानलिङ्गनिमित्ताः । अन्यत्राभ्यस्तोदकभावनावदिहाप्यन्यत्राभ्यस्तत्वात् स्त्रीत्वाद्यसदध्यारोपितं प्रतीयत इति दृष्टान्तसाम्यम् । व्यञ्जकाभावश्चात्र बाधकं प्रमाणम् । अयमर्थः — शब्दानां शक्तिनियमादसदपि बाह्यं रूपमभिधातुं न व्याघातः, सदृशश्च सदसतोस्ततः प्रत्ययः प्ररूढः । शब्दो हि सम्यङ्मिथ्याज्ञानावेदितमर्थमविशेषेणाभिधत्ते । मरुमरीचिषूदकं सादृश्यादध्यारोप्येत, न त्वेवं खट्वावृक्षयोः स्त्रीपुंसादिव्यञ्जकसदृशं किञ्चिद् दृश्यते इत्याशङ्क्य विषयसादृश्यमनपेक्ष्याप्यनादिमिथ्याभ्यासवासनावशाद् भ्रान्तयो भवन्तीति निदर्शनान्तरमुक्तं 'गन्धर्वनगरं यथे'ति ॥ ८, ९ ॥

अतोऽनन्तरमिदमुक्तं भाष्ये — "आदित्यगतिवत् सत्र वस्त्रान्तर्हितवच्च तदि"ति । एतद् व्याचष्टे —

व्यक्तेषु व्यक्तरूपाणां स्तनादीनां तु दर्शनात् ।
अव्यक्तव्यञ्जनाव्यक्तेर्जातिर्न परिकल्प्यते ॥ १० ॥

व्यक्तेषु चेतनगतेषु लिङ्गेषु स्तनकेशादीनां तदुपव्यञ्जनानां स्पष्टरूपाणामुपलम्भादचेतनेषु खट्वादिष्वनभिव्यक्तव्यञ्जना लिङ्गजातिर्न परिकल्प्यते न व्यवस्थाप्यते । सर्वथैवाव्यक्तेरप्रतीतेः । किल यत् प्रमाणेन प्रतीयते, तदवस्थापनमर्हति । यथादित्यगतिर्देशान्तरप्राप्त्यानुमीयते, वस्त्रान्तर्हितं च वस्तु वस्त्रापाये व्यवधाननिवृत्तेः साक्षाद् गृह्यते । नैवं लिङ्गजातिर्वृक्षादिषु कदाचनाप्युपलभ्यत इत्यसती शब्देन परं स्वशक्तिवशात् प्रत्याय्यते । तथाच भाष्यं — 'येऽप्येते रथकारा वासीवृक्षादनहस्ता —'इत्यादि । प्रमाणसिद्धस्य ह्यनुपलब्धिहेतवः 'अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानाद्' इत्यादिनोक्ताः । नचेह लिङ्गं प्रमाणसिद्धं किञ्चनापि वस्तु सत्यभूतं वस्तुधर्मः ॥ १० ॥

एवमपि सत्त्वाभ्युपगमे प्रत्यक्षेण विरुध्यत इत्युक्तं भाष्ये । तद् व्याचष्टे —

अस्तित्वं च प्रतिज्ञाय सदादर्शनमिच्छतः ।
अत्यन्तादर्शने न स्यादसत्त्वं प्रति निश्चयः ॥ ११ ॥

---

१. 'त्यादि' ग. पाठः

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

खट्वावृक्षादौ लिङ्गस्य सत्त्वमभ्युपगम्य व्यञ्जकानामनुपलब्धेर्नित्यमनुपलब्धिमभ्युपगच्छतो वादिनो दृश्यानुपलब्धिरप्रमाणभूताभावं प्रति स्यादित्यभावे शशविषाणादौ सत्त्वसन्देहप्रसङ्गः। तत्राप्यत्यन्तादर्शने सत्यसत्त्वनिश्चयो न स्यात्। यतस्तत्राप्येतच्छक्यते वक्तुम् 'अस्ति तत्, इन्द्रियदौर्बल्यात्तु न दृश्यते' इति। तदयं प्रत्यक्षविरोधो, यद् दृश्यस्वभावस्य प्रत्यक्षेण कदाचिदप्यगृह्यमाणस्य सत्ताभ्युपगमः ॥ ११ ॥

लिङ्गकार्यस्य खट्वावृक्षादौ टाबादेर्दर्शनाल्लिङ्गानुमानमित्युक्तं — 'तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा यथाकाशेन ज्योतिष' इति। आकाशः प्रकाशः, तेन यथा तत्कारणस्य ज्योतिषोऽनुमानं, तथा लिङ्गकार्येण लिङ्गस्येति। एतद् दूषितम् — 'अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदि'ति। तद्व्याचष्ट —

न चालमनुमानाय शब्दोऽदर्शनपूर्वकः।
सिद्धे हि दर्शने किं स्यादनुमानप्रयोजनम् ॥ १२ ॥

इह सिद्धस्यार्थस्य स्त्रियां पुंसि नपुंसक इत्यनुवादः शब्दसंस्कारार्थः। तथाच यदि वृक्षादौ लिङ्गस्यास्ति प्रमाणात् सिद्धिस्तदा शब्दात् तदनुमानं व्यर्थम्। अथ नास्ति, तदा प्रत्ययादेः कार्यस्य विधीयमानस्य निमित्तत्वेनोपादानमप्रमाणकमनुपपन्नमित्यन्यतोऽनवगतस्य शब्दादेव प्रतीत्यभ्युपगमे अन्योन्यसंश्रयमेतद् इतरेतराश्रयदूषणदुष्टमित्यर्थः। लिङ्गासिद्धौ निमित्तत्वेनोपादानायोगात् तन्निबन्धनस्य शब्दस्याभावात् तेन तत्सिद्धेरयोगात् ॥ १२ ॥

तदेवं लौकिकं लिङ्गमचेतनेष्वव्याप्तमुपेक्ष्य 'संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयावि'ति पारिभाषिकं भाष्ये लिङ्गमुक्तम्। तथाचाह —

"संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमान्।"

इति। संस्त्यानं संहननं प्रतिलयस्तिरोभावोऽपचयो रूपादीनां सत्त्वादिमयानां गुणानां स्त्री। लोके तु स्त्यायति संहननमापद्यतेऽस्यां गर्भ इत्यधिकरणं स्त्री। सूतेर्धातोर्भावे प्रसवे उपचये मैसुन्प्रत्यये परतः सकारस्य पकारादेशे कृते पुमानिति। यदाह — सबिति। सकारस्य पकारादेश इत्यर्थः। अनेन च प्रकारेण पातेरेव सूत्यर्थे वृत्तिं सूचयति। अत एव प्रत्ययं नोपन्यस्यति। पाते-

१. 'ना' घ. पाठः. २. 'णम', ३. 'ड्मसु' ङ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

ड्डुमसुन् इत्येवं तस्य प्रसिद्धेः । अर्थानां च प्रसिद्धानामेव शास्त्रेऽनुवादाद् रूढ्यर्थबाधा विज्ञायते । तेन प्रसवः प्रवृत्तिराविर्भावो गुणानां शास्त्रे पुमान् । लोके तु पाति सन्ततिमिति पुमान् कर्ता । यद्यपि चाविर्भावतिरोभावावपि लौकिकावेव, लोकसिद्धस्यैव शास्त्रेऽनुवादस्योपपत्तेः, तथापि प्रसिद्धतरस्तना-दिसम्बन्धो लौकिकस्त्यज्यते, अव्याप्तेः । 'सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः श-ब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्य' इति संस्त्यानप्रसवयोर्लिङ्गयोर्व्याप्तिरुपपादिता । तथा चाचेतनेष्वपि सिद्धिः । मूर्तिशब्देन हि वस्तुमात्रं लक्षितम् । आकाशादीना-मपि चास्मिन् दर्शने सत्त्वादिगुणत्रयमयत्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि प्रतिपत्तिः । 'चैतन्यमात्मा चिदि'ति नित्यभूतेऽप्यात्मनि देहाश्रयत्वेन गुणमध्यव्यवस्थित-त्वात् तद्धर्माविर्भावतिरोभावोपपत्तिः । तदेवं 'न शक्यं वैयाकरणैर्लौकिकं लिङ्ग-माश्रयितुम् । अवश्य कश्चित् स्वकृतान्त आस्थेय' इति संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गं स्त्रीपुंसलक्षणमुक्तम् । उभयधर्मसामान्यरूपा तु स्थितिर्नपुंसकमर्थादुक्तं भवति ॥ १२ ॥

तथाहि भाष्यतात्पर्यं व्याचष्टे—

आविर्भावस्तिरोभावः स्थितिश्चेत्यनपायिनः ।
धर्मा मूर्तिषु सर्वासु लिङ्गत्वेनानुदर्शिताः ॥ १३ ॥

'वर्धते, यावदनेन वर्धितव्यम्, अपायेन वा युज्यते' इति भावानां सततपरिणामित्वाद् धर्मत्रयस्यानपायित्वम् ॥ १३ ॥

तथाहि—

सर्वमूर्त्यात्मभूतानां[2] शब्दादीनां गुणे गुणे ।
त्रयः सत्त्वादिधर्मास्ते सर्वत्र समवस्थिताः ॥ १४ ॥

'सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमात्मिकाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवत्यो यत्राल्पी-यांसो गुणास्तत्रावरतस्त्रयः, रसगन्धौ न सर्वत्रे'ति भाष्यकारेणैव सर्वभावा-त्मकत्वं शब्दादीनामुक्तम् । शब्दादिगुणसमुदायात्मका हि मूर्ताः पदार्थाः । एकैकगुणोत्कर्षेणाकाशादिषु पृथिव्यन्तेषु शब्दादयः पञ्च गुणाः समुदाय-

---

१. 'कप्रसि' ङ. पाठः. २. 'र्त्या' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

भावमापद्यन्त इति शब्दादिगुणात्मिका मूर्तयः । व्यतिरेकेऽपि द्रव्यस्य समवायवशात् तदात्मकत्वमिव । तत्र शब्दः स्पर्शो रूपमिति गुणत्रयमव्यभिचारि । रसगन्धौ तु तेजस्यभावाद् व्यभिचारिणौ । ते च शब्दादयः सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणमया इति गुणे गुणे शब्दादौ सत्त्वादिगुणत्रयधर्मा व्यवस्थिताः । सर्वस्य सत्त्वादिसंनिवेशमात्ररूपत्वाद् वीप्सया गुणधर्माविनाभाव उक्तः । तत्र प्रकाशः प्रसव आविर्भावः सत्त्वधर्मः, प्रवृत्तिः क्रिया रजोधर्मः, वरणं तिरोभावः स्थितिस्तमोधर्मः । एत एव धर्मा लिङ्गम् । तथा ह्याविर्भावः प्रकाशनियमरूपसत्त्वतमोधर्मानुगतः प्रवृत्तेः क्रियाया रजोधर्मलक्षणाया विशेषः पुंस्त्वम् । एवं तिरोभावः स्त्रीत्वम् । सामान्यरूपा तु प्रवृत्तिः तमोबहुला स्थितिर्नपुंसकम् । इति लिङ्गत्रयं सार्वत्रिकम् ॥ १४ ॥

भवतु रूपादिसमुदायात्मनो वस्तुनो धर्मत्रययोगः, रूपं रसः शब्द इत्यादि तु कथम् । न हि रूपादीनां केवलानां रूपाद्यन्तराभावात् कस्यचिदाविर्भावादयः सन्ति, येन लिङ्गयोगः स्यादित्याशङ्क्याह —

रूपस्य चात्ममात्राणां शुक्लादीनां प्रतिक्षणम् ।
काचित् प्रलीयते काचित् कथञ्चिदभिवर्धते ॥ १५ ॥

रूपमवस्थाविशेषासादनक्रमेण परिणमते, तस्यापि सत्त्वादिगुणात्मकत्वात् । यथोक्तं — 'शब्दादीनां गुणे गुणे । त्रयः सत्त्वादिधर्मा' इति । तथा च क्षणे क्षणे व्यतिरेकिणामात्ममात्राणामवस्थाविशेषाणां नवनवानामासादनात् काचिदवस्थाविर्भवति । काचित् केनचित् प्रकारेण बाह्यनिमित्तोपधानवशेन प्रलीयते अपचीयत इत्याविर्भावतिरोभावावनुयायिनौ । पुरुषार्थं हि परिणामिनां गुणानां प्रतिकलमवस्थाविशेषो भावतत्त्वदृगवसेयः सौक्ष्म्यात् स्थूलदृग्भिर्नावधार्यते । यथोक्तं —

"कालानां पृथगर्थानां प्रति भेदः क्षणे क्षणे ।
विद्यते सर्वभावेषु सौक्ष्म्यात् तु न विभाव्यते ॥"

इति । प्रतिकलमन्तरा परिणामाभावे झटिति स्थूलविशेषासादनानुपपत्तेरन्त्यविशेषदर्शनादनुमीयत एव सूक्ष्मपरिणामः । तथाहि — फलादीनां पूर्वपूर्वश्यामादिरूपापगमेऽभिनवरक्तादिरूपोत्पत्तौ परिपाण्डुरूपावसानसमयप्रभवपरिपाकाविर्भावः । एवं रसादीनामपि प्रतिकलमवस्थाविशेषः परिणामपरम्परासादनेन स्वादिष्ठादिपरिणामावसानः ॥ १५ ॥

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्रैवार्थे भाष्यकारीयं संवादमाह —

क्वथितोदकवच्चैषामनवस्थितवृत्तिता ।
अजस्रं सर्वभावानां भाष्य एवोपवर्णिता ॥ १६ ॥

"नेह कश्चित् स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते वर्धते, यावदनेन वर्धितव्यमपायेन वा युज्यत" इति भाष्ये पच्यमानजललवसदृक्षा चञ्चलता मूर्तीनामाख्याता । तथाचाविर्भावतिरोभावयोर्व्यापकत्वात् सर्वत्र स्त्रीपुंसलिङ्गयोगः ॥ १६ ॥

यद्येवं स्थितेः कोऽवसरो, यन्नपुंसकं स्यादित्यत आह —

प्रवृत्तेरेकरूपत्वं साम्यं वा स्थितिरुच्यते ।
आविर्भावतिरोभावप्रवृत्त्या वावतिष्ठते ॥ १७ ॥

उपचयापचयलक्षणे द्वे अवस्थे पदार्थानाम् । तत्रोपचयप्रवाहे या वृद्ध्याख्या[1] प्रवृत्तिः, तस्या अभेदेनाध्यवसायात् स्थितिर्व्यवस्थाप्यते । एवमपचयप्रवाहे यापायलक्षणा प्रवृत्तिः, तस्या अभेदमध्यवसाय स्थितिः कल्प्यते । प्रतिकलं प्रवाहयोर्भेदे वा प्रवृत्तिरूपसाम्यात्[2] स्थितिः । वृद्धिपरिणामेऽपायपरिणामे[3] च प्रवृत्तिरूपं तुल्यमिति तदेव साम्यं स्थितिः । यद्वा आविर्भावतिरोभावयोर्या निरन्तरा प्रवृत्तिस्तया हेतुभूतया स्थितिरवकल्पते । तथाहि — कस्याश्चित् कलायास्तिरोधानानन्तरमेव यदा कलान्तराविर्भावः, तदा तिरोधानस्यानिष्ठितत्वात् स्थितिरेवावसीयते । तदेवं सततपरिणामिनां गुणानामध्यवसायवशेन स्वभावैक्यं साम्यं तिरोभावापर्यवसानं वेति प्रकारत्रयेण स्थितिरिह निरूपिता ॥ १७ ॥

यद्वा किमध्यवसायापेक्षया[4], वस्तुरूपैव स्थितिरित्याह —

गुणा इत्येव बुद्धेर्वा निमित्तत्वं स्थितिर्मता ।
स्थितेश्च सर्वलिङ्गानां सर्वनामत्वमुच्यते ॥ १८ ॥

इह सत्त्वादयो गुणा वैश्वरूप्यमापद्यमानाः स्वजात्यनतिक्रमेणैव वर्तन्ते । तथाहि प्रतिकलं प्रकाशप्रवृत्तिनियमानां सत्त्वादिधर्माणामनुवृत्तिः ।

१. 'द्धया प्र' ङ. पाठः. २. 'म्यस्थि' ग. पाठः. ३. 'मे नापचय' ङ. पाठः. ४. 'क्षा व' ग. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इत्थं च गुणाः सामान्यानुगमादन्वयिप्रत्ययस्य सर्वास्ववस्थास्वेते गुणा इत्यस्य हेतवो भवन्तः स्थितिलिङ्गतामासादयन्ति । सामान्यं हि गुणरूपं स्थितिः । तत्र च सामान्ये सर्वविशेषान्तर्भावादाविर्भावतिरोभावयोरपि तदनुगमात् स्त्रीत्वादिलिङ्गभेदस्य नपुंसकलिङ्गं स्थितिशब्दवाच्यं सर्वनामेव सर्वनाम व्यवह्रियते । यथा हि तदादि सर्वनाम वस्तुमात्रप्रत्यवमर्शजनकमविहतप्रवृत्ति सर्वत्र, तथा नपुंसकमपि विशेषाविवक्षायामभेदेन सर्वलिङ्गपरामर्शकं किं जातमित्यादावव्यक्ते गुणसन्देहे प्रयोगार्हमिति ॥ १८ ॥

तदेवं गुणावस्था लिङ्गमिति निर्णीते 'सर्वत्र तस्यासम्भवात् कुतो व्यवस्थे'ति भाष्ये चोदयित्वा 'विवक्षातो व्यवस्थास्ये'त्युक्तम् । तद् व्याख्यातुमाह —

स्थितेषु[2] सर्वलिङ्गेषु विवक्षानियमाश्रयः ।
कस्यचिच्छब्दसंस्कारे व्यापारः क्वचिदिष्यते ॥ १९ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयमयेषु सर्वभावेष्वाविर्भावादिरूपसम्भवेऽपि योग्यशब्दनिबन्धनविवक्षानियमाश्रयेण कस्यचिदेव लिङ्गभेदस्य कस्मिंश्चिच्छब्दे संस्कारार्थं व्यापारः स्त्रियां पुंसि नपुंसके चेत्येवमुपात्तः । शब्दशक्तिनियमाद्धि नियतलिङ्गोपाधेरर्थस्याभिधानम् । प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति व्यवस्था सिद्धा ॥ १९ ॥

दृष्टान्तेनैतदेव साधयति —

सन्निधाने निमित्तानां किञ्चिदेव प्रवर्तकम् ।
यथा तक्षादिशब्दानां लिङ्गेषु नियमस्तथा ॥ २० ॥

वस्तुन्यनेकनिमित्तसन्निधानेऽपि शब्दानां स्वशक्तिवैचित्र्यात् किञ्चिदेव तत्र प्रवर्तकम् । तद्यथा तक्षणच्छेदनाद्यनेकक्रियासन्निधावपि तक्षणमाश्रित्य तक्षायमित्यभिधानमर्थस्य । शरावादिकरणेऽपि च कुम्भकरणनिमित्तः कुम्भकारशब्दः । एवं स्त्रीत्वादिविशिष्टेष्वप्यर्थेषु शब्दानां लिङ्गनियमेन प्रवृत्तिरभिधानवैचित्र्यात् । तथाहि — 'तस्योक्तौ लोकतो नामे'ति लोकप्रसिद्धिर्नियतलिङ्गाभिद्योतनोपाय शब्दानामुक्तः ॥ २० ॥

स च न यः कश्चिल्लोकोऽत्र ग्राह्य इत्याह —

भावतत्त्वदृशः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः ।
यद्यद् धर्मेऽङ्गतामेति लिङ्गं तत्तत् प्रचक्षते ॥ २१ ॥

---

१. 'योस्तद' ग. पाठः. २. 'स्थेत्यु' घ. ङ. पाठः. ३. 'र्वेष्वा' ग. ङ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

इह लोकशब्देन शिष्टा विवक्षिताः । तेषां च वस्तुपरमार्थसाक्षात्कारिता लक्षणम् । ते हि निरावरणख्यातयोऽभिधेयेषु समवेतं स्त्रीत्वादि लिङ्गमभ्युदये यद् यद् यस्य शब्दस्य साधनतामेति, तत् तदेव तस्याचक्षते । अतश्च यल्लिङ्गस्य शब्दस्य धर्मसाधनत्वं शिष्टैरुपलब्धं, तस्य तथाभूतस्यैव प्रसिद्धस्य सतः साधुत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथाच प्रायोक्त्री विवक्षात्र न लौकिकी स्वेच्छारूपेत्युक्तं भवति । अत एव शिष्टसमाचारादेव सिद्धौ शब्दानां लिङ्गविशेषाभिद्योतनशक्तिप्रतिपादकं 'स नपुंसकम्' (२-४-१७) इत्येवमादि शास्त्रं प्रत्याख्यातं 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति । शिष्टप्रसिद्धेश्चावगतप्रमाणभावायाः शब्देषु लिङ्गव्यवस्था न सङ्कीर्यते, यथायथं विषयभेदेन व्यवस्थानात् ॥ २१ ॥

एतदेव निदर्शनोपक्रमं साधयति —

स्वरभेदाद् यथा शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।
लिङ्गभेदात् तथा सिद्धात् साधुत्वमनुगम्यते ॥ २२ ॥

सूक्ष्मरूपस्योदात्तादेः स्वरस्य विशेषाद् यथाजातिरूपाभेदेऽपि शब्दा भेदविषयविशेषाश्रयणेन प्रतिनियतसाधिमावलम्बिनः । तथाहि—'अक्षस्यादेवनस्य' (फि० सू० पा० २. सू० ३५) इति देवनाक्षव्यतिरेकिणोऽक्षशब्दस्याद्युदात्तत्वं देवनाक्षस्यान्तोदात्तत्वमित्याद्युदात्तः शकटाक्षादावेव साधुर्न देवनाक्षे, अन्तोदात्तश्च तत्रैव न शकटाक्षादाविति विषयान्तरगामितया प्रतिनियतं साधुत्वं शब्दशक्तिनियमाच्छिष्टपरिदृष्टाद्, एवं शिष्टप्रयोगादेव सिद्धान्निश्रिताल्लिङ्गमात्वात् साधुत्वमनपभ्रंशत्वं विषयविभागेन शब्दानामवस्थितमनुगम्यते व्यवहारे । तथाहि समप्रविभागेऽर्धशब्दो नपुंसकलिङ्गः, पिप्पल्या अर्धमर्धपिप्पलीति । एकदेशमात्रे तु पुँल्लिङ्गः । सारशब्दो न्यायादनपेते नपुंसकलिङ्गः, नैतत् सारमिति । उत्कर्षे पुँल्लिङ्गः, चन्दनसारः खदिरसारः ।

"पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि स्थितौ पुंसि च तोयजे ।"

इत्याद्युदाहार्यम् ॥ २२ ॥

१. 'त' ङ. पाठः. २. 'विगीत', ३. 'दि' ग. ङ. पाठः. ४. 'न्दा बि' प. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

यद्येवं स्वरसंस्कारनियमो यथा शिष्टप्रसिद्धः शास्त्रेऽनुगम्यते, तथा लिङ्गनियमोऽपि कस्मान्नानुविधीयते, येन प्रत्याख्यायत इत्यत आह —

प्रयोगो विप्रयोगश्च लोके यत्रोपलभ्यते ।
शास्त्रमारभ्यते तत्र न प्रयोगाविपर्यये ॥ २३ ॥

अक्षीणि मे दर्शनीयानि, पादा मे सुकुमारतरा इति विपरीतस्यापि प्रयोगस्य लोके दर्शनाद् 'बहुषु बहुवचनम्' (१-४-२१) इत्यादि शास्त्रमारभ्यते विप्रयोगनिवृत्त्यर्थम् । यत्र तु विपरीतः प्रयोगो न दृश्यते, किं तत्र शास्त्रेण, नियमार्थत्वाच्छास्त्रस्यानियमे नियमप्रवृत्तेर्व्यवच्छेद्याभावे तदप्रवर्तनात् । तथाच 'ते प्राग्धातोः' (१-४-८०), 'उपसर्जनं पूर्वम्' (२-२-३०) इत्येतद् 'न वानिष्टादर्शनादि'ति प्रत्याख्यातम् । एवं 'लिङ्गमशिष्यमि'त्यपि ॥ २३ ॥

तदेवं शब्दशक्त्यनुसारेण शिष्टप्रयोगान्नियतलिङ्गाः सिद्धा इति शब्दधर्मस्तात्पर्येणशा लिङ्गमवतिष्ठते, वस्तुधर्मस्य नियतस्य शब्दैरावेदनात् । तथाच वार्तिकम् — "एकार्थे शब्दान्यत्वाद् दृष्टं लिङ्गान्यत्वमवयवान्यत्वाच्च" इति । तदेतद् गुणावस्था लिङ्गमित्यस्मिन् मते कथमुपपद्यत इति व्याचष्टे —

उपाधिभेदादर्थेषु गुणधर्मस्य कस्यचित् ।
निमित्तभावः साधुत्वे विवक्षा च व्यवस्थिता ॥ २४ ॥

गुणानां सत्त्वादिमयानां शब्दादीनां धर्मो लिङ्गं सत्त्वादयो हि प्रधानशब्दवाच्याः सूक्ष्मतमा गुणा व्यवहारं न साक्षादवतरन्तीति तत्परिणामरूपाणां रूपादीनामाविर्भावाद्यवस्थारूपं लिङ्गमाख्यातं भाष्ये । तस्य लिङ्गस्य वस्तुष्ववस्थितस्यावच्छेदकत्वेन कस्यचिदेवान्वाख्यानहेतुत्वं व्यवस्थितम् । प्रतिनियतस्य शब्दस्य तत्र नियता विवक्षा । तथाहि यत्र शब्दान्यत्वं, तत्र लिङ्गनियमः । तद् यथा पुष्यस्तारका नक्षत्रमिति । असति तु शब्दान्यत्वे तस्यैवावयवान्यत्वादर्थेषु लिङ्गभेदाः शब्दैः प्रकाश्यन्ते । तदयमुपाधेरवच्छेदकस्य वस्तुगतस्य वक्ष्यमाणस्य महत्त्वादेर्भेदादन्यथात्वात् त्रिष्वपि लिङ्गेषु वस्तुगतेषु गुणावस्थारूपेषु कस्यचित् प्रतिनियतस्य समाश्रयणमिति वाक्यकारेणाप्युक्तम् ॥ २४ ॥

---

१. 'क्ष्य', २. 'राः', ३. 'न्दस्यान्य', ४. 'न्यत्वा' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

अत्रैव निदर्शनमाह —

हिमारण्ये महत्त्वेन युक्ते स्त्रीत्वमवस्थितम् ।
ह्रस्वोपाधिविशिष्टायाः कुट्याः प्रसवयोगिता ॥ २५ ॥

महत्त्वलक्षणेनोपाधिना सम्बद्धयोर्हिमारण्ययोः स्त्रीत्वं संस्त्यानं समवेतम् । महद्धिमं हिमानी, महदरण्यमरण्यानीति । तथा ह्रस्वत्वलक्षणेनोपाधिनावच्छिन्नायाः कुट्याः प्रसवेन पुंस्त्वेन सम्बन्धः । कुटी चोपलक्षणमेकयोगनिर्दिष्टयोः शमीशुण्डयोरपि । ह्रस्वा कुटी कुटीरः, शमी शमीरः, शुण्डा शुण्डारः । स्वार्थिकश्चायं प्रत्यय इति सर्व एव शब्दोऽवयवान्यत्वाद् भिन्नलिङ्गः । एवं दुष्टो यवो यवानीत्यादिरुदाहार्यः ॥ २५ ॥

ननु चोपाधिभेदमात्रात् कथं स एव शब्दो लिङ्गान्तरयोगी स्यादित्याशङ्क्याह —

शब्दान्तराणां भिन्नेऽर्थे उपायाः प्रतिपत्तये ।
एकतामिव निश्चित्य लघ्वर्थमुपदर्शिताः ॥ २६ ॥

इह लघुनोपायेन शब्दानामनुशासनम् । तत्र च यावदयं सामान्येन शक्नोत्युपदेष्टुं, तत् तावदुपदिशतीत्युक्तत्वाद् हिमादिशब्दसामान्यमाश्रित्यार्थान्तरविषयशब्दान्तरानुशासनं क्रियते, हिमानी कुटीर इत्यादि । एवं हि लाघवं सम्पद्यते । अन्यथा प्रतिविशेषं विशिष्टेऽनुशासने महद् गौरवं स्यात् । एवमपि चानुशासनेनाभेदोऽर्थभेदादन्यत्वमेव शब्दानां भाविकमिति प्रतिनियतलिङ्गा विलक्षणा एव शब्दा यथास्वमर्थविशेषनियता न[2] त्ववयवोपचयः । लघ्वर्थमिति । लाघवार्थमित्यर्थः । वृत्तिविषये भावप्रधानो लघुशब्दः, गुरुलाघवमिति यथा । तदित्थमनेनैकार्थे शब्दान्यत्वादि'त्यादिना 'लिङ्गमाशिष्यमि'ति च प्रत्याख्यानेन शब्दशक्तिभेदोपवर्णनतात्पर्यरूपेण गुणावस्था सर्वत्र सम्भाविनी लिङ्गमिति सूचितं भवति । वाक्यकारस्यापीदमेव दर्शनमिति वार्त्तिकोन्मेषे कथितमस्माभिः ॥ २६ ॥

मतान्तरेण संस्त्यानप्रसवादि लक्षयति —

उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां नाशः संस्त्यानमित्यपि ।
आत्मरूपं तु भावानां स्थितिरित्यपदिश्यते ॥ २७ ॥

१. 'रः । एवं शमीरः शुण्डारः । स्वा', २. 'नाव' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पूर्वं साङ्ख्यदर्शनाश्रयेण संस्त्यानादि विभक्तम्। इदानीं वैशेषिकादिनयेनोच्यते। उत्पत्तिरपूर्वावयवोपजनः प्रसवः पुंस्त्वम्। पूर्वदर्शने तु स एवाविर्भाव इति विशेषः। संस्त्यानं संहननमवयवानामपचयो निरन्वयो विनाशः स्त्रीत्वम्। पूर्वं तु तिरोभावमात्रमुक्तम्। नित्यानामनित्यानां च भावानामनौपाधिकं निजं तत्त्वं स्थितिर्नपुंसकम्। तत्र नित्यानां चैतन्यमाकाशमिति शरीराद्युपाधिसंसर्गे तु यथा पूर्वमाविर्भावतिरोभावावुक्तौ, तथात्रापि पक्षे चैतन्यस्योत्पत्तिविनाशौ व्याख्येयौ पुरुषश्चितिरिति। एवमाकाशस्यापि संयोगिधर्मोपचारात् प्रसवयोगः। अनित्यानामपि सर्वावस्थास्वनुवर्तमानमेकत्वेन प्रत्यभिज्ञायमानं स्वरूपं स्थितिर्नपुंसकं तत्त्वमिति व्यवहारात् प्रसवः प्रसूतिः प्रसवनं; संस्त्यायः सस्त्या संस्त्यानमित्यत्र प्रसवादीनामन्येषामभावान्मृगतृष्णावत् कल्पितं लिङ्गम्।

"बुद्ध्या कल्पितरूपेषु लिङ्गेष्वपि च सम्भवः।

स्त्रीत्वादीनामि"ति वा। निर्णीतमेतत्। तथाहि — प्रकृतिः स्वरूपेणाभिधत्ते वस्तु। प्रत्ययस्तु यथायथं स्त्रीत्वादिलिङ्गयुक्तमाहेत्यवास्तवत्वेऽपि शब्दप्रकल्पितोऽत्र भेदः, प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां लिङ्गस्य स्वरूपेण विशेषणत्वेन च प्रतिपादनात्। अत एव 'भावस्य च भावयुक्तत्वादि'त्युक्तं भाष्यमपि स्त्रीत्वेन युज्यत इति एवञ्जातिर्विनाश इति विनाशोपजनायोगेऽप्यर्थस्य लिङ्गयोगः शाब्दः। तथाभिव्यक्तिदर्शनेऽभिव्यङ्ग्यः[1] अभिव्यक्तिरभिव्यञ्जनमिति[2] शब्दप्रमाणको लिङ्गभेदो 'भावस्य च भावयुक्तत्वादि'त्यत्र वार्त्तिकोन्मेषे विस्तरेण यथातत्त्वमस्माभिर्व्याख्यात इति तत एवावधार्यम्। गतमेतत्॥ २७॥

इदानीं शब्दोपजनितोऽर्थात्मा लिङ्गमित्येतद्दर्शनं मतान्तरेणावस्थापयितुमाह —

दृष्टं निमित्तं केषाञ्चिज्जात्यादिवदवस्थितम्।
दृष्टवच्छब्दसंस्कारमात्रं तु परिकल्पितम्॥ २८॥

केषाञ्चिच्चेतनानामर्थानां समवेतमुपलब्धमेव स्तनकेशादि निमित्तं स्त्र्याद्याकारस्य प्रत्ययस्य। तथाहि तत्र प्रतिनियता जातिः समवेतोपलब्धा। तथा स्तनाद्युपव्यञ्जनमपि लिङ्गानाम्। अन्यत्र तु तारकादौ तद्दर्शनाभ्यासाद् सत्त्वमवगम्य कल्पितं लिङ्गं शब्दात् सत्त्ववचनात् तारका पुष्या नक्षत्रमिति। प्रतीतिः शब्दसंस्कारमात्रसतत्त्वमन्वाख्याने समाश्रितम्। एतत् पुन'रन्योन्य-

१. 'ब्यक्तिः अ', २. 'क्तः अभि' घ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

संश्रयं त्वेतदि'ति पूर्वदूषितमिहान्यथोपन्यस्तम् । प्रयोगात् किलावसितस्य लिङ्गस्य चेतनविषयादन्यत्र समारोपाच्छब्दसंस्कारहेतुत्वमात्रं, न तु वास्तवरूपतेत्यनेनापि नयेन व्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

अत्रैव निदर्शनमाह —

यथा प्रसिद्धेऽप्येकत्वे नानात्वाभिनिवेशिनः ।
नानात्वं जनयन्तीव शब्दो लिङ्गेऽपि स क्रमः ॥ २९ ॥

निश्चितेऽपि वस्तुन एकत्वे दाराः, आपः, गृहाः, सिकताः इत्यादयः शब्दा धर्मभेदाश्रयवहुत्ववृत्तयस्तत्र बहुत्वं जनयन्तीव, तथा व्यवसायजननात् न तु परमार्थतः[1], तथा लिङ्गेऽपि स्त्रीत्वादौ स क्रमः परिपाटिः । बहिरसतोऽपि तस्य तारकादौ प्रकाशनात् ॥ २९ ॥

एवञ्च कृत्वा 'शब्दसंस्कारो लिङ्गमि'त्यन्तिममेव दर्शनं प्रमाणभूतमभ्युपगच्छति—

इदं वेयमयं वेति शब्दसंस्कारमात्रकम् ।
निमित्तदर्शनादर्थे कैश्चित् सर्वत्र वर्ण्यते ॥ ३० ॥

इदं वस्तु, इयं व्यक्तिरयमर्थ इति त्रिलिङ्गानां शब्दानां सर्वत्र वस्तुमात्रे बहिर्निमित्तानपेक्षा प्रवृत्तिर्न व्याहन्यत इति अस्मान्निमित्तदर्शनाच्छब्दान्वाख्यानमात्रं लिङ्गमभ्युपगन्तव्यम् । बाह्येऽर्थे तस्य लौकिकै[2] रूपानवधारणाच्छास्त्रसमयान्तःपातिनः परमुपकल्पयन्ति । शब्दार्थोऽर्थ इति दर्शनाद् बहीरूपत्वेनाध्यवसायाद् युवत्यादिभ्योऽर्थविशेषसम्प्रत्ययो न विरुध्यते । बहिः सद्सत्तानपेक्षणाच्च शब्दार्थस्यानुशासनाङ्गस्य 'स्त्रियाम्' (४-१-३) इत्यादेरविशेषेण लिङ्गप्रत्यय[3]विषयमात्रेऽनुगमः । युवतिः खट्वेत्यादौ स्त्रीप्रत्ययस्यासदाकारस्य वा सदाकारस्य वाविशेषात् । वास्तवे तु शब्दान्वाख्याननिमित्तेऽङ्गीक्रियमाणे राहोः शिरः, स्वस्य स्वभावः इत्यादौ व्यतिरेकविभक्तिः कथम् । तस्मादवसितोऽपि बाह्यत्वेनावसितस्य लिङ्गस्यान्वाख्याननिमित्तत्वम् । अत एव 'टाबृचि' (४-१-९) इति ऋचोऽभिधेयत्वेनोपादानं युक्तम् । तदत्र 'शब्दोपजनितोऽर्थात्मा' इत्यस्माद् दर्शनात् सर्वत्रैव शब्दादवधृतस्य शब्दसाधुत्वनिमित्तभाव इत्ययं विशेषः । तत्रै[4] तु दर्शने विषयान्तरे भूयसा दृष्टस्यान्यत्र समारापोऽभिमत इति दर्शनभेदः । कैश्चिदिति वचनाद् ये गुणावस्थारूपं लिङ्गं वस्तूनां विवेकेन

१. 'र्थः तथा' ग. घ. पाठः. २. 'ति च तद्दर्श', ३. 'यमा' घ. पाठः.
४. 'त्र द' ग. ङ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

परिज्ञातुमशक्तास्तेषामिदं दर्शनमिति प्रतिपादयति । सति तु विवेककौशले यथाप्रविभक्तमेव लिङ्गं न्याय्यमिति ध्वनयति ॥ ३० ॥

बहिरगृह्यमाणस्य कथं शब्दसंस्कारनिमित्तत्वमिति चेद्, आह --

नावश्यं विषयत्वेन निमित्तं व्यवतिष्ठते ।
इन्द्रियादि यथादृष्टं भेदहेतुस्तदिष्यते ॥ ३१ ॥

यदन्यस्यावच्छेदनिबन्धनं, तन्नियोगतो ज्ञानगोचरतया नावतिष्ठते । यस्मात् तद्भेदहेतुरिष्यते अवच्छेदकमभ्युपगम्यते । अवच्छेदकं च नियमेन ग्रहणगोचरतां न भजते । तथाहि — चक्षुरादीन्द्रियमगृह्यमाणमपि स्वज्ञानस्य यथायथं नियतविषयस्य विषयान्तरादवच्छेदं विदधात्येव । एवं कारणं कार्यावच्छेदकमदृष्टमपि, इति लिङ्गस्यापि शब्दसंस्कारकार्यस्याकारणस्यागृह्यमाणस्य स्वकार्यशब्दसंस्कारनिमित्तत्वमन्वाख्याने समुपादीयमानं युक्तमेत्र । चक्षुरादीत्यादिग्रहणाद् राजपुरुष इत्यादौ वृत्तिशब्दे सम्बन्धस्यागृह्यमाणस्यापि भेदहेतुत्वं गृह्यते । तथाहि — राजपुरुषो नीलोत्पलमित्यादिशब्दाः सम्बन्धनिमित्ततयान्वाख्याताः समासे सम्बन्धस्याप्रतीतावपि तदपरेभ्यो भिद्यमानं स्वां-र्थविशेषमर्पयन्ति । तथा व्यक्तौ पदार्थे जातेरप्रतीतावपि स्वाश्रयावच्छेदकत्वं, येन गवादिशब्दैः प्रतिनियतमेव द्रव्यमभिधीयते । तथाचेदं बाह्यं निमित्तमगृह्यमाणमत्र सदृशं निदर्शनम् । इन्द्रियं त्वध्यात्ममगृह्यमाणत्वमात्रसाम्याद् दृष्टान्तः । तदेवं यथासम्भवं लिङ्गं विचारितम् । सिद्धान्तस्तु यथाभाष्यं गुणावस्थारूपं लिङ्गमित्यस्माभिर्वार्त्तिकोन्मेषे यथागमं व्याख्यातं तत एवावधार्यम् । गुणधर्मरूपे हि लिङ्गे धर्मशून्यस्य सर्वथैवाव्यवहार्यत्वादवस्तुष्वपि वस्तुत्वाभिमानाल्लौकिकानां लोकसम्प्रत्ययसमारूढस्यैव शब्दार्थत्वादात्मादीनां रूपादीनां तमश्छायाप्रभृतीनां च सर्वेषां लिङ्गयोग उपपन्नः । अभावशशविषाणादीनामपि वस्तुभूतोत्तरपदार्थाश्रयं लिङ्गं, न चान्यथा भावोपाश्रयत्वादभावो व्यवह्रियत इति व्यापकमिदं संस्त्यानप्रसवौ स्थितिश्चेति लिङ्गत्रयं सिद्धान्तितमवगन्तव्यम् । इत्यन्तःपदसंस्कारनिमित्तभूताः पदार्थाः पर्यवसितविचाराः ॥

इति भूतिराजतनयहेलाराजकृते प्रकीर्णकप्रकाशे
लिङ्गसमुद्देशस्त्रयोदशः ॥

शुभं भूयात् ।

१. 'नति' घ. ङ. पाठः. २. 'रावच्छेदकं बि', ३. 'नाः स्वा' ङ. पाठः.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

स्मृतग्रन्थाद्यनुक्रमणिका ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१	११	कारकाणामविवक्षा	भाष्यम्	...
२	५	प्रातिपदिकार्थानां	,,	...
३	४	षष्ठी शेष इति चेद्	,,	...
,,	६	तत्र प्रथमाविधिः	,,	...
,,	७	उक्तं पूर्वेण	,,	...
,,	,,	पदसामानाधिकरण्ये	,,	...
,,	८	न वा वाक्यार्थत्वात्	,,	...
,,	१७	अर्थरूपमेवैवञ्जाती	,,	...
५	५	क्रियाया द्योतको नायं	...	...
,,	२७	प्रतिपदविधाना च	वार्त्तिकम्	...
६	५	कृद्योगा च षष्ठी	...	...
,,	१३	क्तस्य च वर्तमाने नपुंसके	...	...
,,	१४	शेषविज्ञानात् सिद्धम्	...	...
,,	१८	कर्मादिष्वकर्मकवद्च	...	...
७	३	न तर्हि इदानीमिदं	भाष्यम्	...
८	२	अभिहिते प्रथमा	,,	...
,,	९	अभिहितलक्षणाया	,,	...
,,	११	अस्तिर्भवन्तीपरः	,,	...
,,	१५	न सत्तां पदार्थो व्यभि	,,	...
,,	१८	प्रवृत्तिहेतुं सर्वेषां	...	...
,,	२२	अभिहितानभिहिते	भाष्यम्	...
,,	२९	तिङ्समानाधिकरणे	...	...
,,	३०	शतृशानचोश्च निमित्त	...	...
१०	२८	मानमेयाभिसम्बन्ध	...	...
११	१८	पदसामानाधिकरण्ये	भाष्यम्	...
,,	१९	न वा वाक्यार्थत्वात्	...	...
१३	२	दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि	...	...
१४	५	अनभिहिते हि विधानम्	वार्त्तिकम्	...
१५	६	क्रियावचनो धातुः	...	पूर्वाचार्याः
,,	,,	अस्तिभवतिविद्यतीनां	...	...
,,	१२	कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः	भाष्यम्	...

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१६	५	...	...	वार्त्तिककारः
,,	१८	अन्यथा शुष्कौदने का	...	...
१७	४	अथ कः पचेः प्रधानो	भाष्यम्	...
,,	१०	सामान्यभूता क्रिया	,,	...
,,	१८	...	कणाददर्शनम्	...
,,	१९	...	तीर्थिकान्तरदर्श-[नम्	...
१८	२	इह सर्वेषु साधनेषु	...	...
,,	७	अथवा यया देवदत्त	...	...
१९	६	पूर्वापरीभूतस्य सक्रम	...	...
,,	१३	अन्यथा साधनान्यस्तौ	...	...
,,	१५	षड् भावविकाराः	...	निरुक्तकारः
,,	२८	क्रिया क्रियाया निवर्तिका	...	...
२०	२३	...	क्रियाविवेकः	...
२१	२६	क्रिया नामेयमत्यन्ता	भाष्यम्	...
२४	१४	पूर्वापरीभूतं भाव	...	निरुक्तकारः
२५	२१	अभिन्नां चैव भिन्नां च	...	...
२८	८	अथ कः पचेः प्रधानो	...	...
,,	१२	सर्वः पच्यर्थः स्यात्	भाष्यम्	...
२९	४	पूर्वभागस्तु यज्जातात्	...	...
३०	२	पदार्थानामपोद्धारे	...	व्यक्तिवादी
,,	३	...	...	जातिवादी
,,	१४	अनन्तरं फलं यस्याः	...	...
,,	२५	सम्बन्धिभेदात् सत्तैव	...	...
३१	११	षड् भावविकारा भवन्तो	...	भाष्यकारः
,,	१३	तां प्रातिपदिकार्थं च	...	गुरवः
,,	१७	सत्ता स्वशब्दयोगेन	...	...
,,	२५	सैव भावविकारेषु	...	...
३२	१९	जायत इति पूर्वभावस्या	...	निरुक्तकारः
,,	२६	विपरिणमत इत्यप्रच्यव	...	,,
३३	२	वर्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं	...	,,
,,	५	अपक्षीयत इति स्वाङ्गा	...	,,
,,	७	...	...	भाष्यकृत
,,	९	जन्मैवाश्रितसारूप्यं	...	....

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
३४	१२	पूर्वस्मात् प्रच्युता धर्मा	...	...
३५	४	...	...	चिरन्तनवैशेषि-
३६	८	तिरोभावाभ्युपगमे	...	... [काः
,,	११	...	...	निरुक्तकारः
३७	२	षड् भावविकारा भव	...	,,
,,	६	तां प्रातिपदिकार्थं च	...	...
,,	८	सैव भावविकारेषु	...	...
,,	१७	प्रवृत्तिरेव प्रथमं	...	...
३९	१९	...	क्रियाविवेकः	हेलाराजः
,,	२३	...	,,	...
४०	२	असत्या भेदाभाव	भाष्यम्	...
,,	२४	...	...	भाष्यकारः
,,	२५	...	...	,,
४१	२९	प्रत्ययार्थस्याव्यतिरेका	...	वाक्यकारः
४३	२७	परिदेवने श्वस्तनी भवि	...	...
,,	,,	कालविप्रकर्षात्तूपमानं	...	...
४४	२	न तिङन्तेनोपमानमस्ति	भाष्यम्	...
,,	१६	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि	...	...
४५	३	बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदः	...	...
,,	२९	कालविप्रकर्षात्तूपमानं	वार्त्तिकम्	...
४६	१०	धातुवाच्योऽर्थः साध्य	भाष्यम्	...
४७	१३	...	...	वार्त्तिककारः
,,	१७	निर्देशे नान्तरीयकत्वाद्धि	...	भाष्यकारः
४८	१६	पचतेर्भवतो यत् तद्धि	भाष्यम्	...
४९	,,	यत् पचतेर्भवतिर्भवति	,,	...
,,	२४	उपाध्यायस्य शिष्यो	,,	...
५०	१७	...	...	वैशेषिकाः
५२	९	भिन्ना इति परोपाधि	...	...
५४	१६	स्वातन्त्र्यशक्तिः कालः	वाक्यपदीयम्	...
,,	,,	अध्याहितकलां यस्य	...	...
,,	१८	शक्त्यात्मदेवतापक्षे	...	...
५५	,,	कारणेषु फलव्यक्तिः	...	...
,,	२३	अत्यद्भुता त्वियं वृत्ति	...	...
५७	२०	...	...	वैशेषिकाः
५८	२८	प्रत्यवस्थं तु कालस्य	...	...

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
६२	२५	सामान्यमपि यथा विशे	...	...
६५	११	सुगन्धिकुसुमामोद	...	...
६८	४	धर्मास्त्यध्वानः	पातञ्जलम्	...
,,	२३	....	...	साङ्ख्याः
,,	२७	नाभावो विद्यते सतः	...	...
६९	३	...	महाभाष्यम्	...
,,	२४	तदेव त्रैलोक्यं व्यक्तेरपै	...	धीतपञ्चकः
७१	२०	धर्मी त्र्यध्वा धर्मास्त्य	पातञ्जलम्	....
७२	८	...	...	भर्तृहरिः
,,	१८	...	वाक्यपदीयम्	हेलाराजः
,,	२६	अविद्यायां संसारहेतुभूता	वाक्यपदीयश-[ब्दप्रभा	,,
७४	१३	सर्वश्च ह्रस्वदीर्घांतुना	...	...
७५	१७	शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्ते	...	...
,,	१९	सिद्ध त्ववस्थिता वर्णा	वार्त्तिकम्	...
७६	२२	...	वाक्यपदीयम्	हेलाराजः
८०	६	नित्यप्रवृत्ते च काला	...	...
,,	१५	भूतभविष्यत्प्रतिद्वन्द्वो	भाष्यम्	...
,,	१८	कालाविभागात्	...	...
,,	२१	सन्ति च कालविभागाः	...	...
,,	२२	किं शक्यन्त एते शब्दाः	...	...
,,	२५	नावश्यं शब्दप्रयोगादेव	...	...
८१	२	भूतभविष्यद्वर्तमाना	...	...
८२	२	...	भाष्यम्	...
,,	३	जन्मैवाश्रितसारूप्यं	...	...
,,	७	प्रवृत्तस्याविरामे शिष्या	वार्त्तिकम्	...
,,	११	न्याय्या त्वारम्भानपव	...	...
,,	१४	अस्ति च मुक्तसंशये	...	...
,,	१६	सोऽप्यवश्यं भुञ्जानो	भाष्यम्	...
८३	२१	आदिकर्मणि न्याय्या	...	...

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
८४	५	अनागते न पतसि	भाष्यम्	...
८६	४	क्रियाप्रवृत्तौ यो हेतु	,,	...
,,	२७	यदि कमलकमाह्वास्य	...	...
८७	२६	भाव्यासीदग्निष्टोम	...	...
८८	१०	गोमानासीद् गोमान्	भाष्यम्	...
,,	१६	उपपदस्य तु कालान्य	वार्त्तिकम्	...
८९	१२	अवश्यंभाविनं नाशं	व्यासमुनिः	...
९०	८	सामान्दार्थस्तिरोभूतो	...	....
९१	२०	कदा चैवं व्यपदेश्यते	भाष्यम्	...
९२	,,	...	,,	...
९३	४	प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्यया	...	...
,,	१३	उपाध्यायश्चेद् आगतो	...	...
,,	२२	अनिष्पन्ने निष्पन्नशब्दः	वार्त्तिकम्	...
,,	२३	देवश्चेद् वृष्टः सम्पन्नाः	...	...
९४	२	तत्र भवितव्यम् । निष्पतस्य	भाष्यम्	...
,,	४	सिद्धं तु भविष्यत्प्रतिषे	...	...
९५	५	हेतुभूतकालसम्प्रेक्षि	वार्त्तिकम्	...
,,	९	अन्यदिदानीमुच्यते	...	...
९६	१७	अस्त्यर्थानां भवन्त्यर्थे	...	वार्त्तिककारः
,,	२३	कूपोऽनेन कदाचिदव	भाष्यम्	...
,,	२४	सिद्धं तु यथास्वकाल	,,	...
,,	२७	अवात्वात्	,,	...
९७	३	असिद्धविपर्यासश्च	...	...
,,	७	...	वार्त्तिकम्	...
९८	२	न कश्चित् स्वस्मिन्नात्म	भाष्यम्	...
,,	५	उत्पत्तिः प्रसवोऽन्येषां	...	...
९९	३	यः कर्तृकर्मविशेषण	...	पूर्वाचार्याः
,,	१०	शृणोत ग्रावाणः	...	...
१००	१९	स्वाहेन्द्रशत्रुर्वर्धस्व	...	...
,,	,,	राजा भव युध्यस्व	...	...
,,	२१	सिद्धस्याभिमुखीभाव	...	...
१०१	४	त्वमग्ने प्रयाजानूया	...	

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१०१	६	देवीरापः शुद्धा यूयम्	...	...
१०२	२	योऽश्वे पीठे वा तिष्ठति	....	...
,,	२७	...	...	वैशेषिकाः
१०३	११	...	...	,,
,,	,,	...	...	अव्यतिरिक्तधर्म-वादिनः
,,	१६	...	...	तीर्थिकाः
१०४	९	...	...	,,
१०५	,,	...	,,	वैशेषिकः
१०६	१३	...	..	,,
१०७	,,	भावोऽपि भावेन युज्यते	..	भाष्यकारः
,,	१८	...	...	काणादाः
१०९	१२	नागृहीतविशेषणा हि	...	,,
११०	२७	विंशत्यादयो दशदर्थे	वार्त्तिकम्	...
१११	९	परिमांणिनि चेत् पुनः	,,	...
,,	१९	अनारम्भो वा प्रातिपदि	...	...
,,	२३	...	...	वार्त्तिककारः
,,	२४	...	...	भाष्यकारः
,,	२७	संहनने वृत्तः संहनने	भाष्यम्	...
११२	९	...	,,	...
,,	१४	द्वेर्विनः परिमाणाख्याद्	...	गुरवः
,,	१९	द्वे दशतौ परिमाणमस्य	वाक्यम्	...
११३	१७	एकादीनां दशादिभि	वार्त्तिकम्	...
,,	१८	सिद्धं त्वधिकान्ता सङ्ख्या	,,	...
,,	२०	...	भाष्यम्	...
११४	९	शद्ग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्यय	...	...
,,	१०	संख्याग्रहणं च	...	...
११६	१६	सुजभावोऽभिहितार्थत्वात्	वार्त्तिकम्	....
,,	१८	इह कस्मान्न भवति	भाष्यम्	...
,,	१९	अवयवे या संख्या तस्याः	,,	...
,,	२१	अवयवविधानेऽवयविनि	,,	...
,,	२४	ननु चेयमस्ति । संख्येत्येव	,,	...

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
११६	२५	नैषा सङ्ख्या। किं तर्हि,	भाष्यम्	...
११७	१४	...	,	...
,,	२४	...	...	भाष्यकारः
,,	२८	...	अद्वयसिद्धिः	हेलाराजः
११९	१७	सङ्ख्याया अन्यपदार्थत्वात्	भाष्यम्	...
,,	२०	न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या	...	...
१२०	६	संख्या नामेयं परप्रधाना	भाष्यम्	...
,,	१३	दृष्टो ह्यव्यतिरेकेऽपि	...	...
,,	१५	तत्र योऽन्वेति यं शब्द	...	...
१२१	४	...	...	भाष्यकारः
,,	५	उभयवचना एवैते द्रव्यं	भाष्यम्	...
,,	१२	...	,,	...
१२२	४	आ दशभ्यः संख्याः	...	...
,,	५	स्यादेतत्। यत्र नियोगतः	भाष्यम्	...
,,	१८	...	...	पूर्वाचार्याः
१२५	२६	स्वात्मानं क्रीणीष्व	...	...
१२६	११	केशश्मश्रु वपते	...	...
,,	१४	तृप्ता पत्नी रेतो धत्ते	...	...
,,	२१	सैषात्र यज्ञस्य समृद्धिः	...	...
१२७	६	कः पचेः प्रधानार्थः	भाष्यम्	...
,,	१६	नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्	...	...
१२८	५	...	भाष्यम्	...
,,	२७	...	,,	...
,,	२८	वृत्तज्ञो ह्याचार्यस्तत्सम	,,	...
१३०	६	...	...	भाष्यकारः
,,	१३	...	...	,,
१३१	४	...	...	द्रव्यवादिनः
,,	१५	सर्वत्रैव क्रियाफलं कर्तारं	भाष्यम्	...
१३२	२	इह कथं भवितव्यम्	,,	...
१३३	५	पुरोडाशैः प्रचरन्ति	...	...
,,	२३	पञ्चभिर्हलैः कृषति	...	भाष्यकारः
१३४	२०	कृष्यादिषु चानुत्पत्ति	...	...

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१३४	२६	फले लुग्वचनानर्थक्यं	...	...
१३५	३	...	भाष्यम्	...
,,	४	इह याजका याजयन्ति	...	...
,,	१८	...	भाष्यम्	...
१३६	८	स्तनकेशवती नारी	...	...
,,	१८	लिङ्गात् स्त्रीपुंसयोर्ज्ञाने	...	...
,,	२३	खट्वावृक्षौ न सिध्यतः	...	...
,,	२४	...	...	तीर्थिकाः
,,	,,	...	...	वैशेषिकाः
१३७	१०	...	...	सांख्याः
,,	१२	...	...	भाष्यकारः
,,	१३	संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गम्	...	...
,,	१८	संस्त्यानं संहननं तमोनि	...	संग्रहकारः
१३८	२	तयोस्तु तत्कृतं दृष्ट्वा	भाष्यम्	...
,,	११	पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि	...	...
१३९	२०	न वा अस्त्रीपूर्वपदविव	...	...
१४०	१६	असत्तु मृगतृष्णावत्	भाष्यम्	...
१४१	११	गन्धर्वनगरं यथा	...	...
,,	१२	आदित्यगतिवत् सन्न	भाष्यम्	...
,,	२२	येऽप्येते रथकारा वासीषु	,,	...
,,	२३	अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रि	...	...
१४२	८	तयोस्तु प्रकृतं दृष्ट्वा	...	...
,,	१०	अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्	...	...
,,	२०	संस्त्यानप्रसवौ लिङ्ग	भाष्यम्	...
,,	२२	संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्ट् स्त्री	...	...
१४३	६	सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमा	...	...
,,	१०	चैतन्यमात्मा चित्	...	...
,,	११	न शक्यं वैयाकरणैर्लौकिकं	...	...
,,	२३	सर्वाश्च पुनर्मूर्तय एवमा	...	...
१४४	१८	शब्दादीनां गुणे गुणे	...	...
,,	२४	कालानां पृथगर्थानां	...	...

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

पृष्ठे	पङ्क्तौ	स्मृतवाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम
१४५	२	...	...	भाष्यकारः
१४५	५	नेह कश्चित् स्वस्मिन्नात्म	भाष्यम्	...
१४६	९	सर्वत्र तस्यासम्भवात्	,,	...
,,	२५	तस्योक्तौ लोकतो नाम	...	...
१४७	९	लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रय	...	...
,,	२५	पद्मशङ्खौ निधौ पुंसि	...	...
१४८	११	न वानष्टादर्शनात्	....	...
,,	१४	एकार्थे शब्दान्यत्वात्	वार्त्तिकम्	
,,	२१	...	भाष्यम्	
,,	२७	...	...	वाक्यकारः
१४९	२२	एकार्थे शब्दान्यत्वात्	...	
,,	२४	...	वार्त्तिकोन्मेषः	हेलाराजः
१५०	२	...	...	साङ्ख्याः
,,	,,	...	...	वैशेषिकाः
,,	१३	बुद्ध्या कल्पितरूपेषु	...	
,,	१७	भावस्य च भावयुक्त	भाष्यम्	
,,	२०	...	वार्त्तिकोन्मेषः	हेलाराजः
,,	२९	अन्योन्यसंश्रयं त्वेतत्	...	
१५१	१२	शब्दसंस्कारो लिङ्गम्	...	
१५२	२०	...	वार्त्तिकोन्मेषः	हेलाराजः

—

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी **Bhaktimanjari** (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्यानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः **Syanandurapuravarnana-prabandha** (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampuran.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

	RS.	AS.	P.
No. 1—दैवम् **Daiva** (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāśukamuni (*out of stock*).	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्त्तिस्तवौ **Abhinavakaustubhamala and Daksinamurtistava** by Kṛṣṇalīlāśukamuni (*out of stock*).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः **Nalabhyudaya** (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (*second edition*).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः **Sivalilarnava** (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita (*out of stock*).	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः **Vyaktiviveka** (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (*out of stock*).	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः **Durghatavrtti** (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (*out of stock*).	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका **Brahmatattvaprakasika** (Vedānta) by Sadāśivendrasarasvatī (*out of stock*).	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् **Pradyumnabhyudaya** (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (*out of stock*).	1	0	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका **Virupaksapancasika** (Vedānta) by Virūpākṣanātha with the commentary of Vidyācakravartin (*out of stock*).	0	8	0
No. 10—मातङ्गलीला **Matangalila** (Gajalakṣaṇa) by Nīlakaṇṭha (*out of stock*).	0	8	0
No. 11—तपतीसंवरणम् **Tapatisamvarana** (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (*out of stock*).	2	4	0
No. 12—परमार्थसारम् **Paramarthasara** (Vedānta) by Ādiśeṣa with the commentary of Rāghavānanda (*out of stock*).	0	8	0
No. 13—सुभद्राधनञ्जयम् **Subhadradhananjaya** (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (*out of stock*).	2	0	0
No. 14—नीतिसारः **Nitisara** (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Śankarārya (*out of stock*).	3	8	0
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम् **Svapnavasavadatta** (Nāṭaka) by Bhāsa (*second edition*).	1	8	0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् **Pratijnayaugandharayana** (Nāṭaka) by Bhāsa (*out of stock*).	1	8	0
No. 17—पञ्चरात्रम् **Pancaratra** (Nāṭaka) by Bhāsa (*out of stock*).	1	0	0
No. 18—नारायणीयम् **Narayaniya** (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the commentary of Deśamangalavārya (*second edition*).	4	0	0
No. 19—मानमेयोदयः **Manameyodaya** (Mīmāmsā) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Paṇḍita (*out of stock*).	1	4	0
No. 20—अविमारकम् **Avimaraka** (Nāṭaka) by Bhāsa (*out of stock*).	1	8	0
No. 21—बालचरितम् **Balacarita** (Nāṭaka) by Bhāsa (*out of stock*).	1	0	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारोरुभङ्गानि **Madhyamavyayoga-Dutavakya-Dutaghatotkaca-Karnabhara and Urubhanga** (Nāṭaka) by Bhāsa (*out of stock*).	1	8	0
No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasamksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin (Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas). (*out of stock*).	1	12	0
No. 24—जानकीपरिणयः **Janakiparinaya** (Kāvya) by Cakra Kavi (*out of stock*).	1	0	0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका **Kanadasiddhantacandrika** (Nyāya) by Gaṅgādharasūri (*out of stock*).	0	12	0
No. 26—अभिषेकनाटकम् **Abhisekanataka** by Bhāsa (*out of stock*).	0	12	0
No. 27—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part I, 1st and 2nd Sargas) (*out of stock*).	1	12	0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः **Vaikhanasadharmaprasna** (Dharmasūtra) by Vikhanas (*out of stock*).	0	8	0
No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasamksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin (Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*).	2	4	0
No. 30—वास्तुविद्या **Vastuvidya** (Śilpa) (*out of stock*).	0	12	0
No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasamksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin (Part III, 4th, 5th and 6th Kāṇḍas).	1	0	0
No. 32—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas) (*out of stock*).	2	8	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No. 33—वाररुचसंग्रहः **Vararucasangraha** (Vyākaraṇa) with the commentary Dīpaprabhā of Nārāyaṇa (*out of stock*).	0	8	0
No. 34—मणिदर्पणः **Manidarpana** (Nyāya) by Rājacūḍāmaṇimakhin.	1	4	0
No. 35—मणिसारः **Manisara** (Nyāya) by Gopīnātha.	1	8	0
No. 36—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya) by Kālidāsa with the two commentaries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita (Part III, 6th, 7th and 8th Sargas).	3	0	0
No. 37—आशौचाष्टकम् **Asaucastaka** (Smṛti) by Vararuci with commentary.	0	4	0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् **Namalinganusasana** (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st Kāṇḍa).	2	0	0
No. 39—चारुदत्तम् **Carudatta** (Nāṭaka) by Bhāsa (*out of stock*).	0	12	0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् **Alankarasutra** by Rājānaka Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva of Mankhuka and its commentary by Samudrabandha (*second edition*).	2	8	0
No. 41—अध्यात्मपटलम् **Adhyatmapatala** (Vedānta) by Āpastamba with Vivaraṇa of Śrī Śaṅkara-Bhagavat-Pāda (*out of stock*).	0	4	0
No. 42—प्रतिमानाटकम् **Pratimanataka** by Bhāsa (*out of stock*).	1	8	0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् **Namalinganusasana** (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part II, 2nd Kanda, 1-6 vargas).	2	8	0
No. 44—तन्त्रशुद्धम् **Tantrasuddha** by Bhaṭṭāraka Vedottama. (*out of stock*).	0	4	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् Prapancahrdaya.	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः Paribhasavrtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Sidhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1	12	0
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do. Do. (Part II).	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0	4	0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः Rasarnavasudhakara (Alaṅkâra) by Singa Bhūpâla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 vargas).	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tîkâsarvasva of Vandyaghaṭîya Sarvânanda (Part IV, 3rd Kâṇḍa).	1	8	0
No. 53—शाब्दनिर्णयः Sabdanirnaya (Vedânta) by Prakâśâtmayatîndra.	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः Sphotasiddhinyayavicara (Vyâkaraṇa).	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् Mattavilasaprahasana (Nâṭaka) by Mahendravikramavarman. (*out of stock*).	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका Manusyalayacandrika (Śilpa) (*out of stock*).	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् Raghuviracarita (Kâvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedânta) by Kṛṣṇânanda Sarasvatî (Part III).	2	0	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No 59—नागानन्दम् **Nagananda** (Nâṭaka) by Harṣadeva with the commentary Vimarśinī of Śivarâma (*out of stock*).	3	4	0
No. 60—लघुस्तुतिः **Laghustuti** by Laghubhaṭṭâraka with the commentary of Râghavânanda.	0	8	0
No 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् **Siddhantasiddhanjana** (Vedânta) by Kṛṣṇânanda Sarasvatī (Part IV).	1	4	0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः **Sarvamatasangraha.** (*out of stock*).	0	8	0
No. 63—किरातार्जुनीयम् **Kiratarjuniya** (Kâvya) by Bhâravî with the commentary Sabdârthadīpika of Citrabhânu (1, 2 and 3 Sargas).	2	8	0
No. 64—मेघसन्देशः **Meghasandesa** by Kâlidāsa with the commentary Pradīpa of Dakṣiṇâvartanātha.	0	12	0
No. 65—मयमतम् **Mayamata** (Śilpa) by Mayamuni (*out of stock*).	3	4	0
No. 66—महार्थमञ्जरी **Maharthamanjari** (Darśana) with the commentary Parimala of Maheśvarânanda.	2	4	0
No. 67—तन्त्रसमुच्चयः **Tantrasamuccaya** (Tantra) by Nârâyaṇa with the commentary Vimarśinī of Sankara (Part I, 1-6 Paṭalās) (*out of stock*).	3	4	
No. 68—तत्त्वप्रकाशः **Tattvaprakasa** (Āgama) by Śrī Bhojadeva with the commentary Tâtparyadīpikā of Śrī Kumāra	1	12	0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः **Isanasivagurudevapaddhati** (Tantra) by Īśânaśivagurudevamiśra Part I, Sâmānyapâda).	1	8	0
No. 70—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः **Aryamanjusrimulakalpa** (Part I).	2	8	0
No. 71—तन्त्रसमुच्चयः **Tantrasamuccaya** (Tantra) by Nârâyaṇa with the commentary Vimarśinī of Śaṅkara (Part II, 7—12 Paṭalās) (*out of stock*).	3	8	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः **Isanasivagurudevapaddhati** (Tantra) by Īśānaśivagurudevamiśra (Part II, Mantrapāda).	4	0	0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः **Isvarapratipattiprakasa** (Vedānta) by Madhusūdanasarasvatī.	0	4	0
No. 74—याज्ञवल्क्यस्मृतिः **Yajnavalkyasmrti** with the commentary Bâlakrîḍâ of Viśvarûpâcârya. (Part I — Âcâra and Vyavahâra Adhyâyās).	3	4	0
No. 75—शिल्परत्नम् **Silparatna** (Śilpa) by Śrīkumâra (Part I).	2	12	0
No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः **Aryamanjusrimulakalpa** (Part II).	3	0	0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः **Isanasivagurudevapaddhati** (Tantra) by Isānaśivagurudevamiśra (Part III, Kriyāpāda 1—30 Paṭalās).	3	0	0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् **Asvalayanagrhyasutra** with the commentary Anāvilā of Haradattācārya.	2	6	0
No. 79—अर्थशास्त्रम् **Arthasastra** of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās).	3	12	0
No. 80—अर्थशास्त्रम् **Do.** Do. (Part II, 3—7 Adhikaraṇās).	4	0	0
No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृतिः **Yajnavalkyasmrti** with the commentary Bâlakrīḍa of Viśvarūpācarya (Part II. Prâyaścittâdhyâya).	2	0	0
No. 82—अर्थशास्त्रम् **Arthasastra** of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part III, 8—15 Adhikaraṇās).	3	4	0
No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः **Isanasivagurudevapaddhati** (Tantra) by Īśānaśivagurudevamiśra (Part IV, Kriyāpāda 31–64 Paṭalās and Yogapāda).	3	8	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P.
No 84—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः **Aryamanjusrimulakalpa** (Part III).	2	0	0
No 85—विष्णुसंहिता **Visnusamhita** (Tantra).	2	8	0
No. 86—भरतचरितम् **Bharatacarita** (Kâvya) by Kṛṣṇakavi.	1	8	0
No. 87—सङ्गीतसमयसारः **Sangitasamayasara** (Sangīta) of Sangītâkara Pârśvadeva.	1	2	0
No. 88—काव्यप्रकाशः **Kavyaprakasa** (Alaṅkâra) of Mammaṭabhaṭṭa with the two commentaries the Sampradāyaprakāśinī of Śrī Vidyācakravartin and the Sâhityacûdâmaṇi of Bhaṭṭagopâla (Part I, 1–5 Ullâsās).	3	0	0
No. 89—स्फोटसिद्धिः **Sphotasiddhi** (Vyākaraṇa) by Bharatamiśra.	0	8	0
No. 90—मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम् **Mimamsaslokavartika** with the commentary Kāśikā of Sucaritamiśra (Part I).	2	8	0
No. 91—होराशास्त्रम् **Horasastra** of Varāhamihirācārya with the Vivaraṇa of Rudra.	3	0	0
No. 92—रसोपनिषत् **Rasopanisat.**	2	0	0
No. 93—वेदान्तपरिभाषा **Vedantaparibhasa** (Vedānta) of Dharmarājādhvarīndra with the commentary Prakāśika of Peddādīkṣita.	1	8	0
No. 94—बृहद्देशी **Brihaddesi** (Sangīta) of Matangamuni.	1	8	0
No. 95—रणदीपिका **Ranadipika** (Jyotiṣa) of Kumāragaṇaka.	0	4	0
No. 96—ऋक्संहिता **Rksamhita** with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya (Part I, 1st Adhyāya in 1st Aṣṭaka).	1	8	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

	RS.	AS.	P
No. 97—नारदीयमनुसंहिता **Naradiyamanusamhita** (Smṛti) with Bhāṣya of Bhavasvāmin.	2	0	0
No. 98—शिल्परत्नम् **Silparatna** (Śilpa) by Śrīkumāra. (Part II.)	2	8	0
No. 99—मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम् **Mimamsasloka-vartika** (Mīmāmsā) with the commentary Kāśikā of Sucaritamiśra (Part II).	2	0	0
No. 100—काव्यप्रकाशः **Kavyaprakasa** (Alaṅkāra) of Mammaṭabhaṭṭa with the two commentaries, Sampradāyaprakāśinī of Śrīvidyācakravartin and Sāhityacūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāla. (Part II, 6—10 Ullāsās).	5	0	0
No. 101—आर्यभटीयम् **Aryabhaṭīya** (Jyotiṣa) of Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of Nīlakaṇṭhasomasutvan (Part I. Gaṇitapāda).	2	8	0
No. 102—दत्तिलम् **Dattila** (Saṅgīta) of Dattila-muni.	0	4	0
No. 103—हंससन्देशः **Hamsasandesa** (Vedānta) with commentary.	0	8	0
No. 104—साम्बपञ्चाशिका **Sambapancasika** (Stuti) with commentary.	1	0	0
No. 105—निधिप्रदीपः **Nidhipradipa** of Siddha-śrikaṇṭhaśambhu.	0	4	0
No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् **Prakriyasarvasva.** (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa Bhaṭṭa with commentary (Part I.)	1	0	0
No. 107—काव्यरत्नम् **Kavyaratna** (Kāvya) of Arhaddāsa	0	12	0
No. 108—बालमार्ताण्डविजयम् **Balamartanda-vijaya.** (Nāṭaka) of Devarājakavi.	1	8	0
No. 109—न्यायसारः **Nyayasara** with the commentary of Vāsudevasūri.	1	8	0

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

gitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalga

	RS.	AS.	P.
No. 110—आर्यभटीयम् **Aryabhaṭīya** (Jyotiṣā) of Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of Nīlakaṇṭhasomasutvan (Part II. Kālakriyāpāda)	1	0	0
No. 111– हृदयप्रियः **Hridayapriya** (Vaidyaka) by Parameśvara,	3	0	0
No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च । **Kucelopakhyana and Ajamilo-pakhyana.** (Sangīta) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Maharaja.	0	4	0
No. 113—सङ्गीतकृतयः **Sangitakrtis** (Gāna) of H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Māharaja.	1	0	0
No. 114—साहित्यमीमांसा **Sahityamimamsa** (Alaṅkara)	1	0	0
No. 115—ऋक्संहिता **Rksamhita** (with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya) (Part II) 2nd Adhyaya in Ist Aṣṭaka.	1	8	0
No. 116—वाक्यपदीयम् **Vakyapadiya** (Vyākaraṇa) with the commentary Prakīrṇakaprakāśa by Helaraja son of Bhutiraja. (Part I).	1	8	0

Apply to:—

The Curator
for the publication of Oriental Manuscripts,
Trivandrum.

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

igitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgao

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry

Digitized by eGangotri/Sarayu Trust. Funding IKS-MoE-Grant-2 Equipment Heritage Foundation, Jalgaon

CC-0. In Public Domain Sri Aurobindo Library, Pondicherry